

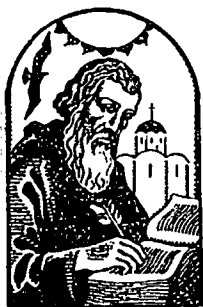
ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ

1/96

Віктор Васнецов.
НЕСТОР-ЛІТОПИСЕЦЬ

ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ

Історичний науково-популярний
та літературний журнал

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ 1996
№ 1

**ГОЛОВНИЙ
РЕДАКТОР**
А. В. ДЕНИСЕНКО
**ПЕРШИЙ ЗАСТУПНИК
ГОЛОВНОГО
РЕДАКТОРА**
В. Д. ТУРКЕВИЧ
**ЗАСТУПНИК
ГОЛОВНОГО
РЕДАКТОРА**
С. В. ГРАБАР
**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ:**

В. Г. БЕРЕЖИНСЬКИЙ
В. П. БОРИСЕНКО
В. С. БРЮХОВЕЦЬКИЙ
М. Ю. ВИГОВСЬКИЙ
Л. Р. ВИНАР (США)
І. Н. ВОЙЦЕХІВСЬКА
І. Б. ГИРИЧ
Б. М. ГОНЧАР
Б. І. ГУМЕНЮК
Я. Р. ДАШКЕВИЧ
М. С. ДЕРЖАЛЮК
М. В. КОСІВ
З. В. КУЛИК
Ю. А. МИЩИК
В. М. МОРДВИНЦЕВ
А. З. МОСКАЛЕНКО
О. Г. МУКОМЕЛА
С. І. ПИРОЖКОВ
В. В. ПОЛКОВЕНКО
О. Д. ПОНОМАРІВ
О. М. ПШЕННИКОВ
В. І. СЕРГІЙЧУК
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
О. О. СУШКО
М. С. ТИМОШИК
В. О. ШЕВЧУК
**РЕДАКТОРИ
ВІДДІЛІВ:**
М. М. КОШОВА
Л. Є. МЕЧОВА

Видавець:

Генеральна дирекція
по обслуговуванню іно-
земних представництв
у м. Києві.

Обкладинка художника
Віталія Мітченка

ЗМІСТ

2 Слово до читачів

3 Юрій Мицик. Світовий рівень — українській
історичній науці

ДО ДЖЕРЕЛ

6 Франсіско де Міранда. Щоденник. 1787 рік.
Закінчення

ПОЕЗІЯ. ПРОЗА. ЕСЕ

45 Людмила Старицька-Черняхівська. Вірша про-
сительная

47 Василь Туркевич. Тіара скіфського царя

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

102 Ігор Гирич. Києво-Печерська лавра в контек-
сті української історії і культури

120 Алоїс Волден (Австрія). Австрія у дзеркалі.
української літератури. Сліди крізь століття

ФОНД «МАРТИРОЛОГ»

125 Отар скорботи. Упорядкування і редакція
Олекси Мусієнка. Закінчення

КРИТИКА. БІБЛІОГРАФІЯ. ЗВІДОМЛЕННЯ

142 Іван Забіяка. Дорога в сім десятиків літ

146 Володимир Васильєв, Сергій Калитко. Свідчать
архівні матеріали

ІСТОРІЯ ОЧИМА ХУДОЖНИКА

149 Богдан Певний (США). Історіософічний живо-
пис Петра Андрусів

160 Наші автори

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Перед тобою перше число нового історичного та літературного часопису «Пам'ять століть». Власне, це не зовсім нове видання. Воно продовжує програму журналу «Київська старовина», який був поновлений в 1992 році. На жаль, після чотирьох років видання, склалася ситуація, коли засновники опинилися на різних ідеологічних платформах. Часопис, який беззастережно відстоював ідею національного відродження, розбудови суверенної і незалежної України, очолювала як головний редактор людина, що різко відкидала взагалі наявність в українців національної ідеї.

Друга причина заснування нового часопису полягає у тому, що редакційний колектив, який, до речі, майже п'ять років випускав відроджений журнал «Київська старовина», поставив за мету створити універсальний історичний журнал значно ширшого діапазону.

Так вже складається, що життя нерідко вносить свої корективи. Шанувальники історії, напевне, пам'ятають, що 1906 року славно-звісна «Киевская старина», чесно відслуживши своїм читачам, поміняла назву і стала виходити як журнал «Україна». Редакція нашого часопису, зваживши свої можливості і набутий за чотири з половиною роки досвід видання «Київської старовини», а також численні пропозиції широкого кола як українських, так і зарубіжних учених, вирішила заснувати новий журнал «Пам'ять століть». Така, як кажуть, передісторія виникнення нового часопису. Хоча, відразу застережемо, що, отримавши цей номер читач зустрине і вже знайомі йому із «Київської старовини» рубрики, і знайде матеріали, початок яких публікувався у «Київській старовині». Зокрема в першому числі часопису «Пам'ять століть» видруковано продовження щоденника Міранді. Проте «Пам'ять століть», продовжуючи кращі традиції свого журналу-попередника, буде різнитися від нього насамперед значно ширшими тематичними параметрами. Ми плануємо відображати не тільки історію України, історію нашого народу в контексті світової історії, але й розповідати про минуле інших народів, починаючи з найдавніших часів, адже всі ми представники однієї цивілізації у просторі і в часі.

Продовжуючи кращі традиції «Київської старовини», колектив журналу «Пам'ять століть» поставив собі за мету вийти на новий, значно якісніший рівень історичного видання, гідного міжнародних вимог. Наш часопис, як і його попередник, широко друкуватиме архівні матеріали, прозові твори історичної тематики сучасних і невідомих до цих пір письменників минулого, щоденники, науково-теоретичні дослідження з історії. Журнал сприятиме, посиляючись на підтримку широкої наукової громадськості, проведенню історичних клубів із залученням до їх засідань зарубіжних істориків, організовуватиме дискусії з важливих проблем розвитку української історичної науки у світовому контексті, ініціюватиме і пропагуватиме наукові школи, надаватиме свої сторінки молодим дослідникам.

Побажаємо разом з тобою, шановний читачу, нашому часопису творчого довголіття!

СВІТОВИЙ РІВЕНЬ— УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАУЦІ

Перш ніж розпочати цю дискусійну тему, треба з'ясувати, що мається на увазі під поняттям «світовий рівень історичної науки». Адже світ великий і держави та народи мають різний рівень соціально-економічного, наукового та культурного розвитку. Зважаючи на це, всі держави за станом історичної науки можна поділити на дві групи — вищу і нижчу. Високий рівень історичної науки характерний для тих країн, які впродовж двох-трьох століть мали високорозвинену економіку або є високорозвиненими тепер. До нижчої належить більшість європейських країн й деякі євразійські (Росія, Туреччина), деякі країни на інших континентах (Японія, Австралія та ін.). Для цих держав характерний досить високий рівень історичної науки, наукових досліджень, особливо щодо власної історії, тут існують авторитетні наукові школи.

До вищої групи лідерів належать США, Англія, ФРН, Франція, можливо, ще деякі країни. Рівень організації історичної науки в них — найвищий: тут існує розгалужена мережа державних та приватних наукових центрів, науково-дослідних інститутів, університетів, архівно-музейних, бібліотечних і краєзнавчих установ з високим технічним оснащенням. Історики не тільки забезпечують розвиток фундаментальної науки, а й суттєво впливають на стан суспільної думки як у себе в країні, так і за її межами, допомагають своїй державі у виробленні оптимального внутрішнього та зовнішньополітичного курсу, осмисленню складних суспільних процесів минулого і сьогодення в масштабах країни, регіону, населеного пункту тощо. Демократична держава підтримує високий престиж своєї інтелектуальної еліти, чого не скажеш про державу тоталітарну, де «партайгеносе» вважають своїм обов'язком повчати еліту, замість того, щоб прислухатися до неї. Варто додати, що у країнах вищої групи історична наука досить демократична: кожен громадянин може швидко і без проблем скористатися архівними документами, яким не менш 30 років (за деякими винятками). Згадайте дикунську систему допусків у радянські архіви, особливо партійні, куди й зараз потрапити не так просто. Справа в тому, що на відміну від заходу, де архіви розділюються як надбання нації, що ним вільно може користуватися кожен громадянин, в тоталітарній державі архів є зібранням «государевих тайн», а за компартійною традицією з її параноїдальними пошуками «ворогів народу» архіви в разі «потреби» навіть знищувалися.

До якої ж групи віднести Україну?

Сотні років Україна жила в колоніальних умовах, і її поневолювачі не турбувалися про розвиток національної української історіографії — міцного фундаменту національної самосвідомості народу. — а, швидше, навпаки. Не стали винятком і 70 років існування нібито незалежної УРСР, які принесли штучні голодомори та винищення української інтелігенції. Вся основна документація опинилася в архівах столичних центральних органів.

Хоча тоталітарний режим завдав шкоди розвитку і російської історичної науки, однак існувала принципова відмінність у політиці імперського центру щодо російської історичної науки й української (чи, скажімо, білоруської і т. д.). Про це останнім часом багато писалося, тому обмежимося констатацією того факту, що в підросійських умовах українська та інші національні історичні науки розглядалися виключно як доповнення до загальноросійської. Коли ж в Україні починало формуватися щось дійсно значне й оригінальне, особливо в гуманітарній сфері, воно негайно придушувалося. У 30-х роках провідні українські історики були знищені фізично або потрапили на Колиму, на початку 70-х — були відлучені від фундаментальної науки або й взагалі позбавлені можливості працювати за фахом ті, котрі сформувалися як учені (О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира, О. Компан, Я. Дашкевич та ін.). Але були створені оптимальні умови для поголів'я істориків-політруків. Їхня безпорадність стала очевидною особливо тепер, коли вони, нездатні створити щось позитивне в науці, займаються україножерством і паплюжать все українське, починаючи від держави, національної ідеї й закінчуючи мовою. Отож і виходить, що при величезній кількості істориків фактично майже нема кому досліджувати кореневі проблеми минулого України.

Проте могутній інтелектуальний потенціал українського народу, попри всі потуги колонізаторів і запродавців, не був знищений! Ми маємо півтораста річниць традицію державності (нехай і з перервами), величезну культурну традицію, що сягає трипільців, історіографічну традицію, започатковану Нестором Печерським. На початку ХХ ст., перед визвольними змаганнями новітньої доби. Україна мала видатних істориків (Михайло Грушевський, Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Агатангел Кримський). Та й сьогодні, на схилі страшного й нещадного до України

XX ст., ми маємо вчених із світовим ім'ям (Омелян Прицак, Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич...), розгалужену, хоч і недосконалу, систему народної освіти, ряд вузів і наукових центрів, певне коло наукових видань, наукових шкіл. Все це утримує Україну у групі держав з власним потенціалом наукових історичних кадрів.

Іроте є дуже велика небезпека, що ми не зуміємо цей потенціал реалізувати. Наприкінці XX ст. ми маємо тільки дві, до того ж не вповні установлені передумови успішного розвитку історичної науки. Перша — самостійна Українська держава, в якій, однак, ще велику роль відіграють прокомуністичні антиукраїнські сили. Друга — це демократія, свобода слова, совісті, політичної діяльності, наукового пошуку. Тоталітаризм (чи в комуністичній, чи у фашистській упаковці) несумісний із суспільним прогресом і розвитком історичної думки. За прикладами далеко ходити не треба. Чим сильнішим був тоталітарний режим (сталінські часи в СРСР, часи Мао Цзедун у Китаї), тим більшими були жертви серед істориків і тим меншими здобутки в історіографії. Але і в сучасній Україні не все гаразд, її шлях до правової держави довший, ніж здавався на перший погляд. Це яскраво довели події 18 липня 1995 р. у Києві під час похорону Патріарха всієї Руси-України Володимира. Бачимо, як важко прокладає собі шлях українська історична наука в Південній та Східній Україні, не кажучи про Крим. Спробуймо, наприклад, видати книгу чи прочитати цикл лекцій про УПА у Дніпропетровську, Луганську чи Симферополі... І все ж передумови до розвитку історичної науки в Україні є.

Можна визначити два етапи (чи дві програми) справжнього відродження історичної науки в Україні. Перший передбачає збереження кваліфікованих кадрів і наукового потенціалу, попри всі економічні труднощі часу. Другий — створення нових наукових шкіл. На це потрібно щонайменше 20 років. Наукові школи нищаться швидко за вказівками тиранів, а створюються копіткою працею упродовж десятиліть. Але в принципі виконання цієї програми-мінімуму є справою реальною, хоч і тривалою. Програма-максимум навряд чи може бути реалізованою у більш-менш близькому майбутті, бо Україні таки дуже далеко до рівня розвитку США або ФРН.

Але й програми-мінімуми цілком достатньо на найближчі десятиліття, її реалізація дає можливість виходити на вищі рубежі в окремих галузях історичного знання (думаю, що не буде великої трагедії, коли в Україні не виявиться спеціалістів з історії Непалу чи Болівії). Проте для цього абсолютно необхідна цілеспрямована підтримка з боку держави, яка має вирішувати дану проблему в комплексі, не забуваючи про середню і вищу школи та інші важливі сфери. На приватний капітал надії мало. Культурний рівень та національна орієнтація більшості бізнесменів такі, що вони швидше проспонсорують Жванецького, ніж видання Грушевського. Якщо ж держава виявиться на висоті своїх національно-культурних завдань (як, наприклад, Ізраїль) і забезпечить належну матеріальну підтримку, то залишається лише більш-менш творчо скопіювати досвід передових країн Заходу. Так у 1868 р. (після революції Мейдзі) вчинила Японія, потім Південна Корея і Тайвань, що дозволило їм зробити стрибок як в економіці, так і в науці та культурі.

Але й ті мізерні кошти, що їх нині виділяє держава, слід використовувати раціонально. Тим часом і досі чітко не визначені пріоритетні напрями розвитку історичних досліджень, а «об'єкти необ'ятності», та ще й у такий скрутий час, неможливо. Тому на вищому державному і науковому рівнях дослідження історії України слід визнати пріоритетними. Коли ми не вивчимо свою історію, то хто це зробить за нас? І як? У нас же досі, окрім сумнозвісної історії КІПС, була пріоритетною історія Росії. Не можна не звернути увагу й на геть занедбане краєзнавство. Коли у нас буде по 2—3 солідні історичні розвідки виникнення кожного села, як у Німеччині, тоді й ми вийдемо на європейський рівень.

Наступним кроком має бути дослідження історії сусідніх держав і народів, що загалом легко вписується в річище існуючих в Україні наукових шкіл слов'янознавства, германістики, балканістики, які конче треба вивести з зародкового стану (тюркологія, арабістика, угрознавство). Необхідно розвивати й традиційну проблематику (історія античного світу, медієвістика тощо), філософію історії (причому останню треба визнати особливо важливою).

Мусимо визнати, що в Україні навіть у мінімальному обсязі не реалізоване гасло західноєвропейських істориків XIX ст. «ad fontes» (До джерел!), без чого неможливий елементарний поступ історичної науки. Археографічна комісія ВУАН, створена 1919 р., розгромлена у 30-х роках і відроджена у 60-х, припинила своє існування з приходом до влади політичного клану Щербіцького. Сьогодні вона відроджена як Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, який за останні кілька років видав чимало цінних джерел з історії України та самостійних історичних досліджень. Саме ця наукова установа має на меті створення фундаменту історичних досліджень — відповідної джерельної бази. Інститут почав проводити широкі й систематичні пошуки архівних джерел як у межах України, так і за кордоном, де внаслідок історичних обставин опинилося чимало цінних матеріалів з нашого минулого. Ці джерела активно впроваджуються у науковий обіг. Вкрай важливо, що інститут засновує наукові осередки за межами столиці: з'явилися його відділення у Львові, Дніпропетровську, на Волині (Острог), у Чернігові, Запоріжжі та ін. Саме цьому інституту варто виділити кошти на створення наукових центрів типу «Прессефорунг» (Бремен, ФРН) або відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві. Перший з них при мінімальній кількості працівників (всього кілька осіб)

копіює і мікрофільмує всю старонімецьку пресу (газети, брошури) XV—XVIII ст., розкидану по світу, другий — збирає польську друковану періодику XV—XVIII ст., а також публікації про Польщу у періодиці інших країн. У США існує дослідницький інститут усної історії, де у вигляді рукописних та магнітофонних записів зібрані унікальні свідчення очевидців важливих подій XX ст.

Україна задихається від браку друкованого українського слова. Це стосується і наукових видань. Тільки за останні кілька років накопичилося чимало актуальної наукової продукції, яка майже не видається через фінансові труднощі. А ще ж є унікальна спадщина класиків української історіографії!

Нині в Україні виходить близько 15 наукових історичних видань, але вкрай нерегулярно, малими обсягами і тиражами. Особливо тривожно, що зникають щойно відроджені «Записки наукового товариства ім. Шевченка», «Український археографічний щорічник».

Бідую української історичної науки є те, що вона зосереджена переважно у Києві, Львові та ще Дніпропетровську. Інші міста безнадійно відстали, і, на жаль, ця відсталість посилюється. Одна з причин цього — жахливі спустошення наших архівів та бібліотек у XX ст., які сталися через війни та злочини тоталітарного режиму. Про яку науку можна говорити, коли в обласних центрах України (за винятком Києва і, можливо, Львова) відсутні основоположні джерела з історії України доби феодалізму, як от «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Жерела до історії України-Руси», «Записки НТШ», «Киевская старина» та ін. Тим часом аналогічні польські видання викладені в читальних залах історичних факультетів Варшавського та Ягеллонського (Краків) університетів. У залі бібліотеки Інституту східноєвропейських досліджень (Кельн, ФРН) більше джерельних публікацій з історії України, ніж у бібліотеках усіх обласних центрів України. Через брак елементарно необхідних наукових джерел студентство дуже важко залучити до серйозної дослідницької роботи, воно не отримує необхідних навичок праці в архівах, праці з джерелами, часто приречене на виконання компілятивних курсових та дипломних праць.

Але, попри все, треба знайти можливості для підтримки історичної науки. Народ, який не знає свого минулого, не здатний творити свого майбутнього. Це аксіома. Але аксіома, перевірена досвідом інших країн.

Травень 1996 р. Відкриття пам'ятника святій рівноапостольній Ользі у м. Києві. Слово проголошує патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет.

ДО ДЖЕРЛА

Франсіско де Міранда

ЩОДЕННИК * 1787 рік

Березень

1 Удома — за читанням; я почувався трохи слабим, не виходив зі своєї кімнати..., князь прислав довідатися, як я себе відчуваю, і доктор Роджерсон зробив мені візит, під час якого розповів про деякі речі, що стосуються цієї країни, досить повчальні.

2 З особливим задоволенням я продовжив читати «Володаря» Макіавеллі **; його вчення, безсумнівно, не можна назвати добрим, проте воно відповідає дійсності ..., і монарх, який написав спростування, або анти-Макіавеллі, виклав добре вчення, але показує нам зовсім протилежний приклад! ... і таким чином, на мій погляд, перший сказав більше правди і, отже, був людиною, яка зробила більше блага, аніж другий... о, як боляче, коли вдається побачити справжню копію, підступності та загального характеру роду людського! Особливо тих, що віддають накази і правлять більшістю! Князь прислав до мене Роковського, щоб дізнатися про моє здоров'я; я прийняв кількох візитерів, серед яких — пана фон Штакельберга.

3 Я читав, потім вирішив за порадою доктора Роджерсона відвідати російську лазню. Я сказав про це Кисельову, що заходив побачитись зі мною, а той — князеві, який негайно наказав усім своїм слугам допомогти мені і щоб у призначений час усе було приготовлене. У другій половині дня першим до мене навідався граф де Сегюр, потім — пан Фіц-Герберт, який, між іншим, сказав мені, що, коли він брав участь в останніх мирних переговорах, наші добрі союзники * виступали категорично проти того, щоб англійці повернули Гібралтар Іспанії... будемо зберігати це в секреті, потім — граф фон Кобенцль, який приніс мені дуже цікаву книжечку латиною, що містить опис першого посольства, висланого його двором... в часи Максиміліана II до великого князя Московського Івана Васильовича в 1567 році за участю його ро-

* Закінчення. Початок «Щоденника» Франсіско де Міранди був опублікований у журналі «Київська старовина», № 1, 2—3 за 1996 р.

** По тексту щоденника зірочкою (*) позначені слова, до яких подається пояснення.

дича Й. Кобенця *...; ми говорили про політику і ще раз про політику, і о 6-й мене залишили самого; вони поїхали до палацу, і я не знаю, що думати насправді про слова, які я чую від цих людей на свою адресу, оскільки мені здається, що вони мене поважають і добре до мене ставляться. О 7-й годині я спустився в лазню, температура почала підвищуватися так швидко, що я стрибнув униз зі сходів, бо мені здавалося, що я вмираю від задухи і що я от-от підсмажусь; нарешті я до неї звичаївся і пробув там більше, ніж півгодини... після цього дуже добре намилили все моє тіло і м'яким віником терли мене зверху і знизу, обливаючи потім гарячою водою... я спустився на найнижчий східець, де мені досить довго обливали водою голову й тіло, і таким чином я добре вимився теплою водою. Звідси я перейшов до іншої кімнати з помірною температурою, мене покляли на ліжку й добре накрили, аж поки я не вихох; після того, як добре пропотів..., я випив багато медового напою, тому що відчував спрагу, і, пробувши там близько години, одягнувся. Мій слуга та банщик добре облилися гарячою водою, а потім вистрибнули назовні, щоб покачатися у снігу, що є для них великою насолодою. Коли я прийшов до своєї кімнати, то відчув себе трохи ослабленим і ліг у ліжку після того, як з'їв трохи супу, що приніс мені мій добрий Мішель *.

4 Я виспався дуже добре й почуваю себе значно краще після простуди та ревматизму, від якого страждала моя голова, і відчуття набрякlostі майже повністю зникло, але сьогодні вирішив ще не виходити з кімнати. Князь прислав до мене Рокосовського, щоб дізнатися, як я себе почуваю, а маршал Румянцев — свого ад'ютанта. Кобенць пише у своїй реляції, що його приймали надзвичайно гостинно. І що при дворі царя він спостерігав стільки багатств і дорогоцінностей, що його очі не бачили стільки за все життя. Що народ неписьменний і на тисячу є, може, один, який вміє читати, і що вони надзвичайно релігійні й дуже сильно бажають відвідати святині Лорето і т. д. ... до моїх рук потрапили точні дані про сучасну армію цієї монархії, яка характеризується наступними цифрами.

Кавалерія	— 61 819 чол.
Піхота, за винятком гвардійських полків, артилерії та гарнізонних батальйонів	— 213 002 чол.

Разом 274 821 чол.

Ще один [документ] повідомляє, що на землях, які князь купив у Польщі, є 300 сіл і 60000 осіб чоловічої статі; жінок не рахують — вони не платять ніяких податей. Візит доктора Роджерсона та пана де Сегюра, з яким я довго розмовляв про нещодавно укладений договір про торгівлю; ця матерія, безсумнівно, заслуговує на увагу політика і навіть філософа з урахуванням сучасної ситуації, яка склалася між цим двором та версальським.

5 Обідали всі свої, а потім прийшов князь із палацу й наговорив мені тисячу компліментів і поздоровив мене з тим, що я добре поводив себе в російській бані, але треба ще раз прийняти її... він сказав мені, що імператриця запитувала його про те, чим я займаюсь, і він відповів їй, що я трохи занедужав, прийняв баню й почуваю себе добре. Увечері ми побували на квартирі Нарішкіна, де всі ці придворні та інші особи були вкрай чемні й уважні до мене. Графиня Сологуб *, дочка Нарішкіна, подарувала мені російські чотки, які вона

отримала тут від черниць одного з монастирів. Ми говорили про Петра Великого, мати якого була близькою родичкою Нарішкіна... Мадам Нарішкіна показала мені його портрет, а також табакерку зі слонової кістки, дуже добре виточену власними руками цієї видатної людини. Граф Шувалов розповів мені декілька надзвичайно цікавих анекдотів із приватного життя згаданого вище монарха, які можуть розчутити найбездушнішу людину і які розповідають про найбагатороднішу і просту душу, котра може трапитися в людської істоти. Тут я бачив цього вечора князя Вельмонте-Вінтимілью, гранда Іспанії, сіцилійця, молодика років 18, що подорожує; резидента Лондона при варшавському дворі пана Вітворта та графа Забело, поляка, що був капітаном на французькій службі. Також мосьє де Мезоннева, камергера короля Польщі* й повіреного у справах Мальти при варшавському дворі. А також швейцарця, капітана на службі одного із князів-єпископів Німеччини...; була вечір, що затяглася аж за 12-ту. Посол Кобенцль був настільки люб'язним, що відвіз мене у своїй кареті до моєї оселі, а потім поїхав до своєї; він розповів мені кілька цікавих анекдотів про імператора, його приватне життя після весілля.

6 Обід удома як звичайно; приїхав композитор Сарті з Петербурга, з яким ми довго розмовляли про музику та про заслуги Бокеріні й Гайдна; він сказав мені, що в першого більше пристрасі і що другий — значно мудріший у музиці... він говорив також про Генделя*, чиїми творами дуже захоплюється. А мені здається, що згаданий вище Сарті — це людина, яка дуже глибоко знає теорію музики, а композицію знає математично...; князь розважався тим, що ставив навмання різні знаки на нотному папері й потім передавав йому, вказуючи на тональність, такт та мелодію композиції, яку на основі згаданих вище знаків він komponує на ходу, що є доказом його плодovitості й великого практичного досвіду. У другій половині дня грали в банк з дуже великими ставками. А ввечері я побував у домі маршала Румянцева, де став свідком найбезглуздішої та недоречної розмови, яку мені коли-небудь доводилося чути, що вів князь Сапега, який прийшов відрекомендувати маршалу іноземців... згаданий вище генерал артилерії Литви намагався дати характеристику покійному королю Пруссії, бажаючи показати маршалу, що він знав, а стосовно війни, то його величність в ній не розбирався... [знав] посередньо кавалерію, дуже добре — піхоту, мало артилерію і зовсім не знав інженерну справу. Врешті-решт усе це було пустою розмовою, і маршал спитав у нього, чи випадково король не знав до того, як вступив із ним у розмову, хто він є? З наляком на його посаду генерала артилерії Польщі? ... Боже мій, скільки дурниць і смішних речей почули від цього бідолахи, про якого, проте, кажуть, що він перший оратор [Польщі], польський Пітт*! Що ж буде з державою, яка потрапить до його рук? Ми поговорили про це та про інші речі удвох з маршалом аж до 11-ї години, коли я пішов.

7 Об 11-й годині до полудня я зайшов у невеличку церкву цього монастиря, куди на обідню мала прийти імператриця... вона обігрівається з допомогою великої печі, тому що у великих храмах холодно й дуже неприємна вогкість, що шкідливо для здоров'я. Старший син князя Грузії Іраклія [(II) Чоловік із красивою фігурою й дуже високий на зріст], який є архієпископом, правив обідню як головний священник у супроводі чотирьох єпископів. Церемоніал простіший за наш, але є досить смішних речей і забобонів. Майже весь двір і посли були присутні; приблизно о першій [обідня] закінчилася, й цариця в їх супроводі відбула до оселі князя обідати... перед обідом відбулася невеличка розмова; її величність показала мені модель, зроблену з білого сибірського каменю, великого діаманта, що знаходиться в Петербурзі; він буде завбільшки приблизно з голубине яйце, а за формою

скоріше конічний. Потім вони почали грати в шахи вчотирьох: граф Сегюр, фон Ангальт, Шувалов та її величність; під час гри вона зада-ла мені кілька питань стосовно російської бані і т. д. ... потім ми пішли їсти, й вона була надзвичайно жартівлива з усіма; мені вона прислала дві російські страви, щоб я їх покуштував, і ласкаво зверталася до мене. Велика картина Казанови * (венеціанського живописця), яку він написав у Парижі і яка коштувала 12000 франків, була вивішена в залі для того, щоб її побачила її величність. Це подарунок принца Нассау князеві Потьомкіну. На ній зображено полювання на ягуара, якого принц Нассау вбив біля мису Санта-Марія, що коло гирла Ла-Плати... Шевальє де Льрезону, котрий супроводжував принца, загрожує смерть, і тоді він стріляє зі своєї рушниці в голову так, неначе збирається грати в карусель з іншим, зробленим із соломки, і що особливо — весь жах виражається фізіономією мешканця країни, який їх супроводжував, а, без сумніву, можна битися об заклад, що він найменше за всіх перелякався під час цієї драматичної події, але картина написана в Парижі... морський пейзаж поганий... мені не сподобалася згадана вище рицарська композиція; вона більше личить часам дон Кіхота, аніж сучасності (хоча ця подія також описана у вигляді гравюри!). Імператриця, як мені здалося, не була в захопленні від неї *. Потім ми випили кави, і її величність пішла. Мене

представили князеві Станіславу Понятовському*, племіннику короля Польщі, який довго перебував у Англії й досить добре говорить по-англійськи; на вигляд йому 31 рік, у нього благородна постава і приємна зовнішність. Я багато розмовляв із воеводиною руською, яка, на мою думку, є жінкою з характером. І з маршалом графом Потоцьким, який також показує чимало освіченості. Ми пішли до палацу приблизно о 6-й, а її величність вийшла після 7-ї години. Там були всі, і її величність зіграла партію у віст, як звичайно. У перерві вона зверталася до мене ласкаво, покликала і сказала мені по секрету, щоб я був обережним, а то в Іспанії дізнаються, що я мешкав тут, у монастирі схизматиків, і мені буде погано... і я трохи посміявся над її жартом. Я спокійно поговорив із князем Станіславом Понятовським, і ми продовжили розмову ще й у його кареті, тому що він запропонував мені поїхати разом на квартиру Нарішкіна: він видається мені людиною розсудливою та прямою; вечір пройшов монотонно, і Сарті скомпонував щось, що князь накреслив йому на шматочку нотного паперу. Між іншим, сьогодні опівдні князь розповсюджував перед приходом імператриці надруковану епітафію*, яка є в додатку, присвячену одному з песиків імператриці, що помер у Петербурзі; її автор — граф де Сегюр, міністр-резидент Франції. Злі язики говорять, що цей твір коштував Франції її договору про торгівлю... можливо, й так!...

8 Я писав, а обідав у князя Дашкова; там був доктор Роджерсон, і ми розмовляли про цікаві речі англійською мовою. Він мене запевняє, що прибутки держави досягають усього 42 мільйонів рублів і що Неккер*, з яким він особисто знайомий, живе тепер на дачі біля Парижа й відчуває себе нещасним, тужить за посадою, яку він залишив, тимчасом як вона йому зовсім не потрібна, оскільки він сам по собі людина надзвичайно багата... людська мізерність!.. О 6-й я поїхав до резиденції посла Німеччини, куди нас запросили, тому що був день імператора, а імператриця з'явилася туди особисто, щоб відзначити свято; була вечеря і танці. Її величність приїхала близько 8-ї години й почала грати у віст, а наймолодші — танцювати. Під час гри вона запросила мене для невеличкої розмови й запропонувала мені пошукати й подивитися на халат, що був на ній; хоча він здавався дуже розкішним, насправді був надзвичайно легким (майже як із газу) і був виготовлений у Москві; вона говорила мені, що я сьогодні виглядаю дещо замисленим і т. д. ... граф Безбородько та фон Штакельберг питали в мене, чи не дивує мене така кількість поляків тут, у той час, коли король Польщі саме проїжджає поряд із кордоном? * (думаю, верст за 45). Я відповів йому, що найбільше був би здивований тим, якби побачив їх плазуючими серед міністрів імператриці!.., а не при дворі такої монархині, гідної захоплення. Князь, дізнавшись про те, що король Польщі проїжджає біля кордону, вирішив уранці поїхати зустріти його, попросив дозволу в імператриці і сказав Браницькому, щоб той їхав разом із ним... Боже мій, відразу було скликано сейм, але виходу не було! Імператриця близько десятої сіла вечеряти за стіл на 24 особи; дехто з нас, що лишалися..., зайшли потинятися, і її величність спитала мене, чому я сьогодні такий геуеу*; князь сказав, що я спостережливий і т. д. ... [вона] покликала мене, щоб пригостити помаранчею, яку дала мені власноручно. Їй задала мені кілька запитань: які напої п'є народ у нашій Америці? Чи роблять пиво? А потім, чи знаю я, що доктор Робертсон* — член Мадридської академії і що його книга суворо заборонена інквізицією...; вона сказала мені із запалом, що вся академія повинна йти до інквізиції, немовби обурена подібною образою!... як добре виявляється в таких мимовільних пориваннях благородство душі, від якої вони йдуть! ... Танці і знову танці [(m) На графині Браницькій були надзвичайно багато оздоблені прикраси з діамантами, зроблені з дуже добрим смаком. Також і на її

сестрі — графині Скавронській, вродливій жінці.], а князь Радзивіл, молодий поляк, видається мені простаком. Князь С. Понятовський підходив до мене й питав, чи я також від'їжджаю вранці, а оскільки я йому відповів, що ні, тому що вважаю за краще, коли король приїде, він сказав мені багато приємного, і я вважаю, що в багатьох питаннях наші думки збігаються і т. д. Сьогодні тут я помітив одну річ, а саме — народні костюми де Сегюра й Фітц-Герберта, покриті повністю *antejuelas* *, неначе в лікаря, що робить операцію; коли я запитав про це, мені відповіли, що така тепер мода в Парижі і, що гірше, цей двір потребує їх такими, якими вони є... хвала найсвятішому таїнству!..

9 О 8-й князь від'їхав *, Нассау, Браницький та Штакельберг — без супроводження; перед цим Нассау заходив до мене й пообіцяв поговорити з королем стосовно мого візиту. Я писав протягом усього ранку, а потім — на обід до оселі князя Дашкова, де був один швейцарець, бригадир на цій службі, на ім'я Пере, освічена людина, а також ще один швейцарець, мосьє Санджі, який працює в канцелярії Безбородька, але в нього небагато роботи. О 6-й ми пішли на квартиру маршала Румянцева, з яким за приємною бесідою я провів час аж до 10-ї години, коли разом із його сином поїхав вечеряти до господи воеводини руської. Тут знаходилися всі і, крім того, князь Юзеф Понятовський *, молода людина років 25, з елегантними зовнішністю та манерами; мене відрекомендував йому двоюрідний брат князь Станіслав, а також графові Тишкевичу, польському гетьману литовському, одруженому з сестрою князя Станіслава... магнату й приємній особі, але, здається, трохи недалекому. Там був також граф де ла Метт *, молодий полковник на французькій службі, племінник маршала де Брольї *. Я довго розмовляв із князем Станіславом, на мій погляд, він — людина розсудлива. Зі свого боку, Вітворт не виглядає на такого, що дуже багато пізнав. Польські вечори та марнотратність. Воеводина дуже приємна. Граф Потоцький показав мені одну книжку *, написану колишнім єзуїтом, єпископом у Польщі, присвячену імператриці, яка тільки-но підкорила Крим.

10 Весь ранок та другу половину дня я писав удома, а ввечері [був] у домі мого приятеля Дашкова, з яким пив чай... Зайшов мосьє де Санджі... З ним я мав догматичну антикальвіністську розмову, тому що він такий затятий кальвініст, як сам дідько. Прийшов князь Дашков, і ми почали вечеряти... тут [прийшов] Пере, й наше товариство засиділося аж до першої...

II Князь приїхав учора ввечері о 10.30, а я сьогодні — о 9-й був разом із Нассау, який розповідав мені про дивацтва князя, спрямовані проти поляків з антикоролівської партії, особливо проти маршалка графа Потоцького... що це за диявольська політична справа!... Він сказав мені, що його величність чекає на мене з нетерпінням. Я пообідав удома, а потім прийшов князь, який обідав у палаці, й дуже ласкаво привітав мене словами: «Здається, ми не бачились цілу вічність? Як справи? ... Королеві розповіли про вас, чому ж ви не їдете з генералом Румянцевим, який незабаром від'їжджає. Нехай ваші милості їдуть разом». Дуже добре... Потім я розмовляв про музику з Сарті, який одягається, як смішний макаронник. Прийшов князь Юзеф Понятовський та граф Тишкевич, з яким я трохи поговорив, а також граф де ла Метт, котрий, виявилось, як і Сегюр, бував у Пуерто-Кабельо та Каракасі під час перебування ескадри де Водрейля; він розповідав мені про дівчат з родини Арестігьета і т. д. ...про [дівчат] міс Боуїнс з Провіденса та міс П. Скотт з Бостона, видається молодиком, що подає надії. Потім — до своєї кімнати, закінчити цей стра-

шенно величезний щоденник. Згаданий вище [де]ла Метт розповів мені про книжку мосьє Пессонеля, яку було надруковано нещодавно в Парижі, про Крим і сказав, що Тотт тепер заступник коменданта маленької фортеці у Фландрії...

12 Я встав рано, щоб уладнати свої справи, розраховуючи від'їхати вдень. Нассау відрекомендував мені пана Літл-Пейджа, уродженця Віргінії, який розповів мені про те, що генерал Грін та генерал Гейтс з Америки * померли... потім — візити, а обідав я вдома... розмовляв про музику з Сарті, котрий вдався в подробиці щодо політичних інтриг, яких, здається, він не ігнорує і, як кажуть, був замішаний в інтриги покійної королеви Данії. Я випив чаю з Дашковим, що відважується говорити мені про речі, про які, мабуть, ніхто інший з цієї країни не говорив би, й таким чином я дізнаюся від нього про багато повчальних речей. Потім — на квартиру маршала Румянцева, котрий прийняв мене надзвичайно привітно, й ми розмовляли з ним аж за 10-ту годину. О, яка розсудливість і глибина в міркуваннях! ... Він говорив мені, що в деяких питаннях, порушених мною, наші думки досить близькі, що його дуже радує... а мова йшла про війну... і що, звичайно, приємно полоскотало моє самолюбство!.. Він показав мені одну працю Пессонеля у 2 томах in octavo, де йдеться про навігацію по Чорному морю, Криму і т. д. Потім — додому, де я застав велику компанію іноземців: князі де Ліль *, батько та два сини, посли й «добра порція» польських вельмож. Ми вечеряли в дуже хорошому товаристві; грали у віст та в ломбер, найпопулярніші тут ігри. А опівночі я пішов до своєї кімнати.

13 Уранці я читав, а вечір провів у домі Наришкіна, де був великий soupé та багато іноземців. Шевальє де ла Метт, підполковник французької служби, молода людина років 22 і достатньо освічена (навіть серед представників своєї нації вважається за чудо). Я розважився з ним розмовою про Каракас, де він був у часи Водрейля, і проїхав від Пуерто-Кабельо до Каракаса через Патонемо; він із захопленням розповідав мені про Бельєн Арестігьету як про чудову дівчину та про Кампо-де-лас-Аречедерас у Такоме як про рай. Про губернатора Гонсалеса. Намісника короля Набаса і т. д. ... ми мусили чекати на Румянцева, а я чекав аж за першу годину, щоб попрощатися із князєм, тому що ми розраховували від'їхати цієї ночі, але його високість був дуже зайнятий *tete-a-tete* з мадемуазель Наришкіною, що тяглося довго, отож ми поїхали чекати додому... було вже за 2-гу, а він не приїздив майже до 3-ї; отож ми пішли спати, відклавши від'їзд на ранок: дивні справи!... до речі, у другій половині цього дня, коли я розмовляв із графом фон Ангальтом про різні речі, він розповів мені про те, як у Потсдамі протягом двох з половиною місяців він спостерігав за Гельвецієм *, що обідав звичайно з королем, коли він і спілкувався з ним, що одного дня його величність помітив на ньому дуже розкішний костюм і сказав, що костюм дуже гарний, на що філософ відповів, що це костюм короля Франції Людовіка XV. Але рукава, здається мені, задовгі, сказав король... нічого дивного, сказав Гельвецій, адже в королів довгі руки! і т. п. ... що за національна слабкість у Гельвеція! Одягатися невідповідно до свого характеру! ...

14 О 7-й ранку я пішов шукати генерала Румянцева, зайшов до його кімнати, він уже був наготові; я випив чашку чаю й о 7.30 ми сіли в карету (князя Потьомкіна), а моя кибитка зі слугою їхала слідом. Ми поміняли коней на кордоні з Польщею, що знаходиться на відстані 33 версти звідси, а там є пікет російських військ та митниця (ніхто не сказав нам жодного слова) приблизно через версту, осторонь є кілька будівель поряд, що служать карантинним пунктом

під час чуми. Місцевість з усіх боків, скільки сягає зір, виглядає мало-культивованою, без парканів та дерев, що надає цим полям вигляд запущеності. Приблизно о першій після полудня ми прибули до місцевості під назвою Василевщина * (за 5 миль від кордону; в одній милі — приблизно 7 верст), поруч знаходиться дача графа Тарновського, польського вельможі, який вийшов до карети, надзвичайно чемний та запобігливий, бажаючи нас зайти перекусити, поки годуватимуть коней, тому що його родина була якраз за столом. Отож ми зайшли й побачили, що саме починали обідати він, його дружина, одна Desmoisella * та чотири чоловіки челяді в національному одязі. Стіл був дуже охайним, надзвичайно добре сервірованим, і все зроблено з досить добрим смаком... Розмова йшла про подорожі, під час якої з'ясувалося, що граф оглянув більшу частину Європи; мадам графиня була досить люб'язною та пошванненою. Після закінчення [обіду] ми перейшли до залу для прийомів пити каву й водночас слухали хлопчика-козака років 11, який грав на цитрі * чи гітарі й одночасно дуже добре танцював свій національний танець... потім він підійшов і попросив милостиню в Румянцева, який дав йому дукат; це, здається, є звичаєм цієї країни. Пані показала мені один естамп, на якому була зображена жінка — дружина старого, котра в той час, як її чоловік спав, вставала з ліжка в сорочці, щоб потрапити в обійми свого коханця!... які різні звичаї в цього народу та в населення Америки!... і подібні зауваження з уст дами! ... Нарешті, після тисячі церемоній та делікатностей (пані удостоїла мене честі вигравірувати моє ім'я діамантом на склі) ми розпрощалися і продовжили нашу подорож на конях графа Тарновського, тому що на поштової станції їх усе ще не було. Дорога була не дуже доброю; моя кибитка, проте, мусила продовжувати подорож з тими самими трьома російськими конями, які були взяті на кордоні; і, дивна річ, вона не відставала від карети, в яку було запряжено 8 добрих коней, протягом 8 миль, чи 56 верст! І ми бачили кілька тріумфальних арок, споруджених із дерева та гілок до приїзду його величності короля Польщі. Ми від'їхали о 4-й годині і близько 6-ї години прибули до населеного пункту під назвою Кагарлик * (за 2 милі від попереднього), де поміняли коней. Я помітив тут двох чи трьох жінок, що виглядали пристойно, але були так напудрені, розмальовані, в шовкових черевиках червоного кольору та в шовкових мереживах з усіх боків, неначе французькі модистки... Боже мій, наскільки проклята галльська фривольність заразила рід людський! ... навіть у сільській глибинці України! Тут ми змінили коней (звичайно, не на дуже добрих) і продовжили подорож по досить важких дорогах... я звернув увагу на те, що в полі абсолютно немає дерев, як і раніше, воно має вигляд запущеного, незважаючи на те, що земля надзвичайно родюча. Сніг уже майже зник, і ми побачили в сутінках, що деякі поля по обидва боки від дороги сильно горіли, здається для того, щоб спалити солому і щоб попіл послужив добривом для землі, як це робиться на мій батьківщині. О 8.30 ми прибули в місцевість Поток * (за 2 милі від попередньої), де вийшли з карети і зайшли до будинку наглядача поштової станції (тут зупинявся король), який прийняв нас дуже добре, почастивав чаєм та кавою, і разом із провізією, що ми везли з собою, це стало дуже доброю вечерею, але мій товариш — генерал Румянцев — почував себе трохи погано. В кімнаті було так жарко, що ми ледве витримували й мусили відчинити двері; щодо цих людей, то вони отримували від цього насолоду, а дівчина років 15, яка знаходилася там, та діти приготували постіль і спали в маленькому коридорі, утвореному ліччою та стіною кімнати; тепла було досить для того, щоб пекти хліб... і я справді не розумію, як ці люди не хворіють, постійно переходячи від однієї крайності — спеки — до іншої — морозу. Ми від'їхали звідти о 10-й годині після полудня на дуже добрих конях, що тягли екіпажі короля з Варшави, і о

першій годині ночі прибули до населеного пункту Канева * (3 милі від попереднього), котрий належить племіннику короля князю Станіславу Понятовському, де тепер знаходиться резиденція його величності. Наш кур'єр, якого ми послали вперед, виявився дурнем і не передав листа, якого віз із собою, генералові Комаржевському *, і ми мусили чекати на вулиці близько години, аж поки не прийшов ад'ютант згаданого вище генерала, який дуже добре говорить по-французьки та по-італійськи, й не провів нас на квартиру, вже приготовлену, де ми знайшли вогонь і все інше, за винятком ліжка або чогось подібного до розкладачки, тому що ці люди (так само, як і росіяни) не мають звичаю давати щось подібне кому-небудь, отже, кожен мусить возити з собою ці меблі, куди б він не їхав. Близько 1-ї години я пішов спати.

15 Графа Румянцева відвідав пан Деболі *, міністр-резидент Польщі в Петербурзі, і мене також, а потім, об 11-й годині, прибув генерал Комаржевський, який запросив нас на обід від імені його величності, а мені сказав, що має відданого й доброго друга в особі принца Нассау; він попрощався і сказав, що у чверть на другу за нами заїде карета короля. Мій приятель Румянцев ходить і вчить урочисту промову, так що це просто чудо... я боюся, щоб з ним не сталося того, що трапляється зі студентами, коли вони забувають лекцію. Карета прибула дійсно вчасно, й ми поїхали до палацу (точніше, до невеликого будинку) його величності. Румянцева провели до королівського покою, а я залишився в залі в товаристві князя Станіслава, єпископа Нарушевича (колишнього єзуїта, який написав історію Польщі), генерала Комаржевського, Шидловського * та ін. ... його величність вийшов через півгодини і, звертаючись до мене, сказав (мене ніхто йому не відрекомендував), що він дуже радий познайомитися зі мною, що, наскільки він інформований, це обіцяє йому багато приємного і т. д. ... Ми постояли трохи, розмовляючи, а потім пішли до столу, що вже був накритий у сусідній кімнаті. Румянцев сів праворуч від його величності, а я — ліворуч; за столом було десь осіб із 14, і його величність весь цей час привітно розмовляв, задаючи мені питання про Іспанію та Іспанську Америку, ... після обіду ми перейшли до салону випити кави, і він продовжував весь час розмову зі мною, тому що Румянцев та інші на запрошення його величності почали грати у віст, а ми залишилися розмовляти біля каміна. Серед інших його величність задав мені питання (якщо це не безтактність), чи дійсно мали місце заворушення в нашій Америці? ... так ми продовжували бесіду про різні речі (час від часу він заходив до свого кабінету, а потім повертався) аж до 5-ї години, коли він пішов до своєї кімнати, відкланявшись нам. Важко знайти ще одну особу, чия мова була б привітнішою, приємнішою, викликала зацікавленість, аніж у цього монарха, який не тільки демонструє свою звичну начитаність та глибоку ерудицію, але й водночас має багато терпіння, щоб слухати, і володіє особливим умінням задавати питання. Потім ми від'їхали в тій самій кареті короля: зробили візит до князя Станіслава й поїхали до нашого притулку, щоб трохи перепочити, надіславши за звичаєм записки з подяками Комаржевському та Деболі; Румянцев розповів мені зміст своєї урочистої промови та про надзвичайну прихильність, з якою його приймав його величність і т. д. ... приблизно о 6-й годині приїхала та сама карета, й ми поїхали до палацу. Його величність вийшов через півгодини і запропонував сісти Румянцеву та князю Станіславу, а решта продовжувала стояти, можливо, для того, щоб пан посол не скаржився й міг розповісти про цей знак уваги. ... Я признаюся, що ця подія тоді не могла не гнітити мене, аж поки я не зрозумів суті цієї справи... Що за жалюгідне життя у придворного, для якого найменший жест або байдужість з боку іншої людини є іноді нещастям! ... Читання якоїсь записки з Парижа і т. ін. ... зайняли досить багато

часу; потім усі встали, й Румянцев попрощався з тим, щоб від'їхати наступного дня. Я порадився із князем, чи не вчинити мені так само, але він порадив мені, щоб я залишився, тому що королеві це буде неприємно... Його величність трохи поговорив зі мною надзвичайно привітно, що до певної міри згладило попередню неприємність (що за нещастя!), [і] попрощався о 8.30, запрошуючи нас вечеряти, тому що він не мав звички [робити це], а мені він сказав, що сподівається отримати задоволення від того, що ми ще раз зустрінемося? ... попрямував до свого покою, ми вклонилися й сіли до столу в тому самому товаристві, що і вранці, і в дуже добрій компанії ми закінчили [вечерю] приблизно о 10-й, після чого поїхали додому. Генерал Комаржевський та Деболі приїхали також; перший зайшов разом із Румянцевим до його кімнати і вручив йому від імені короля як подарунок скриньку, прикрашену діамантами, з портретом його величності; це надзвичайно його обрадувало. Я написав листа до принца Нассау, й ми розпрощалися...

16 Я дізнався, що Румянцев від'їхав о 5-й годині ранку. А приблизно о 7-й я встав, щоб піти до князя Станіслава й вийти на прогулянку, про що ми домовилися напередодні ввечері, але через півгодини він сам зайшов за мною до моєї кімнати. Ми вийшли пізніше: пройшли біля конюшні короля, де він тримає частину своїх коней, які прибули з Варшави у кількості, я думаю, [голів] 160, яких ми оглянули дорогою. Звідси ми пройшли через усе містечко (населення якого складається десь із 800 осіб), скільки тут усюди євреїв! ... і піднялися на сусідні пагорбки, що знаходяться за будинком князя навпроти палацу, звідки відкривається пречудовий вид на річку та сусідні місця. Ми спустилися до його будинку, де випили кави, приблизно о 9.30, а потім я пішов оглянути дуже стару церкву (кажуть, що вона була побудована більше ніж 700 років тому), яку після того, як її спалили дуже давно, тепер ремонтують за наказом князя. Ми бачили ще одну, котра знаходиться поряд, де правив клірик-уніат грецького обряду* (в цьому містечку є три чи чотири, усі такого самого обряду), звідси до сусідньої будівлі, яку називають монастирем василіян*; і в ньому є кілька класів народної школи; ця установа, хоча взагалі погано доглянута, робить честь князю Станіславу, тому що він турбується про неї. Вікарій* та пан Люст, лікар князя і підданий Ганновера, супроводжували мене під час цього візиту. Потім — додому; приблизно об 11-й я отримав записку від князя, в якій він мене запрошував супроводжувати його величність під час прогулянки, але я відмовився, посилаючись на те, що неодягнений і маю це зробити, бо мене запросили на обід ... тут я дізнався, що король їде пішки до моєї оселі, щоб запросити мене до своєї карети та поїхати на прогулянку, тому що погода дуже чудова; але, отримавши мою відповідь, він поїхав сам із князем, своїми охоронцями та ін. ... Як звичайно о 1.30 я пішов до палацу, і його величність зустрів мене надзвичайно привітно і сказав, що хотів запросити мене на прогулянку, але, здається, зробив це передчасно і т. д. ... Він посадив мене праворуч від себе, й ми розмовляли весь час, поки тривав обід, про різні науки, Америку і т. д. ... Потім ми пили каву в салоні, й наша розмова продовжувалася аж до 5-ї години, під час якої говорили про Вашингтона*, про характер якого він висловився з великою повагою. Він пішов до своїх покоїв, а ми — до наших осель. О 6-й годині ми повернулися, й через півгодини вийшов його величність, який показав нам проект, присланий йому з Рима, щодо спорудженняobelіску біля [церкви] Сан-Джованні-ін-Латерано, на площі Трініта-де-Монті ... багато говорилося про красні мистецтва, Італію, Грецію і т. д., і ми бесідували втрьох аж до 9.30, коли він пішов до свого покою, а князь та я пішли вечеряти до його господи, де відбувся un peti soupré й продовжилася розмова на цю тему

аж до 11-ї, коли я пішов на свою квартиру; його величність [перед тим] запросив мене на прогулянку верхи наступного ранку, якщо буде хороша погода. Коли я прийшов на свою квартиру, з'ясувалося, що з Києва прибули інші [й зупинилися] поряд, і я пішов туди... граф Шувалов та його син, камергер Нелединський *, і камер-юнкер, пан Кочубей *, були особами, направленими імператрицею, щоб привітати його величність. Вони сказали мені тисячу приємностей і так раділи, неначе я був саме тим, що потрібно; ми наказали приготувати чай, доки готувалися розкладні ліжка з балдахіном та фіранками і т. д. та слалися постелі для всього почту, що ніколи не рушають з місця без цього предмету умеблювання, як ми вже неодноразово говорили про це ... граф Шувалов відкликав мене осторонь і по секрету як другу сказав, що імператриця під час його від'їзду говорила про мене багато приємних речей у присутності графа фон Ангальта і т. д. ... і він показав мені листа, привезеного ним, що був написаний власноручно нею королю; на його конверті було написано: «A Su Majesté le Roi de Pologne, mon cher fréger» *. Коли вже було за першу, зайшли генерал Комаржевський та Деболі..., я пішов спати.

17 О 9-й я був у господі князя Станіслава, де коні вже були готові для нашої прогулянки, але коли нас повідомили, що місцевість, куди ми мали намір їхати, вкрита кригою й дуже слизько і т. д., довелось міняти напрямки; [крім того], нам треба було потурбуватися про сніданок, приготовлений там, [куди ми збираємось їхати]. Отож князь та я пішли на кухню його величності, щоб знайти там щось і взяти з собою... Мені дуже сподобався візит до цього розкішного приміщення, де готують страви та найтонші й найвишуканіші наїдки для тих застіль, на яких я був присутній, і, можливо, найкращі в усьому світі! ... Охайність, порядок, розміщення та розмах, з яким воно споруджене й працює, без сумніву, заслуговують на увагу. Ми зайшли до дуже охайної кімнати старшого кондитера, котрий дав нам чудовий шоколад, бісквіти та апельсини з Хіосу і т. п. ... Я ще раз оглянув цю чудову кухню, яка за розмірами значно перевищує палац. О 10-й годині ми сіли на коней: його величність, князь, я та один паж, один конюх, один офіцер та пікет охоронців, що його супроводжують і їдуть попереду.... Ми поїхали кроком берегом річки, яка повністю вкрита кригою, а потім виїхали на підвищення, звідки відкриваються дуже красиві краєвиди й панорами... розмовляли на різні теми: про Америку, Англію, Іспанію, і він питав мене, де і як я вивчив англійську мову. Він сказав мені, що я знаходжуся неподалік від Спа * і навіть не знаю цього, тому що в сусідній місцевості є джерело, яке невідомо чому зветься Спа. Мій кінь, козацької породи, дуже гарячий, почав підійматися на диби, і навіть мундштук абсолютно не міг підкорити його, так що я мусив спішитися й помінятися з офіцером охорони, який дав мені свого [коня] і не без труднощів впорався із моїм. Приблизно о 12-й ми повернулися до палацу, проїхавши під час прогулянки близько 10 верст й потерпівши від невеликого холоду на підвищеннях. Я пішов додому одягатися, а оскільки мене не запросили явно, сказав князеві, щоб мене попередили. Я був одягнений, але аж до 2-ї години слуга з палацу не приходив, щоб сказати, що на мене чекають. Коли я прийшов, усі вже були за столом, а його величність запросив мене сісти на моє місце, яке було вільним; генерал Комаржевський вибачився і сказав, що мене не могли знайти в Каневі... чи не заздрощі це! ... тому що цей суб'єкт видається мені особою з лиходійським та єзуїтським характером. Нарешті ті, хто приїхав учора, обідали також з його величністю, а після обіду в салоні розпочалася розмова на різні теми, аж поки його величність о 5-й годині не відійшов. І кожен до своєї домівки. Князь запросив мене на чай до своєї оселі, і там за приємною розмовою я провів час аж до 6.30, коли

ми пішли до палацу. Тут ми зустрілися, крім інших, із графом Безбородьком, послом Штакельбергом та камергером Валуєвим* і генералом Левашовим, що незадовго перед цим приїхали з Києва; його величність вийшов після того, як дав аудієнцію Безбородьку (що був представлений своїм підлеглим Штакельбергом), і ми повели розмову на різні наукові та загальні теми. Прибулі нещодавно грали у віст, а ми розмовляли з його величністю... Старожитності Гранади, про які я говорив першого дня, були головною темою; та [Велика] китайська стіна (як, кажуть, дуже сильно зруйнована, як і лінії [оборони] Перекопу) і звичай сусідніх народів, а також — Камчатки, про які з ерудицією розповідав Шувалов, були іншими [темами], крім пам'яток старовини Італії, про які його величність сказав, що він нам задрить; вони також були темою розмови. Я наважився під час перерви поговорити з ним наодинці про від'їзд, і він сказав мені надзвичайно ласкаво та дружньо, натякаючи на те, що був надзвичайно радий познайомитися зі мною, тому що я дійсно мандрівник з неабиякими й дуже цінними якостями... і що він сподівається, що де б я не перебував, я можу вважати, що залишив тут друзів і т. п. ... я дуже йому дякував. Потім принесли перший том «Порівняльного словника»*, якого імператриця подарувала князеві Станіславу, і ми дізналися, що він охоплює 200 різних мов; серед них на одну Росію припадає більше 30. О 9-й годині ми сіли вечеряти, а його величність залишився в салоні з іншими, що не вечеряли... він прийшов на десерт і, не сідаючи, обходив стіл, розмовляючи з нами: він з'їв одну помаранчу... після вечері ми всі пішли до салону, а Шувалов та його товариші попрощалися з його величністю, який, ще раз звертаючись до мене, сказав голосно, що хотів би ще додати, що на цьому чи іншому світі я завжди можу вважати, що залишив тут друга... я ще раз подякував, і його величність пішов до своїх покоїв. Шувалов хотів, щоб я поїхав разом з ними до Києва наступного ранку, але мене запросив князь поїхати з ним вранці подивитися на знамениту риболовлю; і він хотів, щоб я ночував у нього вдома, тому що я завоював його сильну прихильність.

18 О 7-й я вже був готовий. Я пішов до оселі князя. [(п) На вулиці я зустрів слугу з палацу, який від імені його величності просив мене трохи зачекати з тим, щоб я зробив йому послугу, взявши з собою листа, якого він пише принцу Нассау. Я відповів йому, що в будь-який час, коли це буде потрібно його величності, і щоб він передав його до оселі князя, де я його заберу, повертаючись з риболовлі і т. д. ...] І з'ясував, що всі інші вже також були там. Ми випили кави й пішки спустилися до річки, де з півдужини саней чекали на нас. Ми проїхали річкою близько милі (слід звернути увагу на те, що вже було 29 березня) досить добре і приблизно о 9-й прибули до населеного пункту Пекарі*; тут ми залишили сани й дехто з нас сів на коней. Ми продовжили шлях пішки і пройшли почасти берегом, почасти по кризі до річки Рось (пишеться Ros), що знаходиться на відстані більше ніж 1 версти. Тут ми побачили безліч людей (від 6 до 7 тисяч осіб), котрі ловили рибу в такий спосіб: група [складається] з 4 осіб, двоє прорубують у кризі прямокутну ополонку сокирами, принесеними для цього, а інші двоє тримають сітку на двох довгих жердинах... відкривається віддушина, і риба, яка у великій кількості знаходиться на міліні, відрізана запрудою від Дніпра, припливає подихати, і тут значна її кількість потрапляє в сітку..., так що ми побачили, як за короткий час її піймали безліч. А попереднього дня ці люди витягли більше ніж 800 возів риби (кожен віз тягли 2 воли чи коні), через те що як тільки її витягають із води, відправляють додому, де жінки негайно її засолюють. Ми ходили за течією і проти течії річки на відстань більше ніж 4 версти і, звичайно, було диявольськи холодно, й кожної хвили я чекав, що впаду, посковзнувшись. Пан Люст та Шидловський, при-

звичаєні до цього, час від часу нас підтримували. Нарешті ми перекусили й вирішили повернутися. Вигляд, чи картина, згаданої вище рибалки красивий та цікавий. На кризі стільки людей, які рухаються, їх сітки, риба, що стрибає, і радість, що відбивається на обличчях усіх; надзвичайно приємний вигляд. Ми покуштували відварену [рибу], вона дуже добра на смак. Загалом її тут три види. Різновиди форелі, макрелі та *esturgeon** — риба, яку тільки-но витягли й яка мала в довжину близько 10 футів; ми наказали відвезти її королю. Наш *abbé** Лакзінський, хоча й горбатенький, їздить верхи краще за всіх і ображає по-своєму весь рід людський. Один іноземець, який у Римі сказав йому з іронією, щоб він навернув його до своєї віри, негайно отримав таку відповідь: ви — *bougre** і я перетворю Вас у *sanfou**..., відмовивши, таким чином, цьому прохачеві. Подібна риболовля триває близько 15 днів і буває зрідка, коли води Борисфена сильно спадають. О 10-й годині ми сіли до наших саней, а об 11-й з чимось прибули до Канева. По дорозі, проїжджаючи через якийсь населений пункт, ми зайшли до двох церков, де тепер служба проводилася за уніатським грецьким обрядом, й побачили там значну частину населення обох статей, що з незначною відмінністю одягаються так само, як у Києві і т. д. ... потім — до одного будинку князя, де мешкає німецька родина виробника пива; його дочка, якій років 18 і яка досить приваблива, з надзвичайною легкістю роздавала поцілунки панові Люсту і т. д., і т. д. ... Потім — до оселі князя, де він показав мені плани свого великого будинку, що в Литві; бібліотека, манеж та оранжерея, як мені здається, — дуже добрі приміщення, а решта має вигляд термів*, де панує безладдя. Абат вручив мені список, що додається, пошту його величності та головних родин Польщі з силуетом або профілем короля. Я спостерігав тут один випадок, що може характеризувати сучасний дух нації ... Прийшов один офіцер, одягнений у мундир, щоб поговорити з князем про службові справи (не знаю, в якій варіації з іншими), і, перш ніж почати розмову, упав на землю з наміром поцілувати йому ноги, чого [князь] не дав йому зробити, почервонівши через те, що я був присутнім, і зробив йому за це щось на зразок догани. Офіцер розповів про свою справу, і князь погодився з тим, що він просив, після чого він знову упав на землю, й цілував ноги й усе, до чого міг дотягтися. Що це в дідька за республіка й лібералізм. Я також помітив, що деякі вбогі жінки, які зустрічалися на дорозі короля, коли ми виїжджали верхи на конях, падали на землю обличчям у грунт, тримаючи руки на голові, коли він проїздив... Далеко, далеко від свободи, коли подібні речі толеруються без сорому. Князь наполягав на тому, щоб я перекусив з його офіцерами, скарбником, медиком і т. д., ... і попрощався зі мною у надзвичайно ласкавих та дружніх виразах. Я пішов обідати зі згаданими вище офіцерами до сусіднього будинку, де було приготовлено дуже смачну їжу; відбулася розмова з капельмейстером Альбертіні, що служить у князя, римлянином, який є нетолерантним щодо музики, хоча, як мене запевнили, він — людина, здібна в музичній композиції. Потім — додому, де мої кибитка та коні були вже наготові... Пан Люст супроводжував мене й наказав принести холодні закуски та вино з кондитерської короля за наказом князя і т. п. ... отож я дав пару дукатів тому, хто це приніс, а також лакею короля, який чекав (що за диявольськи погана звичка), і сів до свого екіпажу, почувши тисячу чемностей від пана Люста, котрий запевняв мене у дружніх почуттях та особливій прихильності з боку князя...; він сказав мені, що за кожного поштового коня платять 6 польських злотих (голландський дукат коштує 18 сріблом та 20 міддю), ... і я поїхав близько 3-ї години після полудня. Дороги були досить добрі, але мерзла грязюка робила пересування кибитки надзвичайно неприємним. У Потоці я бачив декілька екіпажів,

що їхали з Києва, везучи генерала Тишкевича та пана Вітворта, надзвичайного посла Англії у Варшаві, і т. д. ... я змінив коней і — вперед. Приблизно о 8-й годині приїхав до Кагарлика (5 миль від Канева) і, доки запрягали коней, мені забагнулося оглянути будинок доглядача поштової станції, який здавався мені пристойним. Але в цей момент приїздить граф Безбородько, Штакельберг, Левашов та Валуев, які від'їхали після обіду в його величності і мали намір провести тут ніч. [Тут] був дуже добрий камін та ліжка, отож цей план був непоганим... я також мав намір, повечерявши, можливо, провести ніч в оселі графа Тарновського, але подумав, що вже пізно, й дізнався, що група Шувалова ночує там: тож я продовжив подорож, не зупиняючись. Я випив прохолодний напій з Безбородьком і поїхав ... вони залишилися за грою у віст, тому що ці люди завжди мають з собою карти. Я спав дуже добре, незважаючи на тряску кибитки.

19 Над дорогою відбувалося щось незвичне, а саме: хоча з обох боків лежав сніг, посередині водночас стояла пилюка. О 10.30 до полудня я приїхав до своєї квартири в Печерському монастирі ..., передав лист короля принцеві Нассау, який прочитав мені наступний абзац, котрим він починався, де містилися переконливі докази тим словам, якими удостоїв мене його величність під час прощання: «Я Вам дякую, мій дорогий Нассау, за те, що Ви потурбувались про моє знайомство з графом де Мірандою. Це дійсно особа досить цікава для того, щоб з нею було варто познайомитися, і я бажаю, щоб він знав, що він заслужив мою повагу та прихильність». Потім я побачився з князем Потьомкіним, який зустрів мене дуже привітно й ласкаво... він питав у мене про мою думку щодо короля і т. д. ... маршал Румянцев та решта друзів також зустріли мене з радістю. А ті, що зупинилися по дорозі, приїхали сюди о 6-й годині вечора. Шувалов також отримав скриньку, багато оздоблену діамантами, з портретом його величності, крашу, аніж та, що одержав Румянцев. Безбородько, як мені сказали, також отримав ще одну... скільки скриньок та портретів; скринька справді не здається мені рухомим майном, вартим того, щоб його возити з собою.

20 Ранок — за читанням, а в другій половині дня я ходив у товаристві мого приятеля Нассау побачитись із принцем де Лінем; його не було вдома, і ми зайшли до графа де Діллона, полковника на французькій службі (на прізвисько *le beaux Dillon* * за свою гарну поставу), який прийняв мене надзвичайно привітно і прихильно... він одягнувся в моїй присутності, і я мав нагоду спостерігати за французькими манірністю та кривлянням...; на ший він одягнув: 1 — шовкову хусточку, 2 — маленьку краватку, 3 — складену навпіл хустинку з голландського полотна. Нарешті він запросив мене відвідати разом оселю дружини великого маршала Польщі — графині Мнішек, племінниці короля, молоді та досить привабливої. Ми зустріли її за завершенням туалету, і, таким чином, вона приймала нас у невимушеній обстановці; Діллон зробив кілька натяків проти імператриці, а вона відповіла розсудливо; вона запитала мене, чи збираємося ми *souper* * в оселі воеводиної руської, і ми відповіли, що так... отож ми попрощалися, щоб зустрітись знову, і попрямували на квартиру маршала Румянцева. Діллон розповідав мені про свої подорожі та старожитності Греції і Єгипту з достатніми розсудливістю та знаннями. Мова йшла про імператора, і він зробив декілька розсудливих зауважень щодо його нових законів, їх значної кількості та абсурдності більшої їх частини, над якими він мав нагоду розмірковувати під час останнього перебування у Відні протягом більше ніж 4 місяців. Він пішов, а я продовжував бесіду з фельдмаршалом аж до 9.30, коли поїхав на Поділ. Я знайшов багато людей в оселі воеводиної руської, і Нассау відреккомендував мене графу Мнішеку, великому маршалу Польщі. Я вечеряв

поруч із воєводиною, з якою ми мали довгу розмову про свободу і т. д. ... і, як мені здається, вона розуміє і шанує ці благородні принципи краще за всіх інших її співвітчизників, з якими я зустрічався тут... крім того, вона видається мені освіченою; ми залишилися настільки задоволені одне одним, що вона запросила мене прийти обідати в неї на великоднювому тижні, який настає, коли вона мене похачує м'ясом та всім іншим у цьому роді.

21 Я обідав удома, а у другій половині дня навідався до оселі Дашкова... я дізнався, що цього ранку, коли імператриця прийшла до палацу з церкви, вона запросила до своїх покоїв графиню Браницьку та графиню Мнішек і нагородила їх орденом святої Катерини, удостоївши відповідним високим званням пані Нарішкіну з Петербурга... орден являє собою стрічку, або перев'язь червоного кольору з білою каймою, та зірку на груди. Не можна собі уявити, скільки задоволення та галасу викликали ці три нагороди, тому що за винятком двох, лише особи з родин монархів мають [цей орден] о 6-й годині я пішов до палацу, де зустрівся зі згаданими вище кавалерами, дуже задоволеними цими цяцками, які, безсумнівно, дуже до лиця дамам. Імператриця вийшла, як звичайно, почала грати і не можна собі уявити ту кількість прикрас з орденських стрічок, які там можна було побачити серед численного почту росіян та іноземців, що знаходилися при дворі; тому що, як мені здається, у росіян і поляків стрічок та медалей виготовляється більше, аніж у решти країн Європи. Більшість має по 2—3, а деякі — навіть по 13 або 14 разом... до цього можна ще додати, що лише в дуже небагатьох немає зірок, або аксельбантів з діамантами. Думаю, що іноземців із відзнаками зараз тут понад 60 чоловіків та 10 дам. Імператриця розмовляла зі мною віч-на-віч, розпитувала мене про мою подорож до Канева, запитала мене, чи не накладено на мене епітимію *, тому що я виглядаю дещо схудлим і т. д. ... французам вона не сказала жодного слова: красень Діллон, без сумніву, почував себе дуже приниженим. Після того, як о 8.30 гра закінчилася, імператриця пішла до своїх покоїв, а граф Безбородько передав великому маршалу Мнішеку дві скриньки, з особливим смаком прикрашені діамантами (вартістю 5000 рублів кожна або більше), з її портретом. Одну — йому, а іншу — князю Станіславу, якому раніше імператриця не робила дарунків, щоб не бути першою й не примушувати короля до зобов'язаності, утримуючись від цього до зустрічі. І так само дала нагрудний хрест із діамантами єпископу Нарушевичу з пенсією у 500 дукатів щорічно. Звідси ми пішли до оселі Нарішкіна... о, скільки там було людей! ... Мій приятель принц Нассау пішов, щоб від'їхати до Канева і провести великодньвий тиждень із королем. А я — опівночі разом із Літл-Пейджем, що дуже заприятелювався зі мною. Ми ще застали Нассау вдома, тому що він не зміг від'їхати за браком коней до другої години ночі.

22 Обідав у резиденції посла графа фон Кобенцля, де був великий гурт іноземців. [(n). Уранці я ходив на прогулянку з Кисельовим; ми бачили дерев'яний будинок, або палац, нещодавно побудований тут маршалом Розумовським, який коштував йому 50000 рублів, хоча підрядчик не витратив, мабуть, і 10000. Це непогана наука для тих, хто порядкує в такий спосіб. І ми також спостерігали за двома польськими кавалькадами, в супроводі яких двоє братів Сангушків подорожували за звичаєм своєї країни. Гусари, шляхтичі, лакеї і т. д. їхали за ними... без цього вони почуватимуть себе приниженими у своїй марнославної величї]. Діллон, як мені здалося, був дещо хвалюватим ..., а я розмовляв із паном Вітворт, який, навпаки, здається мені людиною розсудливою, прямою й освіченою. Дуже добре було товариство за столом у посла, з яким я поговорив про характер Ва-

шінгтона і т. д. ... Потім — із паном Фітц-Гербертом, з яким я розмовляв про древності Риму і, на його думку, не зовсім звичайну, Фавн Берберіні та Геркулес Фарнезький — твори, вищі за Аполлона Бельведерського. Потім — додому, де я провів час за читанням до 7-ї години, коли в товаристві Кисельова поїхав на Поділ у амурну експедицію... Ми приїхали до будинку, вже відомого моєму слугі, і мені дуже сподобалася дівчина років 18... Кисельов атакував служницю, а я лишився, щоб завоювати господиню, яка нарешті погодилася за 3 дукати (просила 10). Товариш від'їхав у кареті, а я залишився зі своєю німфою в ліжку... вона була дуже гарною, і я таким чином розважався, але вона не давала; я подумав, що вона незаймана й боїться болю. Вона встала, щоб повернутися незабаром, але не з'явилася. Служниця хотіла мене залякати, показуючи мені офіцерський мундир та капелюх, але, переконавшись у моїх намірах, облишила ці [спроби]. Тут приходить мій слуга, і я роблю вигляд, що хочу забрати з собою її шаль, чепчик, одяг і т. д. ... за свої три дукати, які їй віддав. Це мені дозволили зробити без заперечень... я повернувся в надії, що зможу примусити її прийти, але це виявилось неможливим... мабуть, вона боялася чоловіка. Я дізнався потім, що вона — німкеня, дружина одного кульгавого офіцера-ганноверця, який служить тут, і дуже добра молода жінка... Це вперше ці люди мене обманюють!...

23 Обід — в оселі воеводині руської, де було дуже добре товариство поляків та іноземців... критикувати або висміювати побічно цю націю — головна тема розмови... після закінчення я мав довгу бесіду з маршалом Потоцьким, який проінформував мене дуже докладно про польські інтриги та про [судовий] процес у справі отруєння графа Чарторийського * і т. п. ... він видається мені людиною освіченою й талановитою, здатною очолити революцію. Підійшли Сегюр та де Лінь і, прощаючись, сказали нам щось подібне до того, що тут знаходяться ворог королів (тобто маршал) та ворог фанатизму (тобто я). Почали грати, а я випив чашку пречудового шоколаду... усі грають у банк, і молодь поводить себе необачно. Потім я пішов на квартиру маршала Румянцева, який, між іншим, розповів мені про те, що коли імператор Петро II збирався проголосити себе ворогом імперії на користь Прусії, він зайшов одного вечора до залу, де грали посли Іспанії та Франції, і спитав: Іспанія програє? Іспанія програє? На що посол Франції, мосьє де Бретейль, відповів, підвівшись: «Вона не програє, мій пане, тому що має могутніх союзників, які підтримують її!» ... Наступного дня була проголошена заява * на користь короля Прусії. Вечеря — вдома, де у князя було численне товариство. [(о) У родини Нарішкінних надзвичайно поганий настрій через те, що стрічки було вручено ще трьом дамам... людська жалюгідність та смішні заздрощі, що нас мучають і роблять нещасними без справжнього [лиха]!...]

24 Весь день — удома за читанням англійських газет та трактату Бюшинга про Росію *; цю працю спотворив до невпізнання такий собі пан Беренгер, бажаючи скоротити її наполовину та припудрити на французький манір. У цій праці повідомляється, що під час правління Рюрика * руси вели облогу Константинополя у 870 році, що Ігор зробив столицею Київ. Що в Російській імперії не більше ніж 500 міст, котрі являють собою щось на зразок погано побудованих великих населених пунктів. Що загальна кількість населення сягає 18000000 душ. Російська абетка складається з 42 літер і за характером є грецькою. Що є лише 4000 ченців. Всього два університети: один — у Києві (майже повністю зруйнований), другий — у Москві. В Тобольську, столиці Сибіру, можна жити досить непогано за 50 франків на рік. Бургаве стверджує, що людина не може витримати спеку, температура якої перевищує за термометром Фаренгейта 82 градуси,

а виявляється, що в Астрахані вона сягає 100—103 градусів за цим термометром, проте люди не гинуть. А ще так само він перебільшує, говорячи про сильні морози, оскільки запевняє, що там, де чистий винний спирт замерзає, закінчується життя людини, а це, звичайно, трапляється при температурі 68 латинських градусів*; але голландці провели кілька зим на Шпіцбергені [при температурі] нижче 80 градусів і не загинули.

25 Святий четвер. Уранці в цій нашій Печерській церкві відбулася урочиста служба, на якій у звичну пору була присутня імператриця. І під кінець мав місце обряд обливання [ніг], проведений урочисто вбраними архимандритом та ще 12 прелатами в центрі церкви. У них були роззуті праві ноги (за винятком одного, який боявся холоду і зняв, а потім відразу одягнув свої чобіт та панчохи, щоб не застудитися, незважаючи на ті жести, що йому робили товариші), які мав обливати у великій срібній ванночці той, що виконував роль Спасителя, а потім витирав їх рушником. Усе це скінчилося після дванадцятої години, і кожен пішов до своєї оселі майже мертвий від холоду, тому що згадана вище церква (як і всі), вимощена квадратними залізними плитами, має холодну підлогу; і тяглося [це] диявольськи довго. [(р) Вечеря була в оселі Браницького, звідки за мною прислав князь, який із родичами та послами був там. Я звернув увагу на те, що всі дуже ласкаві зі мною... і врешті-решт князь підійшов до мене й запитав, чому я рідко вечеряю в генерала Мамонова, який скаржився йому?... Він відповів йому, що через те, що я особа поміркована... і тому я йому ще більше подобаюсь. Що він скаже мені, щоб я прийшов і т. д. ... це щодо Мамонова; але ще й імператриця доручила йому, щоб він сказав мені ще щось від її імені, але він скаже це завтра... ми повечеряли, було численне товариство. Пані Браницька показала мені свої діаманти — колекцію, підібрану зі смаком і дійсно дуже коштовну (вартість, на око,— 150000 рублів щонайменше).

...Нассау приїхав цього вечора, і я повернув йому його карету, яку він позичав мені на час своєї відсутності. Він витратив два дні на те, щоб доїхати до Канева, тому що по дорозі в нього зламалася вісь кибитки.] Перед цим я був у маршала Румянцева.

26 Страсна п'ятниця. Уранці я читав удома, а о першій годині [попрямував] до маленької церкви цього монастиря, куди імператриця прибула трохи пізніше. В центрі церкви на столі лежав шмат багатой парчової тканини з вишитим сріблом та золотом зображенням мертвого Спасителя (у вигляді скульптури це неприпустимо!); і це полотно, яке тримали за 4 кути чотири прелати в кількох облаченнях, та решта людей з восковими свічками утворили процесію поховання Ісуса Христа. ...Імператриця зі своїм двором і почтом прослідувала потім у процесії до великої церкви, де полотно в її центрі поклали на стіл, а після цього священослужителі та (по черзі) імператриця, її дами і двір здійснили поклоніння, причому священники цілували згадане вище зображення в обличчя, а цариця й дами — в ноги. Потім була проповідь, як і в нас, за винятком того, що тривала вона ледве півгодини і, здається, без педантизму... Під час проповіді імператриця підкликала пана Мамонова й наказала передати мені, щоб я не сприймав свято *tout á fait* * як авто-да-фе за її наказом... Слова досить значущі для її благородного способу мислення. Усе це завершилося приблизно о 5-й годині, й імператриця пішла; ми — додому. Невдовзі прийшов князь, який зник під час урочистостей, повідомивши нас, що він ходив сповідатися, та повторивши мені те, що імператриця передала мені через Мамонова... Я трохи посміявся над міністерською сповіддю і до своєї кімнати — заповнювати щоденник... Боже мій, яким підлесником, нищим та плазуючим виявився де Лінь.

27 Уранці читав та писав. Приблизно о 1-й годині спустився до церкви і з'ясував, що йде врочиста служба і князь та граф Безбородько знаходяться там і публічно причащаються. Я зупинив коляску й поїхав обідати до воєводиної руської... Ми обідали в досить численному товаристві, точилася критична розмова і по-французьки: ...якою свинею виглядає молодий граф Северин Потоцький. Ще довго маршал Потоцький та я розмовляли про Польщу й характер короля. Почалася гра, а ці люди не можуть і на хвилину перестати роздягати один одного... Я звернув увагу на те, що там не було князя Вельмонте-Вінтімільї, і мені повідомили, що він почуває себе не досить добре і засмучений тим, що програв усі гроші, які мав для продовження своєї подорожі до Константинополя і т. д. ..., що тут він втратив до 8000 дукатів, а у Варшаві — більше 10000, отже, змушений вернутися назад і поїхати додому ...; він набрався всього французького і став справжнім нещастям *. От вам і наслідки проклятої гри та поганих чи легковажних компаній. Тому, коли я дивлюся на молодь довкола столу для гри в банк, мені здається, що я бачу дітей, які граються з лезами бритв... Граф Н. Потоцький, власник будинку в Херсоні, де зупинився ван Шутен, відвіз мене додому у своїй кареті, й дорогою ми розмовляли про торгівлю, в якій, на мій погляд, він має досвід й ця галузь займає всю його увагу... Прибувши, ми з'ясували, що князь спить, бо цієї ночі треба не спати та слухати в церкві алілуї ... отож я також пішов до своєї келії, напився чаю й ліг у ліжко, щоб встати опівночі.

28 О 12.30 ми пішли до церкви, яка вже була повна людей, і в ній запалили світло. Архієпископ дав нам свічки з воску (хоча, узявши на моему мундирі цієї служби знаки розрізнення капрала *, завагався, але товариство, в якому, як він бачив, я знаходився і з яким спілкувався, напевно, допомогло йому прийняти рішення), котрі кожен з нас оберігав від того, щоб вони не згасли під час усієї процесії хресного ходу, й вони продовжували горіти і в годину першого часу *, як і в решти [учасників] зборів. Потім розпочалася літургія... в чотирьох кутах церкви одночасно проспівали евангеліє..., спосіб, у який проводиться служіння, і час здійснення таїнств раціональніші та врочистіші, ніж у нас. Священик благословляє народ п'ятьма вогнями — трьома у правій руці та двома — у лівій, що символізують божественну і людську природу [Ісуса Христа] та таїнство Трійці. І тричі перехреснує — поперед себе, справа та зліва. Все це скінчилося о 5-й ранку, і артилерія фортеці спільним залпом салютувала на честь воскресіння. До речі, ... після закінчення літургії цілували руку імператриці всі чоловіки, в тому числі іноземці, що були присутні ...; таким чином, обряд цілування руки відбувся в церкві ..., усі були по-святковому, дуже гарно вбрані. А дами руку не цілували. Після повернення додому — велике застілля, що є звичаєм цієї країни; і так само чинить імператриця, тому що протягом усього попереднього дня вони не кладуть до рота ані ріски; це піст перед розговінням. Я відразу ж вскочив до ліжка, тому що холод, який був у церкві, та безглуздий звичай, який абсолютно не дозволяє сідати навіть монарху, нібито я не міг би молитися Богу сидячи, втомили мене надзвичайно. Опівдні я встав. Приблизно о 2-й годині князь та інші поїхали до святої Софії, в церкві якої після вечерні дами мали цілувати руку імператриці. Я попросив карету в маршала Румянцева, який негайно відправив її мені, дуже прикрашену, тому що я був удома сам і збирався зробити на Великдень декілька візитів. Потім — до оселі самого маршала. А далі — до оселі Нарішкіна, де було досить багато гостей; і я оглянув кілька забарвлених та розписаних яєць, які ці люди дарують один одному на Великдень, вітаючись та обіймаючись з виразом: «Христос воскрес» [(q) «Христос воскрес» (Ісус Христос воскрес?), [відповідь] «Воісти-

ну воскресє» (дійсно воскрес).], як турки під час байраму. Закохані дарують їх одне одному з написами, символами кохання і т. д.

29 Я приїхав до палацу разом із паном де Мезоннефом, що підвіз мене у своїй кареті. Всі іноземці відходили, говорячи нам, що ми спізнилися, тому що імператриця вже відбула до церкви, але я зайшов, і потім гофмаршал сказав мені особисто, щоб я залишився обідати з імператрицею..., нічого не сказавши моєму товаришеві по кареті, який був у відчаї і запитував, чи його запросять? Чи не запросили інших? Чи серед 100 кувертів * не знайдеться одного для нього? Чи будуть на обіді дами і т. д. ... Що за бідолаха, Господи Боже мій? ... Дійсно, що за нещастя! Врешті-решт він мусив піти, а також двоє молодих принців де Лінь, що прийшли знову, щоб дізнатися, чи не запрошують їх, але нічого подібного... Імператриця трохи пограла в шахи вчотирьох, почався обід [(r) Сьогодні її величність після літургії відвідала митрополита, що хворіє. Яка гуманність!...] Під час обіду вона дуже ласкаво розмовляла зі мною. Я сидів поруч із великим маршалом Мнішеком, який сказав мені тисячу приємних слів від імені його величності короля Польщі, я довго розмовляв і з іншим сусідом — графом Мошинським *, який, на мою думку, є людиною торгівлі і дещо освічений..., але я не терплю людей, що прикрашають себе такою кількістю діамантів, перлів, смарагдів, перстнів, бантів, ланцюжків та інших дрібниць, неначе дурна жінка. Витратив він на це, як мені сказали, ціле багатство — більше ніж 200000 дукатів (так оцінюються його прикраси) при тому, що не має пристойного будинку, де жити, і не пригостить нікого склянкою вина. Він навіть не пробував заснувати хоча б невелику громадську установу, що служила б для полегшення [становища] або просвіти нещасних людей, з яких він видавлює ці багатства. Що це в дідька за зразок республіки! ... І навіть йому наслідує молодь, для якої він є наставником! ... Коли все скінчилося, я поїхав додому й подарував князеві «Історію Мексики» Саверіо Клавіхеро *, яку купив у Римі, щоб замовити переклад в Англії, але дізнався з News-Papers *, що це вже зроблено. І вона може інформувати... про мови цієї країни — дані, які тут потрібні. Він із задоволенням прийняв [подарунок]. Потім — до палацу; імператриця розмовляла зі мною привітно. Після закінчення ми поїхали до оселі Браницького, яка ледве вміщувала гостей... там я зустрів мадам Тарновську, що не впізнала мене із зачіскою та причепуреного. Я не міг залишитися на вечерю, тому що Мамонов уранці ще раз поскаржився мені і, коли я вибачився, сказав, що причина, можливо, полягає в тому, що він мені не подобається? ... Я відповів, що нічого подібного і що я приїду ввечері. Я справді пішов разом з обер-камергером Шуваловим, який по дорозі переконував мене не повертатися на батьківщину і щоб я залишився жити в нього в Петербурзі, що він улаштує для мене дуже добре приміщення у власному будинку і т. д., і т. д.; ... я дуже йому дякував за його добрі наміри та ласку. О 10.30 вийшов пан Мамонов із покоїв імператриці ... розмовляв зі мною надзвичайно ласкаво та приязно. Ми чудово повечеряли, а потім почалася партія у віст (по 200 рублів робер *), а також у банк з іншого боку. Мамонов посадив мене поруч із собою, промовивши безліч ласкавих слів..., а коли гра скінчилася, відкликав мене осторонь і сказав, що імператриця доручила йому повідомити мене, що вона хоче, аби я залишився з ними, тому що боїться, що в моїй країні до мене будуть погано ставитися і т. п. ... Я відповів йому, що ніхто, напевне, не любить імператрицю так, як я, і не є більш чутливим на її монаршу ласку; але я не від сьогодні знаходжуся за таких обставин, які роблять цю справу майже неможливою..., що на закінчення я сам розповів йому про них під великим секретом, щоб він поінформував її величність, і я зроблю те, що їй здаватиметься слушним...; він порадив, щоб я їй написав,

але, оскільки ця справа потребувала досить багато часу, я попросив у нього годину на аудієнцію, і він прийняв пропозицію, сказавши мені, що дасть мені знати через Рібоп'єра *. Потім почалася загальна бесіда, і він сказав ще обер-камергеру, що буде шкода, коли така людина стане жертвою інквізиції і т. д. ... ми пішли, а була вже 2-га година ночі.

30 Сьогодні приймали депутацію від мурз Тавриди у зв'язку з відкриттям судів та адміністративних установ нового уряду... З цього приводу я пішов до палацу і з'ясував, що французів (за на-поляганням Сегюра) було запрошено і що через це відбулася урочиста служба. Мене також запросили, тому я й прийшов. Імператриця прийшла трохи пізніше, через те що була на службі в одному монастирі черниць, досить віддаленому, на Подолі... Їй цілували руку татарські депутати та де Лінь, Нассау і Мамонов, які також утворили групу в уніформі згаданої вище губернії... перші прочитали коротке урочисте звернення по-татарськи, і її величність відповіла їм, що по-чуває себе дуже добре й дуже їм вдячна. На цьому церемонія закінчилася. Трохи згодом ми зайшли до салону, а потім почався обід... Діллон сів поруч мене й наговорив мені тисячу компліментів, пропонує мені, якщо я їхатиму через Сент-Обен у Фландрії, де знаходиться його полк, повідомити його, щоб він приїхав зустріти мене і т. д. ... і продовжував у цьому ж дусі, бажаючи мати нагоду розповісти мені про свої подорожі та порадитися про дещо зі мною... Потім він перейшов до теми про те, що його ображає те, у який спосіб його було прийнято. Також і Вельмонте, і т. д. ... і закінчив тим, що двір попереднього монарха, як відомо, був цивілізованим завдяки індивідам, які лишалися..., а сучасний двір — некультурний... і от вам зразок способу мислення більшості чоловіків у тому разі, коли хоч трішки зачіпається їх власна особа! Імператриця ласкаво вклонилася мені, а застїлля закінчилося у звичний час. Я пішов разом із Сапегою до оселі воеводині руської [(rr) Розповідь Сапєги про церемонію прийому згаданої вище депутації, на якій я був присутнім, була настільки хвалькуватою та детальною, що це мене здивувало. І я ледве не запитав: де це все відбувалося?...], щоб навідатися до пані Тарновської, яка живе поряд. У її квартирі грали, і Вельмонте, незважаючи ні на що, був одним із найзавзятіших третіх [партнерів]. Потім — на площу перед палацом, де зібралося багато народу, щоб узяти участь у національних розвагах; покататися на каруселі, вертикальній або горизонтальній, на гойдалках та потанцювати місцеві танці, в усіх рухах яких було дуже багато томління... як у нашому фанданго і т. п. ... Добре роздивившись та прогулявшись пішки серед цих розваг, я на хвилюку зайшов додому. А о 6-й годині — до палацу...; був великий бал, але гостей зібралося так багато, що для танців ледве вистачило простору. Імператриця стоячи спостерігала за одним чи двома полонезами, а потім, як звичайно, сіла грати, тимчасом як інші продовжували танцювати в цьому ж великому залі. Французам вона не сказала жодного слова..., а мене поклікала і сказала, що я худну, в чому ж причина і т. д. ... Коли гра скінчилася, деякі іноземці на прощання цілували руку її величності; серед них був Діллон, якому її величність не дала поцілувати руку під час представлення, тому що після того, як його відрекомендували їй і він хотів зробити реверанс по-французьки, її величність розсердилася й повернулася до нього спиною, а пізніше на нього й не глянула. Воеводиня руська отримала як подарунок від її величності чудове намисто чи колье з перлів, а її дочка — сережки з діамантами; вона — дуже гарненька дівчинка. Мамонов осипав мене ласками, що є ознакою надзвичайної прихильності цариці. А потім ми пішли до оселі Нарішкіна, де була вечєра й гості як звичайно.

31 Обід у маршала Румянцева, в якого дуже вишуканий стіл і багатий, накритий зі смаком та витонченістю, у найкращій компанії та в дуже достойному товаристві. Князь поїхав у кареті оглянути судна *, що знаходяться за 5 верст звідси, приготовлені для перевезення імператриці, почту і т. д. І не дивно, що в ці дні, шукаючи нагоди, щоб сказати князеві, про що мене повідомив Мамонов, я ніде не міг знайти його? Ані він сам не шукав мене, щоб сказати хоч слово про те, що він, за його словами, має сказати мені від імені імператриці? Вечеря на квартирі пана Мамонова, який дав мені копію, котру я просив у нього і котра тут додається, чудового профіля *, який він виготовив із натури з імператриці, що перевершує всі ті портрети, які я бачив досі... Він був дуже ласкавий зі мною і наприкінці розмови дійшло до того, що посол Кобенцль сказав, що треба затриматися тут, бо в Іспанії мене спалить інквізиція і буде шкода і т. п...., а інший додав, що коли я забажаю від'їхати, він буде затримувати мене власними руками та ін., справді, я не знаю, який висновок слід зробити з усієї цієї змови. Час покаже. [(s) Діллон від'їхав сьогодні. Молоді принци де Лінь (що, як було опубліковано, приїхали подорожувати з імператрицею) та князь Ю. Понятовський — водою до Канева. На конях — до Львова; а потім до Відня. Усі везуть із собою проносне.]

1 квітня за старим стилем

О першій годині я спустився вниз; князь уже був одягнений, і ми піднялися на дзвіницю цього монастиря, щоб отримати насолоду від дуже гарних видів, що відкриваються з висоти завдяки її вигідному розміщенню. Коли він дістався на другий поверх, то був такий утомлений, що майже не міг дихати і в нього трусилися ноги... задзвонив великий дзвін, добре відомий своїм приемним звучанням. [(t) Протягом тижня після Великодня дзвіниця завжди відчинена, і кожен, хто хоче задзвонити у дзвони, має нагоду порозважатися! ...] Я підбив його піднятися ще на третій поверх, з галереї якого пречудово видно всі краєвиди, і розкаювався, тому що через хвилю зрозумів, що йому може забракувати сил у ногах і він покотиться вниз по сходах, захопивши з собою й мене, бо я йшов слідом. Звідси видно фортецю, як на плані внизу (здається, загалом я нарахував 7 бастіонів), та будівлю нового арсеналу, що споруджується, і буде, мабуть, прекрасним (матеріалом служить цегла)...., яку кількість різноманітних приміщень має цей святий монастир! Я піднявся й на четвертий поверх, звідки відкриваються ще прекрасніші види, а князь спустився потихеньку разом із підлесниками, що прибігли супроводжувати його. Боже мій, а який галас підняв мій друг Нассау, попереджаючи його, щоб він опустив голову, тому що там був залізний прут, об який він міг вдаритися!.. Ця дзвіниця за формою кругла, складається із трьох блоків, що стоять один на одному, пропорційно зменшуючись догори, прикрашених зовні колонами трьох ордерів—доричного, іонічного та корінфського *... і я признаюся, що ця форма здається мені більш виправданою й подобається більше, ніж квадратна багатьох дзвіниць, які я бачив досі. Князь дав обід полякам та польським дамам, котрі від'їжджали. Воведина руська та пані княгиня Любомирська говорили мені про безліч доброго так само, як і маршал граф Потоцький. Я піймав князя з тим, щоб більше не відкладати мою справу, і сказав йому, що те повідомлення я отримав від імператриці через пана Мамонова, але я не хочу нічого робити без його відома і т. п. ... Він вислухав із задоволенням і сказав мені, що саме це була та справа, про яку він говорив мені вже двічі і мав передати мені від імені імператриці, яка з материнською ласкою говорила з ним про мою особу й дуже боялася, що внаслідок вістей, привезених Рокосовським із Відня, а також однієї

[заяви], зробленої Нормандесом * у Петербурзі, слід чекати, що зі мною може трапитися неприємність в Іспанії, щоб я не довірявся... і що з того часу вона чекала на слушний момент, аби сказати мені це... Я відповідав йому, природно, тисячею подяк і звернув його увагу на те, що не треба також через надмірну обережність відмовлятися від корисних та важливих справ...; «Дуже добре,— відповів він мені,— але треба чекати часу та сприятливого збігу обставин!». На цьому розмова перервалася, тому що підійшли його племінниці і т. д. Вечеря була в оселі Наришкіна [(у) Він показав мені скриньку з бюстом короля та лист, надзвичайно дружелюбний, який прислав йому його величність король Польщі у зв'язку з тим, що Наришкін його поздоровив, а також у зв'язку з іменами Наришкіна] і т. д.

2 Уранці мене відвідав Сегюр, а потім — пан Вітворт, з яким я довго прогулювався по валах цієї фортеці (він та пан Фітц-Герберт були затримані одним вартовим, котрий тримав їх під арештом більше ніж півгодини пару днів тому, коли вони збиралися зробити таку саму прогулянку, але нам ніхто не сказав жодного слова). Граф Забелло дав мені почитати декілька книжок графа Мірабо *. В одній примітці до «*Les doutes sur la navigation de l'Escuad*» * говориться, що Петро I російський не мав ніякого права на правління ані на повагу роду людського і т. д. ... Вечеря і т. п. ...

3 Я прочитав також іншу його працю *sur les Leires de Cachet, et les Prisons d'etat* * і т. д., написану із запальністю та великою ерудицією... серед інших речей він зазначає, що, коли зв'язували сина Філіпа II, йому казали: «Спокійно, спокійно, пане дон Карлос *, тому що це робиться для вашого добра!» Що Людовик XIV * був нетолерантним деспотом, котрий приєднав у собі до надзвичайного нещастя стільки марнославства! Що за період у 500 років у Франції були лише три королі гідні цього. Що правда завжди корисна і потрібна людям, а будь-яке невірне твердження для них згубне..., і т. п. Я вечеряв на квартирі пана Мамонова, й ми слухали чудові квартети. Після вечері — пан Дітц *, перша скрипка двору, видатний артист. О 2-й годині ночі — додому.

4 Після полудня — до палацу: імператриця голосно запитала князя в палаці, де пан Міранда? На що я відповів, що біля ніг Вашої величності; «Я дуже рада»,— сказала вона мені,— й ми трохи поговорили. У цей момент підходить Штакельберг і підлесливо говорить цариці, що я — справжній історіограф Криму, тому що я повністю його описав розсудливо і т. д. ... так що ця особа змусила мене почервоніти. Імператриця відповіла, щоб вивести мене зі скрутного становища...: «Ми також його оглянемо і навіть додамо дещо до історії Криму і т. д. ...» Потім ми пішли обідати, і навіть за столом її величність удостоїла мене розмовою і привітно мені посміхалася. Далі я побував на квартирі маршала Румянцева, у якого була велика компанія, й вони ще сиділи за столом. А потім я пішов до резиденції Сегюра, з яким мав рандеву, щоб ознайомитися з договором про торгівлю між Францією та Росією...; я дійсно прочитав його і висловив йому свою думку з цього питання, якою він залишився дуже задоволений. І дійсно, як мені здається, це вигідна для Франції угода. Він показав мені скриньку, оздоблену діамантами, з її портретом, яку імператриця подарувала йому з цієї нагоди (коштує близько 2000 дукатів), та ще 4000 дукатів для нього, 1000 дукатів для канцелярії. Ще одну скриньку для мосьє Монморена * та колекцію російських медалей із золота, яку її величність призначала для мосьє Верженна * і тепер передавала її спадкоємцям згаданого вище міністра. А Франція подарувала кожному з чотирьох уповноважених, що підписали договір, по 1000 дукатів кож-

ній особі та скриньку з діамантами й портретом його християннійшої величності (вартістю 3000 дукатів кожному). Канцелярії — 4000 рублів і 1000 дукатів її старшому урядовцю... Сегюр показав мені також листа, отриманого нещодавно з Петербурга, в якому Джон Ледьярд * з Америки просить паспорт імперії для поїздки на Камчатку: до східних берегів Америки *, Японії, Китаю і т. д. ... для ботанічних досліджень (чи не для торговельних!); молодці американці!... Потім ми разом пішли до палацу, де був прийом і танці як звичайно. Штакельберг та Мошинський макаронічно пародіювали танці, так, що це було просто чудо. А пані Алфьорова * з цього міста вирізняється своєю благородною поставою і вродою. Імператриця розмовляла зі мною дуже ласкаво, підкликавши мене до себе, а Мамонов сказав їй, що завтра вранці я маю йому в чомусь признатися. Це був натяк на зустріч, про яку ми домовилися, щоб поговорити про мою справу і т. п. ... і все завершилося як звичайно. Вечеря в домі Нарішкіна.

5 Удома — як звичайно, багато читав. Вечеря в оселі Мамонова, який виготовив мій профіль з гіпсу, дуже добре, на скатертині столу, де грали.

6, 7 Читав «Повну систему народного виховання». Фізичного й морального, 2 томи, в 1/12 аркуша, яку імператриця наказала надрукувати для вивчення громадськістю у своїх володіннях і яка дійсно містить у собі чудові максими і дуже хороші ідеї щодо методу викладання і т. д. ... один військовий заклад такого типу, як я бачив у Нью-стаді * і т. д. ...

8 Писав уранці, а ввечері був на вечері у князя. Потім зав'язалася розмова, в ході якої він говорив мені, що заслуги враховуються не всюди і що сама Англія жахливо деградувала..., що Пітт своїм останнім договором із Францією довершує руйнацію цієї держави і т. д. ...; я заперечував йому, висловлюючи свої міркування, і в такому стилі тяглася наша розмова до 2-ї години ночі. Я зробив висновок, що він намагався відрадити мене від моєї справи * та від поїздки до Англії.

9, 10 Читав та писав удома [(v) Князь подарував два сувої шовку на одяг єпископу Нарушевичу, і цей за малим не впав на землю, щоб цілувати його руки, ноги і т. д. ..., чого інший від сорому намагався уникнути. Який незносно низький учинок!...], вечеряв у Мамонова, якого атакував, вимагаючи приділити мені одну годину, щоб поговорити про вищезгадані справи, тому що цього вимагає мій від'їзд; він призначив на післязавтра, понеділок, на 10-ту годину ранку. Тому що, як я бачу, все це зводиться з тим, щоб я, як дурень, сидів на гачку. Пан Літл-Пейдж, який від'їхав 4 дні тому до Канева (і який примусив мене пережити неприємну пригоду, коли я провалився у грязюку по коліна в шовкових панчохах та парадному одязі якось увечері на вулиці поблизу його тутешньої квартири), розповів мені такий каламбур французів під час останньої війни. Коли вони дізналися про поразку Грасса, то говорили:

fions nous á D'Estaing
et redouns Grasse au ciel *.

А щодо прикрого випадку з облогою Гібралтара — «Le siege de G-I est come celui de Troye: avec la difference que les asiegans ne sont pas gregues...» *

І цим вони задовольнилися.

II До палацу, а звідти я попрямував до Вітворта на квартиру Фітц-Герберта, щоб піти разом обідати до міської ратуші з імператрицею, куди нас запросили. Вони не хотіли їхати спочатку до церкви,

отож я поїхав сам. Коли я сідав до своєї карети, приїхав Мамонов, який настояв на тому, щоб ми поїхали всі разом у його [кареті]. Отож ми попрямували до церкви університету, але холод був досить сильним, і ми втрюх пішли, залишивши Мамонова. У ратуші, яка знаходиться поруч, стіл уже був накритий (приблизно на 100 осіб) і там було більше 100 місцевих жінок, серед яких важко було знайти хоч одну з посередніми рисами обличчя. Потім прийшла імператриця, і декан звернувся до неї з урочистим привітанням, у якому він не міг вимовити друге слово, тому що повністю втратив дар мови від хвилювання. І її величність допомогла йому вийти зі скрутного становища негайною відповіддю. Розмовляли про різні речі, і князь жартував зі мною стосовно інквізиції, що її треба відправити всю до Америки і до Каракаса...; імператриця сказала, що, на її думку, вона [інквізиція] ніде не буде доброю. Князь говорив, що треба відправити мене інквізитором... У цьому випадку — паспорт (якщо він так потрібен) з тим, що пан Міранда є інквізитор і т. д. ... Ми взялися за обід, який дуже захолов і погано подавався, тому що за етикетом громадяни міста прислужували особисто...; там розбили половину тарілок, а, щоб вони забрали порожні, треба було тягти їх за рукав, тому що вони, роззявивши роти, дивилися на імператрицю. Після обіду перед кавою ми слухали сонату для клавікордів у виконанні місцевої дівчинки 11 років. І я звернув увагу імператриці на контраст між юним та похилим віком, тому що вона не ніяковіла, як декан. «Але ж бідолаха ніколи мене не бачив», — відповіла мені вона. Я не знаю, що сказав їй де Лінь, але вона сказала мені, що в такому віці, як у неї, вже не змінюються, і я завжди буду *mon peti trin* * ..., але я хочу, щоб мені заздрили, а не співчували і т. д. ... І так вона говорила з дотепністю і надзвичайно привітно ... мова в неї дуже приємна й викликає таку зацікавленість, що навіть важко увітати. Потім я побував на квартирі маршала Румянцева, який із довір'ям показав мені свої діаманти, капелюхи з лавровими вінками з діамантів, шпагу і т. д. ..., що їх подарувала йому імператриця після його перемог в останній війні. Портрет, що подарував йому король Пруссії Фрідріх Великий: один всередині скриньки, оздобленої брильєнтами, а другий — оздоблений діамантами, у формі медалі, яку носять на грудях. Подарунок на згадку від сучасного короля Польщі з чотирма рядками, написаними ним власноручно, надзвичайно похвальними. Скриньку з портретом імператора і т. д. ... Він розповів мені, що згаданий вище король Пруссії під час підписання мирного договору з Туреччиною висунув як обов'язкову умову повернення Росією Валахії та Молдавії, а він же був союзником! Потім я відвідав графа Шувалова, який лежить у ліжку, страждаючи від болю у спині, викликаного подагрою. До палацу, де був бал, була представлена пані Любомирська з дуже гарною фігурою, отож вона тріумфувала без суперництва з боку решти дам.

12 О 10-й годині до полудня я був на квартирі Мамонова, який ще спав, отож я пішов прогулятися по саду, що просто чарівний, в якому є майданчик з альтанкою, котра знаходиться на пагорбку над річкою, звідки відкривається надзвичайно гарний вид. Я повернувся і з'ясував, що він уже встав (саме підбирає прикраси та інші витребеньки); ми поговорили, дотримуючись застережних заходів, про нашу справу; я виклав йому свої аргументи, чому я зараз не приймаю пропозицію її величності залишитися на її службі і т. д. ... він слухав мене з надзвичайним задоволенням і запропонував мені почекати на відповідь до вечора — під час вечері. [(w) Він сказав мені, однак, що я чиню погано, не приймаючи пропозицію імператриці ... і повторював мені твердження про те, що англійська нація після останньої війни виглядає як *engourdie* *.] Я поїхав обідати до маршала Румянцева, який мене запрошував, і так само пан Фітц-Герберт і пан Вітворт, у

товаристві яких я почував себе дуже добре. Прийшла пані Любомирська, представлена [до двору] в минулу неділю; вона має таку красиву фігуру, якої я ще не бачив у жінок. Потім я поїхав із Вітвортом оглянути галери, де має подорожувати імператриця; їх 12, згідно із запискою, що додається, яку дав мені генерал Апраксін і мій друг Кисельов, яких ми зустріли там; і ми оглянули галеру імператриці, галеру князя Потьомкіна (вона призначена для імператора, якщо він приїде). Призначену правити за їдальню, дві [галери], що правлять за кухню, щоб готувати обід та вечерю * і т. д. ...; згадані вище судна досить добре побудовані й досить зручно влаштовані, багато прикрашені, але без смаку, а столярні роботи виконані хоча й надійно, але досить грубо. Оснащення дуже добре й досить удаło розташоване. Я промочив ноги, отож поїхав зігріти їх та трохи відпочити у своєму ліжку. Прийшов Вітворт о пів на десяту, й ми на хвилику заїхали до оселі Браницького... Князь уже посилав шукати мене і розмовляв зі мною надзвичайно привітно, а після мого прибуття виявив увагу до мене; це навело мене на думку, що моя відповідь, передана імператриці через Мамонова,... йому вже відома і не є для нього неприємною. Нарешті ми вибачилися, Вітворт і я, і відїхали о 10-й на квартиру Мамонова. Цей негайно вийшов до мене, щоб повідомити не без задоволення про відповідь імператриці; з неї випливало, що їй дуже подобається мій спосіб мислення, що вона бере мене під свою імператорську протекцію, де б я не перебував, що, оскільки вона не знає місцевості, не може порадити мені нічого стосовно здійснення... і що потім скаже мені більше про цю справу і т. д. ... Ми повечеряли дуже добре. Штакельберг, посол та Наришкін надзвичайно підлещувались, і я поїхав додому, й мене всього морозило, здається, я застудився.

13 Диявольськи застудився; майже весь день у ліжку. Піднімався Рібоп'єр, щоб запитати мене від імені князя, як мені живеться ...

14 Згадана вище хвороба посилилася і змусила мене протягом усього дня знаходитися в ліжку.

15 Ще погано. Прийшов Вітворт після полудня, щоб поїхати разом зі мною пообідати, адже він завтра має відїхати, але я не міг підвести голову і тому попросив його прислати до мене доктора Роджерсона і щоб він вибачився за мене перед паном Мамоновим за відсутність на його вечереях. Доктор приїхав увечері і застав мене в досить важкому стані та в гарячці, наказав мені негайно прийняти проносне і прохолодні напої. Чимала пака «News-papers», що тільки-но прибули з Лондона, певною мірою розважили мене.

16 Погана ніч, і в мене ще надзвичайно важка голова, так що я не можу встати. Мені почали пускати багато крові з носа, і це приносить мені деяке полегшення. Доктор вважає, що мій стан ще серйозний, і в мене висока температура. Мене відвідали посол Штакельберг, Сегюр і т. д. ..., але в мене немає бажання когось приймати. Князь щохвилини присилає, щоб отримати інформацію.

17, 18 Завдяки проносному та прохолодним напоям мені стало трохи легше, пішли на спад нежить і загальна простуда. Фітц-Герберт [(х) Він говорив мені, між іншим, що та ганебна й абсолютна покірливість, яка спостерігається у міністрів-резидентів Іспанії у країнах зарубіжжя послам Франції, помітно принижує іспанський характер..., тому що вже відомо, що, коли щось треба від Іспанії, необхідно догоджати послу Франції! ... який сором...], Браницький і т. д. ... відвіду-

вали мене разом із багатьма іншими; і князь надзвичайно піклувався про мене. Я отримав план саду в Царському Селі, який прислав мені пан Мамонов,— подарунок від імператриці. Граф Мошинський підготував мені список найбагатших сімейств Польщі з підрахунком прибутків, які вони отримують тепер; його можна побачити в додатку. Я прочитав із надзвичайним задоволенням заключну частину промови Пітта про торговельний договір із Францією, у якій дуже добре простежується державна людина та великий оратор одночасно. Принц Нассау сказав мені, що пан Мамонов повідомив, що має мені сказати дещо конкретне.

19 Доктор вважає, що зі мною ще не все гаразд, і не дозволяє мені виходити, але це мені потрібно; отож я одягнувся у другій половині дня і спустився вниз до покоїв князя, який дуже зрадів, що бачить мене, і просив мене розповісти, що зі мною трапилося і т. д. ...; я пішов приблизно о 10-й годині на квартиру пана Мамонова, котрий зустрів мене з таким же задоволенням, і я попросив у нього аудієнцію, аби завтра владнати свої справи. Він сказав, щоб я прийшов о 10-й, і тоді ми поговоримо.

20 О 10-й годині до полудня, згідно з нашою домовленістю, я був на квартирі Мамонова..., але, як з'ясувалося, він пішов до покоїв імператриці, яка бажала піти на прогулянку по *el rampart* *. Він наказав передати мені, щоб я зробив йому ласку і прийшов до нього сьогодні на вечерю, й тоді ми поговоримо. По дорозі додому я зустрів князя Станіслава Понятовського, котрий приїхав учора ввечері; він наговорив мені безліч ласкавих слів. Я спустився пообідати із князем, який ще сказав мені, що я дуже рідко приходжу і т. д. ...; у другій половині дня я зробив декілька прощальних візитів, а ввечері — на квартирі Мамонова, у якого майже нікого не було...; він негайно розповів мені про мої справи, вибачившись за відсутність на побаченні через згадану вище причину, а також про те, що імператриця пропонує мені надіслати обіцяні листи послам безпосередньо, тому що їх не зможуть знайти для мене і т. д. ... я відповів йому, що дуже добре, але для більшої моєї безпеки та для сприяння завершенню моєї справи кредитний лист на 10000 рублів зовсім не завадив би мені на випадок потреби. «Дуже добре, але, будь ласка, спочатку розкажіть у декількох словах про цю справу князеві Потьомкіну, а він потім переговорить з імператрицею, і все влаштується». Він зобов'язував мене писати йому постійно і, коли буду щось потребувати, повідомити йому, щоб він передав мною листа для свого батька в Москву і т. д. ... Ми з великим задоволенням повечеряли, і я пішов десь о першій годині.

21 Рано я спустився, щоб переговорити із князем, але він уже відїхав. Принц Нассау та я пішли до палацу, в якому було повнісінько людей, тому що був день іменин (чи народження) імператриці. Князь покликав мене й запитав: «Що Ви робитимете, коли ми відїдемо...» «Саме про це я маю поговорити з Вами»,— відповів я йому...— «Тоді обов'язково поговоримо після обіду?» Потім ми поїхали з царицею до святої Софії, де, як звичайно, відбулася служба та проповідь, що не тривала довше 10 хвилин. В одній із каплиць згаданої вище церкви знаходиться гробниця Ізяслава *, великого князя Русі, чи Київського, найстаріший пам'ятник цього роду, який зберігся в Росії. Він із білого мармуру і має форму старовинного саркофага з різними рельєфами в дуже поганому стилі, що мають риси християнства і т. д. ... [(y) Кипариси й дурниці в сучасному грецькому стилі.] Після літургії імператриця пішла оглянути його і по дорозі запитала мене, чи почуваю я себе вже добре, тому що їй сказали, що я трохи нездужав. Ми повернулися до палацу у звичний час, де зачитували список про-

позицій на день. Князь підійшов сказати мені, що один із наших товаришів по подорожі став полковником паном Кисельовим. За столом імператриця робила мені зауваження, що я занадто задумливий, і багато говорила князеві про мене, який позирав на мене й посміхався. На майдані перед палацом була велика щогла із призами, що опівдні були роздані людям. Після обіду я поїхав додому і, як тільки приїхав князь, спустився поговорити з ним про мій від'їзд. Нарешті він сказав мені: «Розкажіть мені про все, що Вам потрібно...» Я пояснив йому те, що говорив Мамонову, і він сказав мені: «Чудово, в Саутерленда є брат в Англії*, який зможе Вам допомагати дуже добре, і врешті-решт ми надамо Вам усе». Він попросив перо та чорнильницю і дав мені три листи в Тулу (мануфактури якої порадив мені оглянути детально) та в Москву. Що він надасть мені кур'єра супроводжувати мене і т. д. ... Потім ми поїхали до палацу, і він негайно переговорив щодо мого від'їзду, тому що прийшов Мамонов під руку із графом Безбородьком, щоб я йому розповів, які саме листи слід, на мою думку, написати міністрам-резидентам у країнах зарубіжжя. Я пояснив йому все знову, наголосивши на тому, що, насамперед, слід зберігати таємницю, на що він відповів мені, що все буде виконуватися надзвичайно пунктуально, тому що так хоче імператриця. Що ж до мого листа Саутерленду, то він переговорить із князем, і все буде зроблено негайно..., але в цьому місці зробити цього сьогодні ввечері не можна. Треба буде, щоб я зачекав тут пару днів, і за цей час він надішле мені кур'єра з самої річки з усіма депешами і т. д. ... Князь ще раз переговорив із ним і сказав мені, що треба буде почекати ще пару днів і що кур'єр, якого направлять до мене, обов'язково все мені привезе. Як звичайно, були гра та танці. А потім, приблизно о 8-й годині, почався великий фейерверк, що тривав більше ніж півгодини, а її величність дивилася на мене з палацу, і я також; не було нічого особливого, а через густоту диму (неякісний порох та запали) майже нічого не було видно... el Bouqué*, чи букет ракет, останній номер, був дуже красивий. Я поцілував руку імператриці на прощання, і вона сказала, що бажає мені щасливої подорожі; князь говорив ще зі мною з інтересом про мої повідомлення. Звідси я поїхав із Дашковим на квартиру маршала Румянцева, який через свого сина благав мене заїхати туди в цей вечір на хвилю. Потім — до оселі Мамонова, котрий зустрів мене так собі і, як мені здається, не так тепло, як звичайно; дідько розбере ці примхи дурних царедворців...

22 Вранці я спустився і зустрівся із князем, який саме виходив; я спитав у нього, чи повинен я написати листа з подякою для імператриці, і він відповів мені, що це дуже потрібно і щоб я надіслав йому [цей лист], а він передасть його її величності. І що той же самий кур'єр, який привезе мені вищезгадані депеші, також супроводжуватиме мене до Москви..., щоб я йому часто писав і т. д. ... Нассау та я поїхали до палацу, вже переповненого людьми... граф Безбородько сказав мені, що листи для мене вже написані, залишається лише поставити імперську печатку, що в суботу, не пізніше, я все отримаю...; я вручив йому записку для його уряду. Імператриця від'їхала звідси до полудня, щоб відвідати церкви, і Київський кірасирський полк пана Енгельгардта* вишикувався як почесна варта з нагоди від'їзду імператриці. Я оглянув його детально і знайшов, що вони надзвичайно гарно одягнені й дуже добре сидять на конях, але, на мій погляд, немає ніякої дисципліни. Звідси ми поїхали вниз на берег, щоб спостерігати за посадкою в судно; і я довго розмовляв зі Штакельбергом про Чесму й Румянцева та ін. ... і також із розпутним та галасливим де Лінем, що всюди розповідає про те, як він спав із пані С-б... та малює пріапи на гральних столиках і т. п. Приблизно о першій при-

була її величність і сіла в човен із князем, пані Браницькою, пані Скавронською, мадемуазель Протасовою *, графом фон Кобенцлем і Мамоновим, що підїхав трохи пізніше. Мадемуазель Чернишова *, яка вже поставила ногу в човен, відступила назад, через що трохи почервоніла. Що за ненадійна річ щастя в таких умовах! ... за кілька хвилин вони піднялися на борт, так само й решта учасників експедиції, що переїхали всі на галеру із залом-ідальнею. А ми поїхали до саду палацу імператриці, щоб побачити, як флот буде виходити. Я прочитав жартівливу газетку, надруковану для розваги під час подорожі; її автор — мосьє де Сегюр. Боже мій, яких тільки нісенітниць, дурниць та лестощів немає у згаданій вище газеті!... Разом з Апраксіним і Кисельовим я був там до 4-ї години після полудня, коли перша галера підняла якір і пішла на веслах, тому що вітер дув у протилежному напрямку й був дуже слабкий. Ми поїхали перекусити на квартиру Апраксина і, коли Печерська фортеця почала салютувати, а це було приблизно о пів на шосту, вийшли на вал, де було багато людей, у тому числі дам. Я пішов до своєї келії і з'ясував, що мою кибитку вкрали через недбалість мого слуги, якому я доручив стежити за нею, тому що саме цього я побоювався, але цей пан ті 30 рублів, які я дав йому кілька днів тому, щоб він заплатив за найнятий екіпаж на 2 місяці та 4 коней, котрий коштував мені 10 рублів за день, програв у карти, і я мусив ще раз виїняти гроші з гаманця. Хто знає, можливо, мою кибитку забрали з його дозволу? Я попрямував до оселі маршала Румянцева, який чекав на мене аж за 3-ю годину, щоб пообідати. Я розповів йому про випадок із кибиткою, і він віддав наказ негайно її знайти... І призначив двох вартових для охорони мого житла. О 9-й годині я пішов, тому що був надзвичайно втомлений.

23 Уранці я писав та сортував листи, які посол граф фон Кобенцль, граф Сегюр, пан Фітц-Герберт, пан Роджерсон і т. д. ... дали мені для Петербурга; і пан Фітц-Герберт запрошує мене їхати разом до Англії, якщо я матиму можливість залишатися в Петербурзі до його повернення зі згаданої вище подорожі імператриці. Опівдні маршал Румянцев прислав до мене свою карету на 6 коней, 2 драгунів і т. д. ... так що всі караульні пости віддавали мені честь, як фельдмаршалу. В нього була численна компанія, і ми досить багато розмовляли про війну. Там був такий собі Голінський *, колишній підданий Польщі, який нещодавно купив у князя Потьомкіна його землі біля Кричева за 900000 рублів готівкою...; нещодавно він одягнув на себе стрічку польського ордена святого Станіслава, який дуже легко отримати, й один приятель пропонував його мені...; дякую. Я відвідав родину Нарішкіних, які мають намір від'їжджати завтра до Кременчука, тому що так забажалося князю під час від'їзду: о, Господи! ... Удома писав до півночі. Моя кибитка не знайшлася.

24 Писав протягом усього ранку, а в обідню пору приїхала карета маршала Румянцева з тим самим парадом, що й учора. Ми обідали в дуже добром товаристві і розмовляли дуже багато про політику, тутешніх придворних і т. д. ...; потім ми поїхали на прогулянку в кареті, щоб подивитися на плантацію шовковиці, яка обробляється за 3 версти звідси за наказом імператриці для [виробництва] шовку. Ані її вигляд, ані розташування не обіцяють ніяких прибутків ..., проте слід аплодувати таким добрим намірам. Потім — візит до Дашкова. І додому писати. Усе ще не з'являється кур'єр, обіцяний міністрами її імператорської величності.

25 Учора губернатор цього міста * говорив мені в оселі маршала Румянцева, який підтвердив його повідомлення своїми переписами, що кількість мешканців цього міста сягає десь 24000 душ [(з) Се-

ред них — 439 ченців, 309 черниць. А в місті більше 30 церков, великих і маленьких. У давнину, як відомо, було 600 церков.], а військового гарнізону — 6000; усього 30000. Рібоп'єр розповідав мені на днях також, що його драгунський полк щорічно дає йому прибуток у 30000 рублів, більше або менше. Що кірасирський, безсумнівно, даватиме 40000 або й більше. А [полк] легкої кавалерії — 10 чи 12 тисяч рублів так же щорічно. Що один полковник кавалерії, якого він мені назвав, отримав за рік від свого полку під час перебування в Польщі 40000 дукатів золотом і що всі залишилися дуже задоволені; доказ того, що він не утискував людей... як вам це подобається? ... я обідав у маршала Румянцева, де зустрів ігуменю тутешніх черниць, тому що ці пані виходять, приходять та роблять візити на самоті. Ми багато говорили на військові теми; і він розповів мені, між іншим, що під час кагульської баталії * проти турків у нього було лише 18000 чоловік, коли він їх атакував, а ворогів, без сумніву, було за 150000. У нього загинуло 1200, а у ворога — більше ніж 4000, як вважається. Він говорив мені, що, якби імператор вів якусь війну, він із великим задоволенням пішов би на неї волонтером...; яка запальність! ... від'їхала сьогодні родина Нарішкіних до Кременчука. А Апраксін — до свого маєтку, куди він запрошував мене провести декілька днів разом. Ця молода людина має надзвичайний нахил до військової справи (як наш дон Хуан Мануель де Кахігаль * за характером та фігурою) і нещодавно приїхала з Астрахані та кордонів із Персією, де він командував протягом якогось часу... він розповідав мені, що народи Кавказу під час нападу на них, учиненого ним недавно, намагалися захиститися від артилерії (що є їх головним ворогом) за допомогою мантилету * циліндричної форми на двох колесах, який вони везуть перед собою: коли ядро влучає у згаданий вище циліндр, він повертається і змінює напрям [польоту ядра] або на землю, або понад головами війська, що йде позад нього, і, як наслідок, у цей спосіб досконало захищається від ядер...; він говорить, що треба було обходити їх із флангів для того, щоб гармати могли використовуватися ефективно. І не можна заперечити, що це геніальний винахід! Наша розмова тривала до півночі.

26 Уранці я писав, тому що кур'єр князя та графа Безбородька ще не з'явився. Опівдні я вийшов подивитися на парад полку Дашкова і поїхав обідати до маршала, з яким пообідав у чисто родинному колі, ще один Румянцева був третім..., прийшла якась жінка зі скаргою на те, що один молодший урядовець (чи сержант) з інженерів згвалтував її і спав із нею декілька ночей. Це згвалтування видається щонайменше добровільним з обох боків! Список, що додається, містить прізвища цивільних і військових урядовців цієї фортеці, який дав мені маршал Румянцева. Увечері ми допізна перебували разом у товаристві, і він говорив мені, що відверто не може не сказати, що під час усіх [військових] дій, які були із пруссаками та турками, противник завжди здобував перевагу і були моменти, коли йому здавалося, що успіх буде у ворога і т. д. ...; він розмовляв зі мною про це дуже широко.

27 Мене запросили на обід до палацу з нагоди дня народження старшого сина великого князя *. Головував комендант *, тому що маршал не міг бути присутнім; було накрыто пречудовий стіл на 60 осіб. Були присутніми 12 ченців чи архімандритів (абатів) та єпископів...; і під час обіду пили за здоров'я імператриці, імператорської родини та цесаревича-винуватця у наступний спосіб: дають кришку кубка сусіду, що встає, потім отримує кубок (передаючи кришку наступному) за вином і п'є за здоров'я, і так один за одним, аж доки всі не вип'ють..., передаються два кубки, один із правого боку, а другий — з лівого. Після обіду я поїхав на квартиру обер-коменданта пана Ко-

кінса й перебував там у товаристві князя Голіцина *, який видається мені особою з чудовим характером і дуже люб'язним. О 6-й годині — до палацу, де вже зібралися на бал дами міста..., який розпочався через годину...; на нього прийшли три грекині — дружина та дочки придворного перекладача Панайоти, уродження Константинополя. Вони були одягнені у свої [національні] костюми. Я отримав записку від маршала і пішов провести час у його компанії й освіченому товаристві, тимчасом як інші танцювали і т. д. ... до 11.30, коли я поїхав додому.

28 О 9-й годині до полудня я був на квартирі коменданта, щоб їхати разом до оселі маршала та поїхати пообідати за місто. О 10.30 я і маршал сіли в карети і попрямували на дачу архієпископа (4 версти звідси), де совісний суддя Оболенський пригостив нас дуже добрим обідом (він, здається, людина зі смаком, судячи за його костюмом і т. д.). Після приїзду ми добре погуляли по саду й лісу з маршалом..., оглянули церкву, що займає весь перший поверх — досить охайна, а потім сіли до столу. Після кави ми попрямували в ліс, де за прикладом маршала полягали на газон у затінку дерев у дуже милому і приємному товаристві, запалили люльки і приблизно о 5-й поїхали на квартиру маршала, де я дізнався, що імператриця мала побачення з королем Польщі в Каневі * минулої неділі і що князь Потьомкін відбув звідти сухоходом до Кременчука, і що в понеділок так само вчинив граф Безбородько; можливо, з цієї причини до мене не відправили обіцяного кур'єра. Я перебував у товаристві маршала до 11-ї години, коли поїхав додому.

29 Я їздив обідати до коменданта пана Кокінса, і мені здається, що він — дуже хороша людина. Там був граф Лев Розумовський *, у якого пречудовий характер. Після обіду я побував на квартирі маршала і провів там решту [дня] за приємною бесідою, аж до 11-ї години, коли поїхав додому разом з Дашковим. Я дізнався, що надвечір прибув Бентам на судні своєї власної оригінальної конструкції.

30 Рано до мене прийшов комендант і розповів мені про оригінальність судна Бентама, який хотів прийти відвідати мене; отож ми вийшли разом, щоб поїхати побачитися з ним і також оглянути його корабель. Я звернув увагу на те, що коні згаданого вище коменданта були чудові й досконало доглянуті. Потім — на квартиру Дашкова, де знаходився Бентам, страшенно худий та слабкий після триденної малярії. Звідси ми поїхали на квартиру маршала, якому запропонували поїхати подивитися на згадане вище судно...; він прийняв пропозицію, і ми сіли в екіпажі, щоб їхати на берег. Ми піднялися на згаданий вище корабель, що має наступні характеристики: ... він поділяється на шість різних корпусів, які з'єднуються і звиваються, як черв'яки [(з) Тут [в архіві] зроблений від руки ескіз судна.], так, що це являє собою щось незвичайне, що важко собі уявити, і одночасно ця споруда найбільш пристосована для подібних плавань, тому що вона занурюється у воду не більше ніж на 7 дюймів і рухається, і звивається на всі боки, як змія. Це судно має 252 фути в довжину й 16 у ширину, весь борт аж до днища не перевищує 12 футів і всередині все дуже добре влаштоване для того, щоб там розмістилися декілька осіб. Воно має 120 весел і, таким чином, рухається, за розрахунками, зі швидкістю 10—12 верст за годину...; ми вийшли трохи полавирувати, й було дуже приємно бачити, як це червоподібне (так називає його конструктор) судно згиналося та звивалося із боку в бік точно так, як вугор. Він розповів нам, що все це його винахід, який коштував йому приблизно 9000 рублів (із його власних статків)... Як ми всі жалкували, що він не прибув сюди до від'їзду імператриці, тому що

судно перевищує за швидкістю та безпекою ті галери, в яких від'їхала її величність, а через свою незвичайність воно, безсумнівно, дуже сподобалося б. Усі ми поїхали обідати до оселі маршала, а Бентам відразу відплив, щоб спробувати наздогнати імператрицю у Кременчуці...; ми тільки що дізналися від кур'єра про те, що її величність прибула туди вчора. Я поїхав додому писати, а надвечір повернувся до оселі маршала, який прислав за мною свою карету. Ми ще раз із захопленням згадали червоподібну машину Бентама, яка здається чимось магичним на поверхні води. І я подивився на свій шарабан *, подарований мені для подорожі маршалом, тому що мою кибитку, як я вже не раз згадував, у мене вкрали. Ми поговорили про війну і т. п. ... до 11-ї години, коли я поїхав додому.

Травень

1 Уранці маршал прислав мені дуже добру провізію, що складалася з вина, пива, лікеру, пирогів, шинки, сиру і т. д. ... для моєї подорожі, і я почав писати князю Потьомкіну та графу Безбородьку повідомлення про мій від'їзд, не чекаючи більше тут на обіцяні ними депеші. Приїхала карета маршала, і я поїхав обідати до нього. Він дав мені декілька листів генерал-губернаторові Москви *, графу Остерману *, графу Брюсу * і т. д. також своєму ад'ютанту, щоб він розмістив мене в його палаці в Москві. З безліччю виразів ласки та безсумнівної дружби я вручив йому свої листи Безбородьку та князю Потьомкіну, і він пообіцяв мені відправити їх негайно й надіслати мені відповідь, якщо вона потрапить у його руки. Ми пообідали, і потім я попрощався з теплим почуттям. Полковник Корсаков дав мені листа для свого брата в Москві, а князь Дашков — своїй матері *. Я поїхав додому, й після того, як усе це було влаштовано, поїхав на квартиру коменданта, що обіцяв мені надати фелюгу *, щоб переправитися через річку. Не було вільних поштових коней, отож треба було чекати. Усі дами і т. д., дуже святково одягнені, йшли до саду біля палацу імператриці святкувати з музикою, танцями та вечерею 1 травня, появу квітів і т. д. (грецький звичай). Я не захотів і поїхав із графом Левом Розумовським (що привіз мені листи для свого батька маршала *, сестри і т. д. ...) до оселі маршала Румянцева, де ми за особистою й дружньою розмовою провели час до 8-ї години вечора, коли надійшло повідомлення, що все готово. Я поїхав у його кареті з його ад'ютантом на пристань, де з'ясувалося, що моя caleche * вже завантажена, і я наказав подати її на борт фелюги коменданта, що була наготові. Я переправився через Дніпро і близько 9-ї прибув на пристань на іншому березі... подарував дукат людям і поїхав у своєму екіпажі, в який було запряжено 4 коней, а платив я лише за 3, оскільки саме ця кількість указувалася в паспорті. Ми проїхали руслом річки між гаями, що було найгіршим, оскільки вона розлилася, ми мусили заїжджати у воду, не знаючи точно, яка глибина, так що я чекав кожної хвили, що промокну або потону разом з усім моїм багажем ... нарешті, через чотири чи п'ять верст цього неприємного шляху ми виїхали на підвищення і продовжили подорож без цього хвилювання до Броварів, 19 верст. Тут нам запрягли 6 коней (добре, що ми не платили більш ніж за 3), і ми продовжили подорож непоганою дорогою.

2 Семиполки (29 верст). Тут нам запрягли 4 добрих коней і по непоганій дорозі ми доїхали до Козельця (25 верст), при в'їзді є водяні млини, створені за допомогою греблі, що утворила став із джерел, які там є; і ця вода служить їм одночасно для прання і т. д. Поки запрягали коней, я пішов до церкви, що являє собою велику будівлю, незрівнянно вищу за всі інші цього містечка. Правилася служба, і,

таким чином, я мав нагоду подивитися на парафіян, що виглядали непогано і були досить добре одягнені. Тут у казармах є якийсь кавалерійський загін. Нам запрягли 6 коней, і ми продовжили нашу подорож шляхом, безліч відрізків якого були вимощені і дуже неприємні тим, що спричиняли тряску екіпажу, бо були зроблені з фашин *, покладених поперек і трохи прикритих зверху соломою, так що вони викликали пекельну тряску, до Косарів — місцевості на відстані 24 верст. Тут нам запрягли 6 коней, і ми продовжили нашу подорож по дуже добрій дорозі. Ми зустріли декілька юрб прочан, чоловіків і жінок, які пішки прямували до київських печер, Лорето чи Мекки цього народу. До Носівки (14 верст від попередньої). Тут я побачив багато людей, що розважалися так, як це буває на святі... жінок було незрівнянно більше за чоловіків і найбільше — дівчат. Нам запрягли 6 коней, і ми продовжили подорож доброю дорогою до Дівиці (14 верст). Місцевість має тут дуже красивий рельєф, але вона надзвичайно мало залюднена. Ми переїхали через маленьку річку Остер і о 5-й годині вечора приїхали в Ніжин — місто, що знаходиться на відстані 14 верст від попереднього. Які препогані вулиці; це місто заселене переважно греками; вони користуються різними привілеями, і тут видно, що їх одяг переважає серед жінок і чоловіків. Я поїхав до оселі графа Капуані, бригадира на цій службі й уродженця Італії (з П'яченци), який є тут військовим комендантом. Він прийняв мене надзвичайно люб'язно, і там я зустрів генерал-аншисфа Ельме *, з яким я познайомився в Києві, а його родина знаходиться в Ризі; ми провели час у дуже доброму товаристві, але я, не ївши вже більше доби, зголоднів. Ми випили чаю і пішли з малом Капуані прогулятися в саду, де є своя сегга * і т. п. ... я побачив також його конюшню, де він тримає 7 гарних коней і більше ніж 6 екіпажів, якими користується..., тим часом плата, яку він отримує, не перевищує 600 рублів за рік. Ми повечеряли о пів на дев'яту, і я, признаюся, з дуже добрим апетитом..., а приблизно о 10-й я пішов спати, тому що на пошті не було вільних коней і треба було чекати наступного дня, оскільки шахрай, який доглядає за поштовою станцією, має не більше 12 коней для цієї потреби.

3 О п'ятій годині ранку я встав, випив кави з моїм приятелем Капуані, наказав полагодити колесо, яке трохи розійшлося, і від'їхав о 6-й на 4 дуже поганих конях; ми мусили залишити одного з них, що не міг тягти, в одному населеному пункті, аж поки нам не трапились інші, які поверталися, по дорозі, і на яких продовжили подорож до Комарівки (29 верст). Звідси ми виїхали на 4 конях, і я помітив, що в цій місцевості розквартирована якась кавалерійська частина... дорогою я зустрів натовп прочан, чоловіків і жінок, які йшли до Києва, аж поки ми не приїхали в Борзну (15 верст). Тут я взяв 4 коней і приблизно о 7-й годині після полудня приїхав у Батурин (33 версти), колишню резиденцію відомого Мазепи *, — гетьмана українських козаків, руїни будинку якого ще можна розгледіти. І де сучасний гетьман — граф Розумовський * має тепер один із своїх палаців. Я вручив лист, який віз від молодого графа Лева Розумовського, полковнику Денисову, котрий мешкає там, будучи у відставці, щоб він мені все показав... зустріли мене дещо грубувато, але через кілька хвилин згаданий вище полковник встав із-за столу, відірвавшись від гри в карти, і з двома офіцерами, які також грали і один із яких говорив трохи по-французьки, ми пішли оглянути згаданий вище палац... він увесь [зроблений] із дерева, а в його архітектурі немає нічого особливого. Ми прогулялися по ньому всьому, а він просторий, тому що, як мене запевнили, у господаря ніколи не буває менше 500 осіб домохазяців. Головний великий зал грандіозний і з приємними пропорціями... я звернув увагу на те, що [там] були книжкові полиці для бібліотеки, чого я ще не бачив у інших, а серед портретів було зображення На-

ришкіної, матері Петра І. Потім ми пішли в сад, в якому нема нічого особливого, і там я оглянув російську баню, дуже добре влаштовану. Є декілька приміщень, призначених для підготовки музикантів; саме тут зародилася і школа рогової музики, яку тепер, більш розширену, утримує князь Потьомкін. Потім ми попрямували на квартиру згаданого вище полковника, і він уже більш привітно розповів мені про різні речі, що стосувалися цієї країни і погодився зі мною, що місце розташування палацу не зовсім вдале при тому, що за 2 чи 3 версти звідси є місця красивіші й такі живописні, які тільки можна уявити! Ми пішли вечеряти приблизно о 9-й годині, і, звичайно, я не міг покаржитися на відсутність апетиту, тому що від дому Капуані я й шматочка не з'їв... там був один молодий англієць, що служить викладачем французької мови для дітей Денисова ... він сказав мені, що одержує 200 рублів щорічно з їжею та квартирою. Після обіду пані продовжила свою партію у віст, а я пішов і ліг у ліжко, запропоноване мені, тому що на пошті не було до ранку коней.

4 О 4-й годині ранку я встав, випив кави з молоком і пішов пішки до річки, що протікає поблизу цього містечка; вона зветься Сейм і, як мені здається, є найбільшою в країні після Дніпра, хоча вона не більша якоїсь річки в Америці. Я мусив чекати годину на барку (хоча їх дві, але з ними погано поводяться)... у цей самий час переправлялася група циганів, і в них можна побачити ті ж самі характер, темперамент та злидні, що й усюди [в інших країнах]. Нарешті на іншому боці я продовжив подорож дорогами й місцевістю дуже подібними до попередніх, аж до Алтинівки (25 верст). Тут мені запрягли 4 гарних коней, і я продовжив подорож, зустрічаючи по дорозі багато прочан, що прямували до Києва, аж поки не приїхав у Кролевець (19 верст). Цей населений пункт здається мені вже краще забудованим, а люди — краще одягненими, на перший погляд, народ тут більш працюючий. Ми мусили чекати більше години з половиною коней, тому що доглядач поштової станції вважав, що вони втомлені. Нарешті мені запрягли 4, і, коли ми виїжджали з містечка, вони так понесли, що кучер не міг їх стримувати, але, на щастя, дорога була чудовою і на крутому косогорі втрома примусила їх зупинитися... я зліз і відважив пару ударів палицею цьому ледареві, бо ще б трохи і це нам коштувало би дуже дорого, а цей шахрай стверджував, що коні втомлені. По добрій дорозі і через гарну місцевість ми доїхали до Тулиголова (19 верст). Тут нам запрягли 6 коней, і ми продовжили подорож прекрасною місцевістю і такими ж шляхами, аж поки під час заходу сонця двоє хлопчиків 8—9 років дуже добре провели нас до Глухова... це містечко або селище дуже добре розташоване і має вигляд німецьких міст. Я відправив свій шарабан на поштову станцію і пішки прогулявся містечком... У ньому дуже гарні будівлі з цегли і чудовий палац прекрасної архітектури іонічного ордеру зі статуями, барельєфами та медальйонами в чудовому стилі, наслідуючому древніх. Шкода, що він згорів з більшою частиною решти будівель, так що залишилися лише стіни. Мене запевняють, що лише палац коштував уряду понад 500000 рублів, а будівництвом керував маршал Румянцев, що справді робить честь його доброму смаку та щедрості. На рівнині, яка виходиться нижче містечка (дуже вдало розміщеного на панівній височині), було видно дві дачі, на вигляд дуже гарненькі. Надвечір я пішов на поштову станцію, що знаходиться вже біля виїзду з містечка, трохи перекусив холодними закусками, які були серед моєї провізії. тому що тут не можна в жоден спосіб знайти чогось іншого, хоча мені здається, що ці люди кращі і працюючіші, ніж в Україні. Я від'їхав приблизно о 10-й годині після полудня на конях, які дуже добре довели мене до Товстодубового (31 верста) ...

На цьому закінчуються щоденникові записи Франсиско де Міранди, зроблені ним під час перебування в Україні в 1786—1787 рр. Нагадуємо, що оригінал цього джерела міститься у виданні під назвою: «*Archivo del general Miranda. Viajes. Diarios. 1785—1787*». (Caracas, — 1929. — Т. II, р. 188—321). В недалекому майбутньому автори сподіваються виявити й інші матеріали щодо перебування в нашій Вітчизні видатного латиноамериканця, про що неодмінно повідомимо читачів.

Джерело виявив і здійснив його наукове опрацювання Андрій Стрілко
Переклав з іспанської мови Ярослав Ящук.

КОМЕНТАРІ

С. 6. Макіавеллі Нікколо (1469—1527) — італійський політичний діяч, письменник, історик, військовий теоретик. Книга «Володар» — один із найзначніших його творів, який вперше опублікований 1532 р.

С. 6. ...наші добрі союзники... — тобто французи, які в 1779—1783 рр. вели війну з Англією в союзі з Іспанією.

С. 7. ...за участю його родича Й. Кобенця... — Мова йде про лицаря німецького ордену Ганса фон Проссега Кобенця, який 1576 р. брав участь у посольстві, надісланому до московського царя Івана Васильовича (Грозного) імператором Максиміліаном II. Свої враження про цю поїздку названий родич австрійського посланника виклав у книзі спогадів, з якими й познайомився Міранда в Києві. Про це ж видання йдеться і в записках венесуельця за 4 березня. Датування у щоденнику вказаного посольства (1567 р.) не відповідає дійсності; очевидно, це помилка Міранди або ж видавців його архіву.

С. 7. ...мій добрий Мішель... — Імовірно, слуга Міранди в Києві.

С. 7. Графиня Сологуб... — це донька Л. О. Нарішкіна — Наталія Львівна, яка прибула до Києва з села Горн-Горкі, що неподалік Могилева, де володіла маєтком.

С. 8. ...короля Польщі... — Йдеться про Станіслава II Августа (1732—1798) — короля Речі Посполитої в 1764—1795 рр. З цим останнім польським монархом Міранда багато спілкувався в Каневі (друга половина березня 1787 р.).

С. 8. Гендель Георг Фрідріх (1685—1759) — німецький композитор.

С. 8. ...польський Пітт... — іронізуючи з приводу здібностей К. Н. Сапегі, Міранда глузливо порівнює його зі згадуваним уже англійцем У. Піттом, який був видатним оратором.

С. 9. Казанова Франческо (1730—1805) — венеціанський художник-живописець та баталіст. 1761 р. обраний членом Французької королівської академії наук. Пізніше отримав замовлення від Катерини II написати кілька картин про перемоги російських військ над турками. Ці полотна художник малював у Відні.

С. 9. Додаткових даних про цю, на думку Міранди, невдалу картину Ф. Казанови відшукати не вдалося. Проте з певністю можна стверджувати, що сюжет цього полотна пов'язаний з перебуванням К.-Г. Нассау-Зігена біля гирла річки Ла-Плата в Південній Америці у складі експедиції французького Л. А. Бугенвіля, яка здійснила кругосвітню подорож у 1766—1769 рр. Імовірно, що й сам Ф. Казанова міг брати участь у згаданій мандрівці, бо Бугенвіля, як стверджують джерела, супроводжували як учені, так і художники.

С. 9. Понятовський Станіслав (1755—1833) — польський вельможа, князь. Племінник короля Станіслава II Августа. 1774 р. король подарував йому великі земельні угіддя на Правобережжі з містом Каневом та 39-ма українськими селами. Міранда неодноразово зустрічався зі С. Понятовським як у Києві, так і в Каневі.

С. 9. Епітафія — надмогильний напис. Тут вживається як віршик, посвята.

С. 9. Неккер Жак (1732—1804) — французький банкір. До 1781 р. тривалий час був генеральним директором фінансів уряду Людовіка XVI. Користувався популярністю в буржуазних колах. З донькою Неккера — мадам де Сталь — Міранда познайомився 1795 р. в Парижі.

С. 10. ...король Польщі саме проїжджає поряд із кордоном...— Станіслав II Август у супроводі чисельної свити направлявся тоді до Канева, де була запланована його зустріч із Катериною II.

С. 10. Rêveur (франц.) — замислений.

С. 10. Робертсон Вільям (1721—1793) — англійський історик. Став відомим після видання у 1777 р. в Лондоні його книги «Історія Америки», в якій містяться критичні оцінки іспанського колоніального режиму.

С. 11. Antejuelas — ???

С. 11. ...князь від'їхав...— Йдеться про поїздку Г. О. Потьомкіна до Фастова, де 9 березня він зустрічав короля Станіслава II Августа, який направлявся до Канева.

С. 11. Понятовський Юзеф (1763—1813) — другий племінник польського короля, князь, учасник польського повстання 1794 р., наполеонівський маршал.

С. 11. ...граф де ла Метт...— Полковник французького війська Олександр де ла Метт. Він, а також його співвітчизник — полковник Едвард Діллон (про нього Міранда говорить в записі за 20 березня) отримали дозвіл французьких властей відвідати Київ під час перебування там Катерини II. Таке обмеження пояснюється небажанням Парижа викликати невдоволення царського уряду, бо перед описуваними подіями кілька молодих французів «наробили дурниць в Росії».

С. 11. Бролі Віктор-Франсуа (1718—1804) — французький маршал, герцог. Брав участь у багатьох війнах, які вела Франція у другій половині XVIII ст. З 1789 р. — військовий міністр.

С. 11. ...показав мені одну книжку...— Йдеться про книгу з історії Криму польського дослідника Адама-Станіслава Нарушевича (1733—1796), колишнього члена ордену єзуїтів, який того часу був католицьким єпископом. Книжка була присвячена Катерині II і, очевидно, саме через цю обставину 1788 р. вийшов її переклад з польської мови на російську мову у друкарні Київської академії. Повна назва праці така: «Таврикия или известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителей до наших времен. Сочинение польского епископа г. Адама Нарушевича, переведенное с польского языка на российский». Нині книжка зберігається у відділі стародруків Центральної наукової бібліотеки НАН України в Києві. А.-С. Нарушевич написав також ряд праць з історії Польщі, перекладав Таціта та Горация. Як указує М. І. Костомаров, Катерина II «призначила йому пенсію в тисячу п'ятсот рублів, від якої він, як кажуть, відмовився». Міранда зустрічався й розмовляв із цим польським істориком у Каневі й Києві.

С. 12. ...генерал Грін та генерал Гейтс з Америки...— Тут йдеться про видатних військових керівників боротьби за незалежність Сполучених Штатів Америки: генералів Натанієля Гріна (1741—1786) та Гораціо Гейтса (1728—1806). Як бачимо, повідомлення американця Літл-Пейджа щодо смерті другого з цих генералів виявилось неточним.

С. 12. Лінь Шарль-Жозеф (1735—1814) — російський військовий бельгійського походження. До 1782 р. служив у французькій та австрійській арміях. У Росії користувався прихильністю та довірою Катерини II. Учасник російсько-турецької війни 1787—1791 рр., відзначився під час облоги Очакова. В Києві неодноразово зустрічався з Мірандою.

С. 12. Гельвецій Клод Адріан (1715—1771) — французький філософ-матеріаліст, один з ідеологів революційної буржуазії. Був частим гостем пруського короля Фрідріха II.

С. 13. Василевщина — місцевість біля витоків річки Красною, що впадає у Дніпро. Ця назва пов'язана з розташованим на правому березі річки селом Василів (тепер — Білоцерківського району Київської області). Як зазначається у джерелах, у XVIII ст. Василів був резиденцією багатих польських поміщиків графів Тарновських.

С. 13. Demoiselle (франц.) — панночка, панянка, дівчина.

С. 13. Цитра — струнний музичний інструмент.

С. 13. Кагарлик з навколишніми селами складав особливе староство. 1792 р. в цьому містечку нараховувалося 240 дворів, проживало 1193 особи чоловічої та 1136 жіночої статі.

С. 13. Поток — містечко на шляху між Кагарликом і Каневом. Нині — це село Миронівського району Київської області. 1789 р. в Потоці було 89 дворів, проживало 1130 осіб чоловічої та жіночої статі.

С. 14. Канів, як ми вже зазначали, в той час належав племінникові Станіслава II Августа — князю Станіславу Понятовському. Враховуючи те, що це місто досить добре описане самим Мірандою, ми не наводимо про нього відомостей із додаткових джерел. Відзначимо лише, що тоді в Каневі на горі Московка була збудована висока дерев'яна колона, на вершині якої під час зустрічі наприкінці квітня 1787 р. в цьому місті польського короля та Катерини II горів ілюмінований вензель під назвою «Императрица».

С. 14. Комаржевський Ян Христитель (1744—1810) — генерал-поручник, начальник військової канцелярії польського короля.

С. 14. Деболі Антоні Августин (1747—1810) — міністр-резидент (посланник) Речі Посполитої в Петербурзі в 1780—1792 рр.

С. 14. Шидловський — камергер польського короля.

С. 15. ...клірик-уніат грецького обряду...— Йдеться про греко-католицького священника.

С. 15. Василяни — ченці уніатського ордену, створеного після Берестейської церковної унії 1596 р.

С. 15. Вікарій — помічник єпископа в католицькій церкві.

С. 15. Вашингтон Джордж (1732—1799) — перший президент Сполучених Штатів Америки, головнокомандувач американської армії під час війни за незалежність США. Був популярним у Польщі ще й тому, що під його командуванням у тій війні відзначилося чимало польських добровольців, найвідомішим серед яких був Тадеуш Костюшко.

С. 16. Нелединський-Мелецький Олександр Юрійович — камергер, перебував у почті Катерини II під час її поїздки до Криму.

С. 16. Кочубей Віктор Павлович (1768—1834) — камер-юнкер, перебував у почті цариці. Пізніше — відомий дипломат. За часів правління Олександра I — міністр внутрішніх справ, Миколи I — голова Державної ради та Комітету міністрів. Племінник О. А. Безбородька.

С. 16. *A Su Majesté le Roi de Pologne, mon cher frère* (франц.) — Його величності королю Польщі, моему дорогому брату.

С. 16. ...неподалік від Спа...— Точних відомостей про це джерело та його назву відшукати не вдалося. У одному з серйозних краєзнавчих досліджень про Київщину, правда, вказується, що в одному з канівських урочищ під назвою Буда «була в старовину глибока криниця Безодня, а ближче до міста — інша, під назвою Альтанка, з якої брали воду для короля Станіслава Понятовського, коли він у Каневі чекав прибуття імператриці Катерини II».

С. 17. Валуєв Петро Степанович — камергер, перебував у почті російської імператриці.

С. 17. ...принесли перший том «Порівняльного словника»...— Тут знову йдеться про видання, відоме під назвою «Лексикон 200-язычный».

С. 17. Пекарі — село на лівому березі річки Рось, біля її впадіння у Дніпро. 1790 р. тут проживало 330 осіб.

С. 18. *Esturgeon* (франц.) — осетер.

С. 18. *Abbé* (франц.) — абат, настоятель.

С. 18. *Bougre* (франц.) — (неприємний) тип, суб'єкт.

С. 18. ...*sanfou*... — ???

С. 18. Терми — назва громадських бань у Стародавньому Римі. Термами часто називали також складні комплекси різних будов із чисельними приміщеннями.

С. 19. ...*le beau Dillon*... (франц.) — красунчик Діллон.

С. 19. ...*souper*... (франц.) — вечеряти.

С. 20. Епітимія — церковна кара, що має різні форми.

С. 21. ...про судовий процес у справі отруєння графа Чарторийського...— 1784 р. дружина майора російської армії Угрюмова — Марія Терезія Угрюмова (за польськими джерелами, її прізвище — Догрумова) — повідомила одного з лідерів польської опозиції князя Адама-Казимира Чарторийського (1734—1823), що камердинер короля Рікс та генерал Комаржевський задумали отруїти його. Прибічники Чарторийського, який вважався тоді одним із головних претендентів на польський престол, сприяли широкому розголосу цієї справи. Зрештою, Угрюмова була заарештована і за вироком суду 1785 р. засуджена на довічне ув'язнення в Данцігській фортеці.

С. 21. ...була проголошена заява...— В цьому епізоді має місце помилка Міранди чи публікаторів його щоденника. Йдеться, безсумнівно, не про Петра II, а про Петра III (1728—1762), російського царя в 1761—1762 рр. Саме в час його царювання французьким посланником у Петербурзі був Луї Огюст Бретейль (1733—1807).

С. 21. ...трактату Бюшинга про Росію...— Йдеться про один із численних творів німецького географа Антона-Фрідріха Бюшинга (1724—1793). Він опублікував чимало описів різних країн, у тому числі й Росії, де він перебував в 1749 та 1761—1765 рр. Крім того, протягом 1767—1793 рр. цей учений видав 25 томів під загальною назвою *Magazin für die neue Historie und Geographie*, в кожному з них є чимало матеріалів, важливих для вивчення історії та географії Росії.

С. 21. Рюрик — ватажок варязького племені, якого, згідно з літописною легендою, жителі Новгороду 862 р. покликали князувати в Русі. Він вважається батьком Ігоря — Київського великого князя в 912—945 рр.

С. 22. ...латинських градусх...— Важко сказати, про який спосіб виміру температури тут йдеться.

С. 22. *Tout á fait* (франц.) — повністю, цілком. Це ще один із каламбурів імператриці.

С. 23. ...він набрався всього французького і став справжнім нещастям...— Це речення можна також перекласти як «він підчепив французьку (тобто вєнеричну) хворобу...» Враховуючи явні антипатії Міранди до французів, зупиняємося на першому варіанті.

С. 23. ...знаки розрізнення капрала...— Як видно із запису Міранди за 4 лютого, у Кременчуці він «замовив собі скромний мундир ад'ютанта», який, як вказують біографи дона Франсиско, нагадував форму іспанського офіцера. Тому особи, з якими він спілкувався у Києві й пізніше — в Москві та Петербурзі, вважали, що Міранда носить мундир полковника іспанської армії. Що ж стосується даного епізоду, то, можливо, сам вєнесуелець вважав знаки розрізнення на своєму мундирі схожими на відповідні знаки на мундирі капрала російського війська.

С. 23. Перший час — назва однієї зі щоденних церковних служб.

С. 24. Куверт — комплект столового посуду для однієї особи.

С. 24. Мошинський Фредерік Юзеф (1737—1817) — великий секретар литовський, генерал-майор.

С. 24. ...Клавіхєро Франсиско Хавієр (1731—1787) — мєксиканський історик. Його чотиритомна праця «Стародавня історія Мєксикі» вийшла італійською мовою в 1780—1781 рр. в Чезені (Італія). 1787 р. ця книга була видана в Лондоні англійською мовою.

С. 24. *Newspapers* (англ.) — газети.

С. 24. Робєр — картярський термін.

С. 25. Рібоп'єр Іван Степанович — російський військовий, бригадир. Приятель О. М. Мамонова. Зустрічався з Мірандою.

С. 26. ...оглянути судна...— З Києва до Херсона Катерина II та її чисельний почт повинні були дістатися по Дніпру. Для цього було збудовано вісімдесят суден, серед яких вирізнялися кілька багатих галєр, призначених для імператриці та її найближчого оточення. Галєра цариці звалася «Днепр». Командував цією флотилією адмірал Петро Іванович Пушчин.

С. 26. ...чудового профіля...— Зображення цього профіля Катерини II знаходиться між сторінками 304 та 305 архіву Міранди.

С. 26. Доричний, іонічний та корінфський ордєри — назви основних грецьких архітектурних ордєрів.

С. 27. Нормандєс Пєдро — іспанський посланник у Росії в 1784—1788 рр.

С. 27. Мірабо Оноре Габрієль (1749—1791) — відомий діяч Великої французької буржуазної революції. Був видатним оратором та публіцистом.

С. 27. «*Les doutes sur la navigation de l'escadre*» (франц.) — Ймовірно, сумніви щодо плавання ескадри.

С. 27. «*Sur les lettres de cachet et les prisons d'état*» (франц.) — про листи з печаткою та державні в'язниці. В абсолютистській Франції так званий лист з печаткою (*lettre de cachet*) надавав його власникові право засадити до в'язниці без суду та слідства будь-яку особу на будь-який строк, навіть довічно. Ці документи звичайно купувалися та широко використовувалися для зведення особистих рахунків і таке

інше, і справедливо вважалися одним із найбільших бід Франції в період перед Великою французькою буржуазною революцією.

С. 27. Дон Карлос (1545—1568) — спадкоємець іспанського престолу, син Філіпа II (1527—1598), короля Іспанії з 1556 р. Дон Карлос був заарештований за наказом свого батька, кинутий до в'язниці, де незабаром і помер.

С. 27. Людовик XIV (1638—1715) — король Франції з 1643 р.

С. 27. Дітц — скрипаль імператорської Ермітажної трупи. Прибув за терміновим викликом до Києва з Петербурга 18 лютого разом з іншими музикантами трупи — Раббе, Ремі та Беером, щоб розважати імператрицю та її оточення, бо в Києві в той час, як стверджують джерела, відчувалася «пестача» у придворній музиці.

С. 27. Монморен Арманд-Марк (1743—1792) — міністр закордонних справ Франції з 1787 р.

С. 27. Вержени Шарль Грав'є (1717—1787) — попередник А.-М. Монморена на посаді міністра закордонних справ Франції, помер на початку 1787 р.

С. 28. Ледьярд Джон (1751—1789) — американський вчений-природознавець, мандрівник.

С. 28. ...до східних берегів Америки... — Тут явна помилка Міранди: Америка лежить на схід від згаданої раніше Камчатки.

С. 28. Алфьорова Ганна Семенівна — донька київського купця Семена Никіфоровича Алфьорова. Вийшла заміж за київського приятеля Міранди — князя М. М. Дашкова, який командував Дніпровським піхотним полком.

О. 28. Ньюстад — очевидно, місто в Англії, де влітку 1785 р. перебував Міранда.

С. 28. ...відрадити мене від моєї справи... — Тут, видно, йдеться про прагнення Г. О. Потьомкіна відмовити Міранду, за дорученням Катерини II, від повернення на батьківщину.

С. 28. В основі цього каламбуру лежить французький вираз «*fions nous à destin et rendons grâce au ciel*», тобто «довіримося долі й подякуємо небу». Замість слів «*destin*» (доля) та «*grâce*» (подяка) написані прізвища, що звучать так само, отже вираз набуває такого змісту: «довіримося д'Естену й відправимо Грасса на небо».

С. 28. *La siège de Gibraltar est comme celui de Troie: avec la difference que les assiégés ne sont pas Grecs* (франц.) — облога Гібралтара нагадує облогу Трої, за винятком того, що обложники — не греки.

С. 29. ...*mon peti trin*... — ???

С. 30. ...*engourdie*... (франц.) — заціпеніла, в заціпенінні.

С. 30. Галера Катерини II, на якій вона відбувала у плавання з Києва, звалася, як ми вже зазначали, «Днепр». Галера Г. О. Потьомкіна мала назву «Буг»; 7 травня, після відбуття флотилії із Кременчука, на цьому судні розмістився також австрійський імператор Йосип II, який взяв участь у подальшій подорожі царниці. Ідальшею високих осіб була галера «Десна». Обіди готувалися на галері «Кубань», а вечірні страви — на «Самарі».

С. 31. *Rampart* (англ.) — вал фортеці.

С. 31. Ізяслав Мстиславович (1097—1154) — великий Київський князь (1146—1149 та 1151—1154 рр.).

С. 32. ...в Саутерленда є брат в Англії... — Тут йдеться про Річарда Саутерленда, який очолював у Петербурзі придворний банк, та його брата Олександра Саутерленда, котрий керував лондонською філією цієї російської установи. Ці особи за вказівкою царських властей повинні були сприяти вирішенню фінансових справ Міранди.

С. 32. *Boquet* (франц.) — букет.

С. 32. Енгельгардт Василь Васильович — генерал-майор, командир Київського лейб-кірасирського полку. На чолі ескадрону своїх підлеглих брав участь у зустрічі Катерини II в Києві та у проводах її при від'їзді з міста.

С. 33. Протасова Ганна Степанівна — камер-фрейліна, перебувала у почті Катерини II.

С. 33. Чернишова Катерина Іванівна — фрейліна, також була у почті імператриці. Донька графа І. Г. Чернишова.

С. 33. ...такий собі Голінський... — У деяких джерелах він згадується як «білоруської губернії предводитель».

С. 33. ...губернатор цього міста... — Губернатором Києва тоді був генерал-поручник Семен Ермолайович Ширков.

С. 34. ...під час кагульської баталії...— Йдеться про битву між російськими і турецькими військами 21 липня 1770 р. на річці Кагул—лівій притоці Дунаю. В цій битві очолювана П. О. Румянцевим армія, незважаючи на значну чисельну перевагу ворога, завдала туркам нищівної поразки.

С. 34. Дон Мануель де Кахігаль (1757—1823) — іспанський військовий, наприкінці 70-х років XVIII ст. був губернатором Куби. У Міранди з ним були дружні стосунки.

С. 34. Мантелет — щит дуже великого розміру, що використовувався під час облог для захисту обложників при проведенні робіт, пов'язаних із підготовкою підкопів, підривів і т. п.

С. 34. ...з нагоди дня народження старшого сина великого князя...— Тут, безперечно, йдеться про відзначення дня народження другого сина цесаревича Павла — Костянтина, який народився 27 квітня 1779 р. А старшим сином Павла був майбутній російський цар Олександр, який народився 12 грудня 1777 р.

С. 34. Головував комендант...— Військовим комендантом Києва був тоді Іван Степанович Кохіус, генерал-лейтенант. Його прізвище Міранда сприйняв як Кокінс, що й видно з матеріалу щоденника.

С. 35. ...у товаристві князя Голіцина...— Точних даних про цю особу з дуже поширеними в той час у Росії титулом та прізвищем виявити, на жаль, не вдалося. Хоча, можливо, саме про цього київського знайомого Міранди говорять одні із дослідників, твердячи, що у квітні 1787 р., перед відбуттям Катерини II з Києва, туди прибув із Ніжина «на десяти волах» (через весняне бездоріжжя) «князь Голіцин».

С. 35. ...імператриця мала побачення з королем Польщі в Канєві...— Це побачення відбулося 25 квітня.

С. 35. Розумовський Лев Кирилович (1757—1818) — п'ятий син Кирила Григоровича Розумовського (1728—1803), останнього гетьмана України, генерал-фельдмаршала.

С. 36. Шарабан — візок, віз.

С. 36. ...генерал-губернаторові Москви...— Генерал-губернатором Москви був тоді Петро Дмитрович Єропкін (1736—1805), генерал-аншеф.

С. 36. Остерман Іван Андрійович (1725—1804) — російський віце-канцлер в 1773—1796 рр.

С. 36. Брюс Яків Олександрович — зять П. О. Румянцева, генерал-ад'ютант.

С. 36. ...князь Дашков — своїй матері...— В опрацьованих нами матеріалах стверджується, що київський приятель Міранди князь М. М. Дашков був сином «знаменитої княгині Дашкової». Беручи до уваги також інформацію венесуельця, є всі підстави стверджувати, що матір'ю названого князя була Катерина Романівна Дашкова (1744—1810), яка 1762 р. активно сприяла сходженню на престол Катерини II, а з 1783 р. керувала Петербурзькою Академією наук.

С. 36. Фелюга — невелике судно для прибережного плавання, може бути оснащено косим чотирикутним парусом.

С. 36. ...для свого батька-маршала...— На початку червня 1787 р. в Москві Міранда зробив візит до батька Л. К. Розумовського — генерал-фельдмаршала К. Г. Розумовського.

С. 36. Coléche (франц.) — коляска, екіпаж.

С. 37. Фашина — в'язка хмизу (в існуючих довідкових виданнях). У даному випадку, напевне, йдеться про довгі гілки, якими впоперек винощували дорогу під час бездоріжжя.

С. 37. ...зустрів генерал-аншефа Ельме...— Імовірно, мова йде про російського військового, що мав таке звання і який в інших джерелах має прізвище Ельмпт.

С. 37. Serra (італ.) — оранжерея, теплиця.

С. 37. Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України в 1687—1708 рр. Запис Міранди в щоденнику «відомого Мазепи» свідчить про те, що він знав про діяльність цього видатного українця.

С. 37. ...сучасний гетьман граф Розумовський...— Ці слова можуть свідчити про те, що Міранда не знав про ліквідацію інституту гетьманства в 1764 р.

ПОЕЗІЯ ПРОЗА ЕССЕ

Цей твір я знайшов у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Авторка — Людмила Старицька-Черняхівська — відома українська письменниця, киянка, про її долю вже йшлося в журналі «Київська старовина» (1992, № 2), де були опубліковані маловідомі поезії.

Незважаючи на жартівливий тон, «Вірша Просительная» сповнена поваги до відомого українського історика, декана історичного факультету Київського університету, засновника Товариства Нестора-Літописця, вчителя славетного нашого історика і першого Президента України Михайла Грушевського В. Антонівича. Очевидно, лектуру у В. Антонівича брала і молода письменниця. Гідна подиву мова «Вірші...», в якій відчувається глибоке знання барокового українського літературного стилю 17—18 століть, адже в час написання «Вірші...» Людмила Старицька ще не мала і двадцяти восьми років, хоча вже допомагала батькові в роботі над трилогією-романом «Богдан Хмельницький».

Набутими знаннями й літературним досвідом у написанні історичних творів Людмила Старицька-Черняхівська вповні скористається у зрілих своїх творах: драма «Гетьман Дорошенко» (1911), «Милость Божья» (1919), «Іван Мазепа» (1929) та в повісті «Діамантовий перстень» (написана наприкінці 1929 р., видана в часописі «Зона» 1993, № 5; 1994, № 6).

У своїх спогадах відомий історик Наталія Полонська-Василенко пише, що Людмила Старицька-Черняхівська в середині 1930-х років працювала над романом про останню Запорозьку Січ. На жаль, слідів того твору поки що не вдалося знайти.

Юрій Хорунжий

Людмила Старицька-Черняхівська

ВІРША ПРОСИТЕЛЬНАЯ

До пресвітлого професора Університету Київського
Ясновельможного пана Володимира Антоновича
Від братчиків цеха писательського
У таку ж Київі працюючих
При унижоннім поклоні
Прудко дедиктованная.

Преч з душі нашої
 смутки уступуйте,
Слезини й ляменти серця
 не турбуйте:
Юж єсть весели, ах,
 достить стогнання,
 Преч нарікання!

Радійте, браття, піти й
 віршом вітаю,
Готуйте в дари срібло й галмази:
Кінець вже вашим бідам
 окрутним
І плачам смутним.

Ви, романтисти, пишіть
 вже сміло,
Гімни гукайте по стогонах мило:
Що ж то за радість
 в Російським Сіоні,
 В Київській Зоні.

Муж бо великий, повний науки
Рачив простягти до нас
 свої руки.
О часе вдячний! О, літа святії,
 Дні золотії!

Годі однині, нам, темним,
 блукати,
В архівах страшних
 правди шукати:
Професор ясний дасть
 всім рятунку
По злим фрасунку*.

Чи то про книжки,
 чи про папери,
Всім одчиняє ласкаво він двері,
Дає рятунок нашій оздобі
 В мізерній добі!

По всьому світі відомо здавна,
Що нас тримає рука та славна,
В працях одважних,
 котра вєспирає**
Русь украшає.

Тебе, вельможний,
 віршом вітаю,
До тебе з плачем,
 з жалю волаю:
Не дай загинуть хрещеній доні
 в Київській Зоні.

Мої шпаргали з тиждень
 вакують***,
Атрамент й пера
 тяжко сумують:
Писать без книжки не маю сили
Петра Могили!

Тобі вже долю свою доручаю,
Книжки з жагою прагну, чекаю,
О, ясний професоре,
 будь мні Атлантом,
 Будь Адамантом!

Батько-цехмейстер Тебе віншує
З святом великим, й поклон
 дарує,
Я ж буду славить в
 цілим стороці
На кожнім кроці!

Пакуй же, пане, многія літа,
Од схода сонця по захід світа,
Жий многолітнє:
 ти наша заслона,
Татча**** й корона!

Віршу цю слізну довго складала,
Панської ласки за ню сподівала,
Коли ж ця вірша не буде мила –
Звопить Людмила!!

*Року Божого од народження Панського 1896 березоля 16.
Писано в місті Київі рукою власною.*

* смутку
** підпирає
*** порожніють
**** щит

ТІАРА

Скіфського Царя

Історична повість

В основу цієї історико-мистецької повісті лягли справжні факти. У 1896 році один з найбільших музеїв світу, паризький Лувр, надбав унікальну археологічну знахідку, яка начебто походила з півдня України — тіару скіфського царя Сайтафарна. Експерти й мистецтвознавці визнали її витвором грецького майстра V століття до н. е.

А через деякий час виявилося, що тіара була виготовлена в Одесі майже нікому невідомим майстром-ювеліром Михайлом Рахумовським.

1

Він підійшов до захаращеного всякою всячиною підвіконня, щоб взяти інструмент, і враз наче закам'янів, зачепившись поглядом за білу, мов піну, акацію. Скільки живе в цьому будинку, а живе таки років чимало, ніколи не помічав у дворі дерево, яке ось так рясно завітувало, стало схожим на наречену у фаті.

Якесь дивне і незнайоме почуття враз охопило Рахумовського. Довго заціпеніло дивився крізь вікно, поринаючи, здавалося, в якийсь інший, чужий для нього світ. «Коли ж ото востаннє я ось так милувався квітучим деревом?» — несподівано запитав себе. І не зміг відповісти. «А може, мені ніколи не випадало бачити квітуче дерево і милуватися ним?»

Заплющив очі, наче хотів прогнати те казкове, химерне біле марево.

Різно розчинив вікно, і в наповнену вщерть запахом металу і зга-ром кімнату ввірвалося свіже, настояне на цвіті акації повітря раннього літа, а разом з ним — невиразний приглушений гомін одеської окраїни: десь дзенькнуло відро... тиша... прокричав візник — знову тиша... закудкудахкала курка — і знову запанувала млосна, затяжна тиша... Почувся пронизливий свист, а вслід, звідкілясь здалеку, доли-

нув голос Миколки. Рахумовський стрепенувся, зробив для себе знову несподіване відкриття,—зараз вперше в житті побачив свого сина на вулиці. «Як же воно так склалося, що мені ніколи не випадало погуляти з Миколкою хоча б десь тут, на цій убогій окраїні?» — майнула думка, а з нею усвідомлення вини і якоїсь безповоротної втрати.

Син разом з високим рудим хлопцем бігали по двору. Мабуть, між ними кипіла запекла суперечка, бо обоє гарячково розмахували руками. Але, скільки не вслухався, Рахумовський не міг зрозуміти слів. Тільки й того, що відзначив для себе — виріс хлопець, треба віддавати до науки. До ювелірної справи, якій сам поклав стільки часу і сили, Миколка не мав ніякісінької зацікавленості, та й, мабуть, хисту. Власне, й самому Рахумовському не вельми хотілося, щоб син пішов його шляхом. Що то за професія — ювелір, коли довкола стільки злидоти й бідності.

Тим часом хлопці підбігли ближче до вікна, і до Рахумовського долинуло кілька слів з їхньої розмови. Від несподіванки він аж здригнувся. Скромний і мовчазний Миколка, з якого, здавалося, й під пресом не видавиш слова, смачно, мов той візник, вилаявся. «Яка бестія! — зірвалося з уст. — Збігти б зараз донизу, схопити за вуха...»

Але те залишилось тільки думкою. Навіть не ворухнувся, щоб це зробити. Намірився було гукнути сина, та, побачивши під самісіньким вікном зграйку безтурботних горобців, які радісно купалися в пилюці, здіймаючи вгору легенькі сірі струмінці, враз знову забув про все на світі. На якусь мить полинув у власне дитинство. Перед очима у якомусь мерехтливому серпанку постали картинки далекого минулого, коли ще босоногим хлоп'ям сидів на старезному, бозна-коли зрізаному осокорі, так само спостерігав за зграйкою горобців, що купалися в нагрітій куряві битого шляху... До болю гостро згадалось далеке дитяче відчуття, наче те було тільки вчора. Тільки вчора... Скільки ж літ минуло? Безрадісних, сірих, змарнованих літ, які навряд чи захочеться колись згадати...

Рахумовський не пам'ятав скільки продовжувалося те дивне видіння. Може, якусь мить, може, й кілька хвилин. Але за цей час щось відбулося з ним, якась невидима струна забриніла у його стоптаній клопотами й бідами душі. І коли наполохана кимось зграйка горобців шугнула в білопіння акації, Рахумовський, ще залишаючись у полоні невизначних думок і почуттів, рвучко схопив свій блаженський лапсердачок, прожогом кинувся на вулицю. Він не знав, навіщо робить це, куди піде, але відчував одне — треба неодмінно вирватися з цієї кімнати, з цього прикрашеного одинокою акацією двору, втекти з цієї окраїни, з млосної полудневої тиші. Щось гнало його геть від старого, облупленого будинку, де він, здавалося, назавжди втратив відчуття часу і відчуття чи навіть розуміння того, що поза стінами цієї наскрізь пропахлої залізничною кімнати буває життя... Життя, у якому є місце квітучим деревам, щастю горобиною зграї і ще чомусь, про що він, Рахумовський, навіть не підозрював.

Довго і безцільно петляв брудними, безлюдними в цей спекотний час вуличками, наче від когось тікав. «Прожито багато. Але навіщо? Задля чого? Що зроблено? — настирливі думки пекли мізки. — Але чому я думаю зараз про це? Зробив, не зробив. Хіба суть життя тільки в зробленому? Адже існує ще щось у житті. Як прекрасно було дивитись на отих безтурботних горобців, на ту білу акацію... Може, справжнє щастя у тому, щоб хоч колись радіти, бути задоволеним життям. А хіба я не відчував себе щасливим? Відчував. Зрідка, але відчував. Коли виходила з-під моїх рук хороша і красива річ, коли випадало робити щось таке, що пробуджувало жагу творити. Тільки траплялось це так рідко, більше гибів у повсякденності, у сірім, безрадісним ремісництві. «А погано мені на душі, бо вже довго без роботи, очманів від одноманітності, заплутався у боргах. І ніякого просвітку. Звісно, можна за-

бути про все і, як багато інших ювелірів, робити дешевенькі перстеньки для гімназисток і служниць. Колись я мріяв творити на віки. А що маю? Виготовляю мідні екрани для камінів з якимись картинками на античні теми... Це роблю я, Рахумовський, той, хто може виготовляти прекрасні речі для музеїв».

Він не зогледівся, як опинився майже у центрі міста, такого красивого й ошатного на початку літа. Як різнилися ці вулиці від тієї, де оселився він, де день за днем, місяць за місяцем, рік за роком минало його життя! Здавалося, потрапив у зовсім інше місто. Ішов по обсадженому з обох боків кремезними платанами бульвару, повз прикрашені атлантами і нераїдами будинки першокласних готелів, серед людей, які безтурботно прогулювалися під барвистими парасолями.

Сів на лавочку. Хотілося побути наодинці зі своїми гіркими і щемними думками. «Боже, яка краса! — захоплено вирвалося з грудей. — А я прикувався до роботи і потроху, але щодень, обкрадаю себе. Я працював. Просто працював. Тільки знову ж таки — задля чого? Я до безтями люблю свою справу. Але чому тоді вона так не любить мене? Чому? Що це зі мною сьогодні? Раптом, після стількох років мені захотілося... Навіть не знаю, що мені захотілося. Може, звичайного людського щастя, спокою? Побачивши білу акацію, горобців, які безтурботно забавлялися в нагрітій сонцем пилюці, зрозумів, а може, тільки відчув, як мало треба, щоб побути хоч якусь мить щасливим. Жаль, що таке просте відкриття я зробив тільки зараз, у свої п'ятдесят».

Загнаний у провінцію, затиснутий з усіх боків бідністю й безвихіддю, Рахумовський задихався в думках про дрібний заробіток, про те, що мусить за якісь копійки виконувати забаганки своїх замовників, яких, коли й цікавили оздоби, то неодмінно масивні перстні для купчиків та присяжних повірених і досить громіздкі кулони для дам.

Мабуть, він ще довго просидів би у своєму напівзабутті, все більше й більше заплутуючись в мареві думок, аби хтось не узяв його за рукав і не вигукнув майже над самісіньким вухом:

— Кого я бачу?! Пане Рахумовський! Не вірю своїм очам. Побачити Рахумовського на Приморському бульварі! Неймовірно! Когось чекаєте чи просто так, вирішили подихати свіжим повітрям?

Невисокого зросту чоловік, жестикулюючи, мало не підстрибував біля Рахумовського.

— А кого, пане Ісоліані, мені чекати? Милуюся морем.

— Морем?! — здивовано перепитав співрозмовник. Але, зрозумівши, що бовкнув не до ладу, додав: — Звичайно, звичайно, пане Рахумовський, можна і морем. В Одесі таке чудове море. Справді, чудовий вид на рейд.

Кілька хвилин обоє мовчки роздивлялися білі цятки далеких кораблів, які розчинялися у серпанку нагрітого повітря, думаючи про своє.

Випадкова зустріч з Ісоліані враз розвіяла Рахумовському усю ілюзію щастя, легкості й невагомості, яка хоч на мить, охопила його стривожену душу.

— Таки давно не бачилися, пане Рахумовський, — нагадав про себе Ісоліані.

— Місяців п'ять, якщо не зраджує пам'ять, — відповів той.

— Невже п'ять місяців? — удавано здивувався Ісоліані.

— Так, рівно п'ять місяців тому ви грюкнули моїми дверима і кинули на прощання: «Щоб ти здох!»

— Не беріть до серця, пане Рахумовський. Чого не скажеш зі зла. Нерви, клятві нерви. Від них усе.

— Як бачите, з голоду я не здох.

— В такого майстра, як ви, завжди знайдеться замовлення. Мабуть, мали хороших клієнтів?

— Робив екрани для каминів. З карбуваннями під антику. Для одного з палаців графа Воронцова.

— Цікаво. І скільки ж вам заплатив граф Воронцов, якщо не секрет?

— Який там секрет. Двісті карбованців.

— Такому майстру — і дві сотні. Пробачте, це ж задарма! — не питаючи, сів на лавочку поруч. — Важко мені вас зрозуміти. Я ж пропонував вам не менше, до того ж за значно дрібнішу роботу, а ви вперлися, мов той віл...

— Рахумовський не жебрак, пане Ісоліані, щоб йому подавали милостиню.

— Могли б поторгуватися. На те вона й комерція, щоб торгуватися. Ви потрібні мені, а я вам...

— Я не вмю торгуватися. Але ціну своїм речам знаю. Знаю і те, що ви на моїх речах заробляєте.

— Що тут дивного. Я комерсант, пане Рахумовський. Моя справа мати зиск.

Ісоліані походив із ніжинських греків, котрі хтосна коли поселилися в Україні, прижилися і вже чимало десятиліть цупко тримали у своїх руках торгівлю хлібом, сукном, реманентом, худобою і бозна ще чим. Розбагатівши на торгівлі худобою, боронами та пугами, батько хотів, щоб його діти, особливо ж сини, здобули добру освіту. Олександр Ісоліані блискуче закінчив класичну гімназію, де, окрім грецької, вивчав німецьку та французьку мови. Мріяв про університетську освіту, та вчитися далі не довелось. Після смерті батька рідня заходилась розсмикувати чималу спадщину, і так трапилось, що Олександр, який був восьмим у сім'ї, препала тільки дерев'яна ятка на знаменитому Іллінському ярмарку в Ромнах, де купецький дім Ісоліані років з двадцять торгував упряжжю та боронами. Швидко зрозумівши, який з тієї ятки гешефт, Ісоліані, вилаявши свою численну рідню аж до сьомого коліна, а найгучніше своїх старших братів, без жалю продав свою частку спадщини та й подався до Одеси з палкою надією вибитися в люди.

Дорога до університету для нього була перепинена. Брати навідріз відмовились платити за навчання і хоч якось допомагати йому фінансово. У кожного була своя сім'я, свої клопоти. Тоді він і вирішив піти шляхом батька.

На виручені від продажу ятки гроші надбав тонкої і, либонь, краденої юхти, вдало перепродав її. Але того було надто мало, щоб зачепитися серед хитрих і підступних одеських гендлярів, для яких не існувало нічого святого, коли мова заходила про зиск. Наступний гешефт закінчився для Ісоліані плачевно. Він прогорів, залишившись без копійки у кишені, мало того, навіть заліз у борги. Одеса, як зрозумів згодом, не любила всіляких зайд, котрі мріяли обвести довкола пальця її власних шахраїв, якими місто аж кишло. Невідомо як склалася б подальша доля молодого ніжинського екс-купця, аби випадок не звів його із земляком, старим греком Попандополосом, що тримав чи то корчму, чи то кофейню, а ймовірніше всього злочинський притон у порту. Виявилося, той навіть пам'ятав діда Ісоліані — Георгія, та не просто пам'ятав, а колись навіть мав з ним торгові справи. Щоправда, дід Ісоліані виявився хитрішим, і Попандополосу довелося врешті розпрощатися з усім своїм майном й з порожніми кишенями шукати щастя в Одесі. Та, як не дивно, старий, згадуючи про це, тільки посміхався. Він не тримав зла на рід Ісоліані, навіть навпаки — чомусь заходився підсобити розореному земляку.

— Пухом земля твоєму дідові, — сказав якось Попандополос. — Аби не Георгій, що б я мав на цьому світі? Зачах би в тих смердючих Ромнах, до сьогодні, мабуть, торгував би боронами та косами. А в Одесі, скажу тобі, я пан. Що накажу, те й зроблять для Попандополоса. За-

бажаю, щоб тиждень на Привозі бичками не торгували — не торгуватимуть, а той, хто притримав трохи м'яса про запас — озолотиться. Шепну, щоб у губернатора бомбу кинули — кинуть, — похвалявся Попандополос, пригощаючи його винцем. Гість ловив мало не кожне слово старого грека, бо той і справді мав неабияку вагу в Одесі. Насправді Попандополос займався дещо іншим промислом, а кофейня була хіба що прикриттям. Та про той інший промисел, якщо й говорили, то пошепки.

Якось Попандополос сказав:

— Сьогодні я познайомлю тебе з хорошим чоловіком. Він тобі допоможе.

— А чим я маю займатися? — запитав Ісоліані.

Попандополос хитро примружив очі:

— Про те порозумієшся з ним особисто.

Незнайомець, який того ж вечора завітав у кофейню, виявився дужею мужчиною з обвітреним обличчям і густими бровами. Навіть не привітавшись з Ісоліані, нічого не запитуючи, запропонував:

— Хочеш мати добрий заробіток?

Яка могла бути відповідь Ісоліані, котрий мріяв не те, щоб про добрий, а хоча б про якийсь заробіток.

Уже наступної ночі, переборовши страх, Ісоліані вийшов на невеличкому баркасі в море. Під прикриттям ночі кілька годин добиралися до затишної бухточки, де на них чекали мовчазні і похмурі люди. Вони швидко навантажили баркас лантухами.

Багато разів після того ходив Ісоліані на баркасі в Турцію та Болгарію, позбувся страху, став справжнім одеським контрабандистом — самовпевненим і відчайдушним. Але, на відміну від інших контрабандистів, які жили хіба що тільки ризиком, Ісоліані до всього прислухався й до всього придивлявся.

І коли якогось туманного ранку морська хвиля прибила до берега тіло старого Попандополоса, Ісоліані вже добре знав, як йому діяти далі. Заручившись підтримкою кількох відчайдушних пройдисвітів, відкупив у родичів покійного земляка портову кофейню, де збиралися й ті, хто ходив по товар, й ті, хто ним торгував. Став їхнім «хазяїном». Разом з турецькою кофейнею перейшло до нього й прізвище «Грек».

Точилися розмови, і, мабуть, небезпідставні, про те, що Ісоліані останнім бачив Попандополоса живим. Але поліція не вельми вникала в розслідування. Навіщо? На одного шахрая стало менше в Одесі. Протокол був на диво стислим: такого-то дня, у такому-то місці знайдено тіло власника портової кофейні Ніколоса Попандополоса. Смерть настала внаслідок удару важким гострим предметом по голові... Ось і все, що написали поліцейські чиновники у протоколі. Справу поспіхом здали в архів, і вже через два тижні про Попандополоса, мабуть, ніхто й не згадував, хіба що родичі. Серед контрабандистів не любили згадувати мертвих.

Відтоді Ісоліані вже не ходив під прикриттям ночі в море, не ризиковав наштотхнутися на сторожовий катер чи засідку в бухті. Він став поважним власником портової турецької кофейні. І мало хто знав про справжнє заняття Ісоліані, який разом з кофейнею майже за безцінь придбав і справу старого Попандополоса — торгівлю контрабандою, що надходила до Одеси із Болгарії і Турції.

Ісоліані став якщо не поважним купцем, то, принаймні, багатим і міг, як колись Попандополос, сказати: «Варто мені ворухнути мізинцем, і буде зроблено все, що забажаю». Так продовжувалось кілька років, поки у нього не з'явився конкурент. До Одеси прибився «хазяїн» керченських контрабандистів, якому вдалося знайти кількох хлопців із тих, котрі служили Ісоліані. За добру мзду вони згодилися «попрацювати» проти господаря. Почалися один за одним провали. Із чотирьох

баркасів, якими володів Ісоліані, впродовж місяця три потрапили до рук поліції. І не порожні баркаси, з товаром!

Грек зрозумів, що настає кінець його панування, і, щоб не розділити долю Попандополоса (а закони в контрабандистському світі були суворі), вирішив відійти від справи. Звісно, ще міг боротися з конкурентом, але йому вистачило розуму, щоб тверезо оцінити, на чiemу боці сила і перевага.

Грек вирішив не випробовувати долю, і, розпродавши рештки контрабандного товару, перекваліфікувався на торгівця антикваріатом, займавшись перепродажем старовинних картин, бронзових скульптур, давніх виробів з китайської порцеляни, меблів, завезених до Одеси ще в ті далекі роки, коли з волі Катерини Другої почалося будівництво важливого портового міста.

Справа виявилась хоч і марудною, зате прибутковою і цікавою. Маючи цупкий і допитливий розум, Ісоліані швидко спізнав основні тонкощі антикварної торгівлі, завів своїх постачальників і своїх покупців — досить відомих в Одесі колекціонерів і багачів, які залюбки обставляли свої апартаменти старовиною.

Можливо, з часом Ісоліані виріс би у відомого в Росії антиквара, аби не ідея, яка в один чудовий день осінила, а швидше, облекла його свідомість: який сенс витрачати стільки часу і сил на пошуки старовини, коли цю «старовину» можна просто-напросто... виготовляти. Зрозуміло, чогось нового Ісоліані не відкрив, тільки й того, що дійшов до цього власним розумом. «Адже колись хтось-таки робив ці речі. Чому ж сьогодні щось подібне не може виготовити інший майстер? Те, що я з таким трудом знаходжу в єдиному примірнику, можна продукувати в п'яти-шести, а деякі речі, про які залишилися тільки письмові згадки, можна «оживити» і пустити в світ як унікальні знахідки... Печать часу? Що може бути простішим в такій справі для людини, яка займається антикваріатом. Хіба невідомо, як на два-три століття зробити старішою бронзу чи покрити благородною платиною вироби із срібла?»

Несподіване одкровення збурило загалом буденне й сіре життя Грека. Не стільки розумом, як інтуїцією, він відчув справу, якої йому так не ставало після втрати контрабандного промислу. На деякий час навіть закрив антикварну крамничку і заходився шукати спільників у новій справі, адже він був тільки комерсант, хтось мав виготовляти підробки й фальсифікати для полиць його антикварного салону, розташованого на одній із велелюдних одеських вуличок неподалік оперного театру.

Знайти «умільців» виявилось справою не з легких. Тільки не був би він Ісоліані, щоб не підібрати кількох людей, здатних долучитися до його пропозиції. Уже за кілька місяців Грек задоволено потирив руки — на його замовлення виготовлялися фальшиві античні монети-стратери, начебто випущені в Пантікапеях. А невдовзі його звели з маловідомим одеським ювеліром Михайлом Рахумовським. Це був не просто ювелір, а художник, з тих, про яких в народі кажуть — не від світу цього. Замість того, щоб заробляти гроші, і гроші чималі, виготовляючи нескладні, але модні прикраси, Рахумовський вишукував у журналах зображення знайдених під час археологічних розкопок в Єгипті чи Помпеях ювелірних речей, щоб зробити їхні копії. Його імітації важко було відрізнити від справжніх навіть музейним працівникам. Тож Ісоліані одразу ж збагнув, що вироби Рахумовського, але як археологічні знахідки, залюбки купуватимуть багаті нувориші. А це, що не кажіть, принесе неабиякий гендель!

Грек уже уявляв, який широкий простір розкриє перед ним співпраця з Рахумовським. Проте майстер з одеської окраїни виявився диваком. Він і слухати не захотів про «грубі гроші». І тому перший візит Ісоліані, котрий був схожим не на ділову зустріч, а скорше на кавалерійський наскок під гаслом «обдурати ближнього, бо він обдурить тебе

і возрадується», міг би бути останнім для торгівця антикваріатом, бо провінційний ювелір одразу ж розгадав наміри гостя й обурився.

Розпрощалися холодно і, як тоді здалося, назавжди.

А тепер ось нагода...

Ісоліані очам своїм не вірив: Рахумовський сидів на лаві й дивився у далечинь з блаженною посмішкою на устах.

«Його мені сьогодні сам Бог послав! — відмітив подумки Грек. — Чого б те не коштувало, але я мушу з ним порозумітись. Іншої нагоди не трапиться...»

Якусь мить обмірковував, з чого почати розмову, але вагомих слів так і не знайшов. Розумів, що Рахумовський не з тих, кого можна спокусити грішми. Є щось на хліб та до хліба — того і досить. Цей швидше спокуситься на цікаву справу, аніж на платню. Проте і дурно працювати не стане — гоноровий... З таким краще не зв'язуватись, а якщо й мати справу, то не посвячувати в деталі. Чим менше знатиме, тим спокійніше...

Ось уже кілька тижнів Ісоліані виношував задум, втілити який міг тільки Рахумовський. Останніми роками під час розкопок на півдні України було знайдено кілька скіфських скарбів з безцінними мистецькими витворами античних ювелірів. Один знайомий історик, в якого Ісоліані частенько «консультувався», порадив виготовити так звану тіару скіфського царя Сайтафарна, про яку згадується в одному з ольвійських декретів. Саме про це й зібрався завести мову з Рахумовським Ісоліані.

Тим часом Рахумовський дивився на море, й думки його, здавалось, блукали хтозна й де.

— Пане Рахумовський, — зважився нарешті Ісоліані. — Давайте забудемо давню розмову і просто вдаримо по руках. Ви прекрасний майстер, я вигідний покупець... Тим часом маю гарну пропозицію...

Рахумовський здивовано перевів погляд на Грека, він все ще не міг збагнути, що ж від нього хочуть.

— Отже так, — налаштувався на діловий тон Ісоліані, — кілька днів тому я мав зустріч з професорами із Харкова. Шукали подарунок своєму колезі, який займається історією скіфів. Просили знайти майстра, котрий зміг би виготовити імітацію царської корони, так званої тіари скіфського царя, яку, за переказами, начебто подарували ольвійці грізному скіфському вождеві Сайтафарну...

Рахумовський із зацікавленням зиркнув на Грека.

— Тільки ж... самі розумієте... подарунок небуденний, до ювілею, і найголовніше в цій справі — несподіванка. Платять добре, але умова єдина — нікому й слова про тіару, аж поки її не вручать професору.

— Та хіба йдеться про оплату?! — загорівся враз Рахумовський, який давно мріяв виготовити річ, яка б дозволила помірятися силами з найвправнішими майстрами античного світу.

— Це не те, що робити персні, фібули... Зрештою, за добру роботу й заплатять добре, — сказав, аби Ісоліані, бува, не подумав, що він тільки й чекав на цю пропозицію.

Ісоліані теж не квапився, тягнув слова, ніби цідив патоку:

— Річ ця дуже складна, до того ж і замовники не ликом шиті: як-не-як — професура. Таким пальця в рот не клади. Знайду майстра, а той зіпсує матеріал — неприємностей не обберешся... До того ж строки підпирають...

— Ви мені що, не довіряєте? — пробурчав Рахумовський. — То так і скажіть...

— Ну що ви, що ви! — розплився в посмішці хитрий Грек, бо вже й без слів, по інтонації Рахумовського відчув, що той погодиться.

Решта було справою техніки. Домовились про оплату. Грек пообіцяв через кілька днів передати ювелірові необхідні матеріали (тонка золота пластинка була заготовлена ще тиждень тому й лежала в сейфі

губернського банку за півтори сотні кроків від місця їхньої зустрічі. Але вручити її негайно — означало сполохати Рахумовського. «Хай потерпить два-три дні, швидше дозріє», — тішив себе Грек.

Затіваючи виготовлення тіари скіфського царя, Ісоліані мав упевненість, що авантюра йому вдасться. Поява такої речі на ринку антикваріату стане подією хоч і сенсаційною, але навряд чи когось насторожить. Адже, починаючи з восьмидесятих років дев'ятнадцятого століття, Одеса вважалася одним з найкрупніших у Росії, а може, і в усій східній Європі, центрів підпільної торгівлі античною старовиною. Для істориків і колекціонерів Таврія, Північне Причорномор'я були клондайком античних скарбів. Понад два тисячоліття тому саме тут зіткнулися дві великі й такі несхожі між собою культури — грецька й скіфська. Життя двох народів стало історією, багато загадок якої берегла земля Північного Причорномор'я й Таврії. Про колись квітучі міста-поліси, засновані виходцями з далекого Мілета й Пелопоннесу, про войовничих скіфів, котрі вважали впродовж тисячоліть цей край своєю священною батьківщиною, даною їм грізним богом Ареєм.

У 1783 році внаслідок кількох воєн і тонких політичних інтриг на міжнародній арені імператриці Катерині II вдалося втілити в життя мрію Петра I — приєднати повністю Крим до Росії. Легендарна Таврія, куди турки й татари за часів свого панування майже не допускали освічених європейців, хіба що захоплених в яsir і проданих комусь з місцевих вельмож у рабство, стала доступною для всіх, хто хотів тут побувати. Окрім того, російський уряд, який враз збагатився такою великою територією, взявся заохочувати до поселення у Північному Причорномор'ї та Криму колоністів з різних країн, віддаючи в їхнє розпорядження не сотні, а тисячі десятин землі. Особливо прихильно ставилася імператриця до виметених з революційної Франції роялістів, котрі, поселившись тут, заходились не тільки вирощувати виноград, але й безжально розкопувати місця колишніх античних поселень, шукаючи скарби і спродуючи за безцінь знахідки, яких у перші роки після приєднання до Росії Криму й Північного Причорномор'я ще траплялося чимало. Стало модним оздобити палац у Петербурзі чи у Москві, або й родовий маєток десь в глухому закутку Росії, фрагментом античного храму чи виставити в бібліотеці мармурові скульптурки грецьких богів.

Але минав час. Усе менше й менше залишалося на півдні Росії непотурбованих шукачами археологічних пам'яток. Помиловану віками і тисячоліттями античну спадщину, за якихось тридцять — сорок років майже вщент зруйнували і розікрали малоосвічені грабіжники. Уже на початку XIX століття мандрівники з гіркотою писали, що Таврія назавжди втратила майже всі пам'ятки древніх греків, а тим, хто жив з пошуку античних знахідок, довелося перекваліфіковуватися. Але, залишившись у душі грабіжниками могил, вони вже не могли забути цю справу, і незабаром їхню увагу привернули скіфські кургани. Особливо після того, як один з жителів Керчі, добуваючи каміння для будівництва хижі, відкрив у 1820 році знаменитий Куль-Оба — золоту гору, як називали цей курган татари. Поховальна камера, розміром з добру кімнату, була наповнена безцінними художніми витворами із золота.

Мабуть, саме тоді й народилася і блискавично поширилася легенда про казкові скарби скіфських поховань. Тисячі людей, засліплені блиском Куль-Оби, хлинули на легендарні землі Північного Причорномор'я та Таврії в пошуках царських курганів. Декому й справді поталанило щось знайти. На біду наступних поколінь археологів, тоді не існувало законів, які б забороняли різним пройдисвітам займатися приватними розкопками. Царські чиновники дбали тільки про одне — забирати золоті знахідки у царську скарбницю. Та виходило навпаки. Не бажаючи мати справи з поліцмейстерами, грабіжники курганів най-

Мал. Віталія Мітченка

частіше переплавляли знайдені речі у злитки, бо так було простіше й безпечніше продати їх ювелірам та лихварям.

Лише у тридцять роки XIX століття скіфами по-справжньому зацікавились історики, а відтак — музеї та колекціонери. Хороша знахідка могла забезпечити людині кілька років безбідного життя. Це врятувало багато унікальних речей від варварського переплавлення у золоті злитки. Стало вигідно продавати саме знахідку. Проте, водночас, побільшало й шукачів скіфських реліквій, які, здавалося, не обминули жодного кургану. Попит на скіфську старовину і насамперед на вироби із золота й електри зростав, а непотурбованих шукачами поховань залишалося все менше і менше. Зараз ніхто достеменно не скаже, кому і коли спало на думку підмінювати справжні знахідки підробками, але вже всередині XIX століття історики почали фіксувати наявність у музеях і приватних зібраннях підроблених монет античних міст, виробів з кераміки й навіть золотих перснів-печаток. Особливо багато таких речей знаходилося в зібраннях одурманених бездіяльністю провінційних поміщиків, котрі, закінчивши, як правило, гуманітарний факультет одного з вітчизняних чи зарубіжних університетів, зі шкіри пнулися, аби бути хоч у чомусь схожими на вельмож. Створювали приватні театри й оркестри, де грали кріпаки, влаштовували домашні галереї й музеуми, скуповуючи експонати в досить сумнівних людей, які видавали себе за антикварів чи щасливих власників унікальних знахідок.

Ринок збуту історико-мистецьких фальсифікатів, виробництво яких спритні шахраї налагодили на півдні Росії, став практично необмеженим. Азартні колекціонери, втрачаючи почуття обережності, перехоплювали один перед одним так звані археологічні коштовності. Кидалися на «викопані» ритони, на «знайдені» у колишніх Пантікапеях «оздоби» античних модниць, на монети, котрі начебто були в обігу тисячі років тому. У продажі з'явилися емалі XVI століття із зображенням речей, знайдених тільки під час розкопок Помпеї у другій половині XVIII століття. Навіть такий досвідчений колекціонер як барон Ротшильд, послуговуючись експертами і знавцями, обікся, купивши майже за мільйон франків древній золотий олтар IX століття. Виявилося, його виготовив ювелір у сусідньому з палацом Ротшильда будинку!

Розкопані у другій половині XIX століття кілька поховань на півдні Росії познайомили людство з шедеврами античного мистецтва. Особливо славні знахідки трапилися московському професорові Забеліну в оповитому легендами і переказами Чортомликському кургані — одному з найбільших серед усіх скіфських курганів на території України.

У сиву давнину грабіжники потурбували спокій скіфського вождя, але забрали далеко не все. В одному із закутків залишили Забеліну прекрасну позолочену срібну амфору із рельєфним зображенням грізних кочівників і найвірніших їхніх друзів — струнконогих коней. Скіф, до того, як навчитися ходити, вже вмів триматися в сідлі, а умираючи, мріяв, щоб разом з ним поховали й коня. Ось чому древній митець з такою любов'ю і завзяттям творив дивної краси амфору, яка мала нагадувати скіфові у потойбічному світі про справу, яку той не раз робив за життя — приборкання необ'їжджених лошаків. Неподалік амфори археолог наткнувся на меч-акінак із золотою рукояттю у вигляді двох телячих голівок. Цей меч, зроблений десь у п'ятому столітті до нашої ери одним із талановитих іранських майстрів, мабуть, потрапив до рук скіфів у битві з воїнами перського царя Дарія. Згодом, вже грецький майстер виготовив для трофею прекрасні золоті піхви, зобразивши на них битву із персами.

Грандіозні знахідки археолога Забеліна сколихнули не тільки науковий світ, але й фантазію колекціонерів. Вони забажали мати щось подібне до чортомликських знахідок і в своїх зібраннях. Тим паче, що на землях багатьох поміщиків-колекціонерів знаходилися скіфські курга-

ни, і вони мали право робити з ними все, що бажали: розорювати, за-будовувати, а при бажанні і займатися розкопками. Ніхто сьогодні не знає, скільки курганів знищили такі, з дозволу сказати, археологи.

Разом із зацікавленістю скіфською старовиною з'явився й підпільний промисел «скіфських знахідок». Хіба могли шахраї обминути своєю увагою таку вигідну справу?! Розкопки давали великий матеріал для імітацій і підробок: варто було тільки зазирнути в той чи інший музей, щоб нагледіти потрібний взірець.

Не обминув цей промисел своєю увагою й Ісоліані.

2

Антикварна фірма Бруно Гундерса користувалася серед колекціонерів прекрасною репутацією. До її послуг зверталися не тільки віденські любителі старовини, але й інших європейських країн, а останнім часом і багаті американці, яких приваблювало реноме Гундерса як одного з найкращих знавців античних раритетів. Фірма торгувала особливо цінним антикваріатом, бездоганним щодо атрибуції. Тому колекціонери купували у Гундерса не задумуючись. Звісно, ті, хто міг дозволити собі мати з ним справу.

І хоч попит на антикваріат зростав з кожним днем, Бруно Гундерс не брав на комісію будь-що. Він неухильно дотримувався свого принципу: продавати хоч і дорожче, але перевірені речі. Така прискіпливість і вимогливість до підбору історичних і мистецьких раритетів сприяли процвітанню фірми, яка вже не перше десятиліття вільно конкурувала з подібними закладами у Парижі й Лондоні.

Серед постачальників Бруно Гундерса рідкісними пам'ятками мистецтва та історії був і одеський антиквар Ісоліані. І кого в ті часи міг здивувати його контакт з уславленим іноземним салоном по продажу старовини? Адже до початку двадцятого століття законів, які б забороняли вивозити за кордон національні раритети, у більшості країн не існувало. З Росії вивозили не тільки старовинні монети, манускрипти, але й картини геніальних художників, скульптури, безцінні ікони тощо. Свого часу до Італії вивіз безцінну колекцію живопису епохи Відродження один з князів Голіциних. На жаль, у плині літ сліди зібрання загубилися...

Законтактувавши з віденською фірмою, Ісоліані постачав Бруно Гундерсу переважно археологічні знахідки. Спочатку то були справжні речі, але, вивчивши принципи Гундерса щодо проведення атрибуції і помітивши в цій справі слабкі місця, Грек вирішив «розбавляти» свої партії поставок підробками. І, як не дивно, все те йому миналося. У Відні його сприймали як поважного і солідного партнера з бездоганною репутацією. До всього знахідки з Таврії і Північного Причорномор'я з кожним роком не тільки користувалися все більшим і більшим інтересом колекціонерів, але й помітно виростали у ціні.

Замовляючи Рахумовському виготовлення так званої тіари скіфського царя Сайтафарна, Ісоліані чудово розумів, яку аферу затіяв; непросто буде її виготовити, а ще складніше збути. А тому, не шкодуючи грошей, кинувся на пошуки справжніх знахідок із скіфських курганів, бо, як досвідчений торговець підробками старовини, добре знав — найліпше фальшивку продавати у комплекті з кількома справжніми й неодмінно першокласними речами.

Дещо з таких речей Ісоліані мав. Але для задуманої афери цього було замало, і тепер винюхував і напитував у своїх знайомих торговців старовиною не стільки сам «товар», як відомості про останні підпільні скіфські археологічні знахідки. І хоч докочувались до нього переважно чутки, але вони з часом вивели на Кременчук, де, як повідомив Ісоліані, з'явилися на місцевому базарі знайдені під час весняної оранки старовинні вироби із золота.

Не гаючись, Ісоліані кинувся у Кременчук. Досвідчений гендляр був переконаний, що диму без вогню не буває. А шукати голку в стіжку сіна йому і раніше доводилося. Знав, уся місцева інформація стікається на ярмарок, і якщо вже траплялося комусь із мужиків щось знайти, то тут неодмінно про це говоритимуть на ярмарку.

Може, доля, а швидше всевладний випадок допоміг і цього разу. Він таки знайшов потрібну людину. А якщо уже точніше — то на кременчуцькому базарі відшукали серед тисячоголової веремії його.

Українські селяни здавна вважали, що греки тільки тим і займаються, що торгують золотом. То варто було Ісоліані стати ногою на кременчуцьке торжище, як чиїсь чіпкі очі вчепилися в нього. По-панськи зодягнутий грек зацікавив одного з мужиків, котрий вже не першу неділю сновигав між рядами, прислухаючись та приглядаючись, кому можна продати знайдену під час оранки золоту пластину із якимись дивними карбуваннями: бородатий чоловік доїть чи то вівцю, чи то козу... Одну з таких пластин він вже встиг спродати, а другу хотів збути ще до жнив. Надумав купити пару волів.

Вичекавши, поки втомлений Ісоліані сховається у затінку, мужик підійшов до нього і, кахикнувши, сів поряд на поваленій колоді. Скоса зиркнувши на мужика в пошарпаному брилі, Ісоліані відчув, як щось наче обірвалося всередині. Так відчуває здобич хижак, котрий вийшов на лови і почув запах дичини.

Тим часом мужик, не кваплячись, витяг капшук, набив тютюном люльку (Ісоліані звернув увагу, що руки в дядька від хвилювання трясуться), поспіхом викресав вогонь, знову кашлянув, наче припрошував до розмови.

Трохи вичекавши, Грек запитав:

— Гарно ярмаркується, дядьку? Мабуть, вже спродався? Чи приглянув у цигана коня, тільки не наважуєшся купити?

Мужик подивився на Ісоліані, перехрестився:

— Борони Боже! Крадені ж... Хай йому грець, потім лиха не обберешся.— Запитуєте, як ярмаркується? Нівроку. Ходимо, дивимось, питаємо ціну, торгуємось, сваримось та й ідемо далі. Отакий наш ярмарок. До жнив ще далеко, можна й поярмаркувати.

— Отак, без усякого на те діла, взяли й приїхали до Кременчука? — знаючи добре селянську вдачу, з недовірою запитав Ісоліані.— Навіть груш на продаж не привезли?

— Тьху на тебе! У нас грушами, пане-добродію, тільки баби торгують. Та й які груші об цій порі? Ми коня можемо продати чи порося. А то, дивись, і таку річ.— І, озирнувшись, витяг з пазухи щось замотане в ганчірку.

Похапцем розгорнувши, показав з-під поли пластину, що аж зблиснула під сонцем.

Ісоліані ледь утримався, щоб не вихопити її із зашкарублених мужицьких рук. Та враз, схаменувшись, вдавши байдужого, запитав:

— Із золота, мабуть?

— Авжеж,— кивнув головою мужик і на мить завагався — дати чи ні у чужі руки своє коштовне надбання?

— То, може, покажете?

Мужик знову озирнувся довкола, неохоче подав Ісоліані пластину.

— Воно, може, і належало б нашому панові чи урядникові віднести, тільки, самі знаєте, яке життя маємо — бідність, злидні.

Грек, тамуючи хвилювання, уважно роздивлявся золоту річ. Це була одна з бокових пластин золотого обладунку від скіфського сагайдака.

Не випускаючи з рук пластину, запитав мужика:

— І скільки ж ви хочете за оцей понівечений шматочок золота?

— П'ятсот, пане-добродію.

— Май Бога в душі,— голосно сказав Грек й звівся на ноги, даючи зрозуміти, що піде геть.

— А скільки пан-добродій дасть?

— Сто п'ятдесят.

— Ні, ні, пане-добродію... Он аптекар за таку саму річ заплатив триста...— сказав і осікся, бо не хотів признаватись, що це не перша його знахідка.

— То ви й аптекарю вже продали? — впіймав його на фразі Ісоліані.

— А хіба я сказав, що продав? — знайшовся на слові дядько.— Не я один землю-матінку обробляю, людям теж щастить... Якби не люди, я і не додумався б...— все ще виправдовувався селянин, сторожко озираючись на всі боки.

Ісоліані, відчувши, що дядько злякався, тож вирішив не загострювати ситуацію і сказав примирливо, ніби йшлося про щось буденне:

— Тут того золота на якусь сотню, не більше...

— Ви вже даруйте, але менш як за триста не віддам.

— Двісті п'ятдесят,— витягнув з кишені гаманця Грек.— І ні на копійку більше!

Мужик завовтузився на колоді, але, побачивши, що той відраховує гроші, вдавано важко зітхнув і простяг руку.

— Гаразд, хай стане по-вашому. Беріть. Дасть Бог, ще щось виораємо...

Хутко, наче побоюючись, щоб мужик не передумав, Грек сховав у кишеню золоту пластину.

— Така спека... Щось голова розболілась. Ти б мені показав, де аптекар живе. Якусь пігулку треба купити, бо маю довгу дорогу.

— Покажу, чому б не показати.

Вони йшли по запилюженій кременчуцькій вуличці, розмовляючи про те-се як і годиться серед малознайомих людей.

— І часто вам такі речі, що оце мені продали, трапляються? — поцікавився Грек.

— Мені, пане-добродію, вперше. Гарно того дня поорав, нічого не скажеш. А взагалі — трапляються. Навколо нашого села тих могил чорт насіяв, як макового зерна. Почнеш орати, наче по хвилях ходиш. Недавно мій сусіда казан виорав. Тільки який зиск з тих казанів? Ми його до церкви віднесли, а батюшка аж до Одеси відвіз. Кажуть, там добрі гроші дали. Коли повернувся, могорич моему сусідові поставив, ще й пообіцяв усі треби задарма служити три роки. А піп, самі знаєте, і кроку дарма не ступить.

Ісоліані слухав, а сам подумки оцінював своє надбання — «щонайменше п'ять тисяч». Розумів, що йдеться більше ніж про гроші. Це була справжня скіфська річ, кілька подібних — і можна сміливо говорити про скарб, у якому могла б знаходитися й тіара скіфського царя. «Хай-но спробують перевірити...» — думав, маючи на увазі річ, яку цим часом робив йому Рахумовський.

Біля аптеки розпрощався з селянином. Той підтюпцем пішов геть. Селяни не вельми полюбляли мати справи з циганами та греками; вважали їх шахраями... Мабуть, подумки пожалкував, що так дешево віддав свою знахідку... Ісоліані тільки посміхнувся йому вслід: «Знав би ти, скільки за твоєю знахідку візьму я!» — радів Грек.

Провізор зустрів відвідувача не зовсім привітно, бо саме готував якісь ліки, розтовкуючи в фарфоровій ступці морську сіль та змішуючи її з дьогтем, від чого приміщення наповнювалось гидким запахом. Тільки після того, як закінчив роботу і витер рушником руки, підійшов до Ісоліані, уважно вислухав його й здивовано стеноу плечима:

— Не втямлю, про що ви мені розповідаєте, добродію. Який ще золотий горит? Я, окрім царських карбованців, ніякого іншого золота за все життя в руках не тримав.

Переконавшись, що провінційний аптекар не з простаків, Ісоліані витяг з кишені свій набуток.

— Погляньте... Кажуть, у вас теж є щось подібне.
Аптекар пильно зиркнув з-під кошлатих брів на відвідувача, потім на золоту пластину, й спокійно повторив:
— Кажу вам, нема в мене ніякого золота...
— Кладу триста п'ятдесят.— Грек дістав з кишені гаманець і почав відраховувати гроші.
Проте сподіваного ефекту, як ото з мужиком на базарі, не трапилось — аптекар, нічого не відповівши, спокійно підійшов до дверей, наче бажаючи випроводити нежданого гостя.
— Гаразд, чотириста,— не відступав Ісоліані.
Господар запитав:
— Признайтесь краще, хто вам вказав дорогу до мене?
— Той, у кого ви вже дещо купили з того скарбу. Можете не боятися, з поліцією справ не маю. Я колекціонер і, самі розумієте, як важливо для мене мати не окрему деталь, а всю річ... То скільки?
— Люди що завгодно вигадують...
— Не соромтеся, назовіть вашу ціну!
— Шістсот...— процідив крізь зуби аптекар.
— Чотириста п'ятдесят!
— П'ятсот.— Сказав впевнено і твердо аптекар, мов одрубав, й Ісоліані зрозумів: далі торгуватися не варто, не поступиться й на копійку. Відрахував п'ять сотенних...

Аптекар вийшов в іншу кімнату і за якусь мить повернувся із золотою пластинною — це була друга половинка понівеченого у далекі часи золотого обладунку для ритуальних царських стріл.

Грек похапцем склав їх докупи і мало не присвиснув від задоволення. Ні, таки зналися ті скіфи на красоті! Не багато подібних речей було знайдено. Відтепер ця річ тягнула не на кілька, а на кільканадцять тисяч. «Разом з цим унікальним сагайдаком можна пропонувати і тиару»,— радісно подумав про себе.

— То випадком купив, добродію,— мовив аптекар.— Воно мені не до діла, тільки й того купив, щоб мужики не порізали на шматочки, чи, бува, циганам не продали. Трапляється, продають, а ті пускають в переплавку. А річ гарна, для музею. Воно б годилося цю річ передати урядникові...

«Поговори, побалакай»,— подумав про себе Ісоліані, прискіпливо оглядаючи та складаючи знову і знову докупи дві золоті пластини із зображенням скіфів. На одній з них двоє вершників тримали в руках луки; на іншій давній майстер зобразив бородатого скіфа, який доїв вівцю. Це було саме те, що так довго шукав Ісоліані, за чим поїхав би хоч на край світу.

3

Віктор Горовенко, співробітник відомого в Україні історика, професора університету Святого Володимира Антоновича, добирався до місця своєї першої самостійної археологічної розкопки. Підминаючи чобітьми ще ніжну весняну зелень, полохаючи раз-по-раз жайворів і перепелів, він вдихав на повні груди духмяні пахощі трав, йшов, роздивляючись вдалині оповитий серпанком нагрітого повітря курган. Йшов і радів, ніби мала дитина: нарешті звершилась заповітна мрія — вибрався із метушливого міста на вільний простір, про який стільки мріяв, готуючись у цю нелегку експедицію. Десь позаду скрипіли вози, навантажені потрібним для розкопок реманентом, голосно перемовлялися найняті в довколишніх селах грабарі, раді несподіваному в такий час заробітку, і хоч попереду була робота, важка робота, очі світилися щастям, а душа співала якусь, тільки їй відому, пісню, як те буває в людини, що живе передчуттям чогось цікавого і значного. До безтями

закоханий в археологію Віктор, нарешті потрапив до овіяного легендами придніпровського степу, де колись, у сиву давнину, пролягали незвідані дороги загадкових скіфів.

Залитий щедрим весняним сонцем степ, здавалося, не мав ні початку, ні краю. Вітер колихав густі, п'янки трави, і вони, хвиля за хвилею, мов океан, котилися аж до горизонту. З чим порівняти красу весняного, залитого сонцем степу? Віктор зумисне заплющив очі. Наче з марева постала картина: кочівники топчуть густі весняні трави... Мабуть, як і він, потрапивши сюди, прадавні скіфи були вражені залитим сонячним промінням простором і криваво-червоними озерами маків.

Здолавши дорогу довжиною заледь не сім тисяч верст, кочівники добралися врешті до придніпровських степів і, осадивши коней, довгодовго вдивлялися у безкрайню далечінь, чекаючи на слово вождів і своїх жреців-віщунів. Виходцям із спекотної Азії здавалось, мабуть, в ту мить, що доля закинула їх у володіння одного із великих і грізних богів. Може, й самої Апі, яка безроздільно володарювала на землі і підкорялася тільки своєму чоловікові Папаю — богу над усіма богами.

Скіфи відразу і беззастережно полюбили цей безкрайній, незайманий від дня створення землі, степ. На багато століть він став рідною землею, батьківщиною скіфів, котрі вже самим своїм виглядом жахали кіммерійців, що не одне століття жили тут. Кидаючи шатра й ритуальні казани, кіммерійці тікали світ за очі від жорстоких пришельців, бо встигли пересвідчитись, що скіфи не беруть полонених — навіщо пастухам-кочівникам, які не орють і не сіють, не будують ні міст, ні фортець, раби? Грізні, жорстокі і самовпевнені пришельці бажали тільки одного — ділити владу над степом лише з вітром, сонцем, дощем і найгрізнішим богом війни Ареєм, який колись, дуже й дуже давно, вручив їхнім праотцям залізний меч-акінак і стріли.

Серед просторих степів вони спорудять йому з хмизу і жухлих осінніх трав велетенський курган і поставлять зверху отой легендарний залізний меч праотців, щоб у визначені віщунами дні офірувати йому тварин і полонених.

Захопивши необмірні простори біля повноводного й прекрасного Борисфену, скіфи стали ще грізнішими і сильнішими. А сильним і грізним завжди чогось бракує.

Можливо, саме з оцього степу, від цього високого кургану, який велетнем бовванів попереду, пішов грізний скіфський цар Бартатура підкоряти собі увесь світ. Через неприступний Кавказ рушили войовничі племена здобувати нові землі, золото й коней, плондруючи майже тридцять років великі й малі держави, винищуючи племена і народи, поки не змужнів мідійський цар Кіаксар, не зібрався з силами. У кількох битвах він завдав враженням і здивованим силою і мужністю його армії скіфам нищівних поразок, розбиваючи, здавалося б, довіку непереможні племена — армії кочівників. Скіфи, про яких зі страхом говорив біблійський пророк Ієремія, може, вперше в своїй багатозіковій історії відступали і тікали, забувши про гордість. Тікали ті, хто колись здолав найгрізнішу з усіх прадавніх столиць — Ніневію!

Тим, кому вдалося врятуватися від мечів і стріл Кіаксарових воїнів, степи побіля Борисфену знову стали рідною землею і батьківщиною, бо до того часу вже забулося, звідки й коли вони прийшли на ці землі.

Віщуни створили легенду, що саме тут, серед цих степів, у дочки Борисфена і Зевса народився Таргітай — батько Липоксаїса, Апроксаїса і Колаксаїса, від яких і пішли скіфські племена.

Греки, які вважали, що все земне і суще починалося і завершувалося тільки в Греції, мали власну легенду про походження скіфів, згідно з якою прабадьком варварського народу був не хто інший, як сам Геракл. Випасаючи замолоду грізних биків Геріона, міфічний герой

забрів на землю, яку називали Гілеєю, і в одній із печер побачив дивну істоту — напівдіву-напівзмію. Дивна істота й вела себе дивно. Вона сховала хтозна-де — степ великий — Гераклових коней, без яких йому, звісно, було не вгледіти биків Геріона. Геракл забажав забрати своїх коней, але напівдіву-напівзмія не вельми поспішала їх повертати із тільки їй відомої криївки і поставила умову: поверне коней, якщо Геракл на ній одружиться.

Дорога до Греції була неблизькою, Геріонові бики норовисті, без коней не обійтися... Зваживши все, Геракл пристав на пропозицію.

Народивши трьох синів напівдіву-напівзмія дотримала слова — відпустила Геракла на всі чотири сторони та ще й благально запитала, що ж їй робити із його синами: залишити в Гілеї чи, може, як виростуть, спровадити до батька? Грецькі боги, звісно, надоумили героя про майбуття синів. «Коли сини підростуть», — сказав Геракл своїй тимчасовій дружині, — то залиш тут тільки того, який натягне тятину на мій лук, а інших спровадь на чужину».

Синів назвали Агафіс, Гелон і Скіф. Двом старшим натягнути тятину не поталанило, і вони покинули рідну Гілею, а Скіф справився з батьковим луком і згідно із заповітом став царем. Від нього й пішов скіфський родовід.

Красива легенда...

До кургану, що бовванів сірим велетом, залишалося з версту.

Блакитним небом пливли й пливли білі хмарини-перелесниці. «Отак вони пливли і сто, і двісті, й тисячу років тому», — спроквола прями думку Горовенко, вкотре поринаючи у далеке, сховане у мареві віків минуле. Уявилось: саме таким сонячним і прекрасним днем везли по цих незайманих травах у чорному поховальному возі останки одного з грізних скіфських царів, у якого влучила кіммерійська стріла, а може, хоч таке майже не траплялося, помер скіфський цар власною смертю — від хвороби чи від старості.

Десятки тисяч людей суцільною юрбою йшли вслід, вибиваючи щент густі трави, піднімаючи мало не до неба стовпи курави. Несамовито волали жінки, заклично гуділи ритуальні казани, скрипіли вози, іржали коні, плакали діти... Грізним і суворим був ритуал супроводу царя в останню дорогу. Набальзамоване тіло кілька місяців возили від племені до племені. Усі скіфи, зустрічаючи небіжчика, обстригали собі геть волосся, різали собі руки або проколювали ліву руку стрілою і йшли вслід за тілом царя туди, де його мали віддати землі.

Спокійними і незворушними в юрбі залишалося тільки кілька людей, які повсякчас знаходилися біля мертвого царя. Це були найкращі, найвродливіші скіфські юнаки. Здавалося, горе не торкнулося їхніх сердець, бо обличчя кожного світилося радістю й неприхованим щастям. Ще припухлими дитячими устами юнаки ловили свіжий подих степу, сповнювалися величчю від довіри, яка випала на їхню долю. З сотень тисяч скіфських воїнів юнакам-підліткам випало щастя стати вічними охоронцями царя в іншому світі, в країні, де жили праотці й боги. Незабаром, коли жреці виконають останній з численних поховальних ритуалів, коли тіло на солом'яній підстилці спустять у могилу і накриють очеретяним килимом, коли поряд з царем покладуть убитих наложницю, кухаря, виночерпія, конюха, вісника, молоде лошадя і молоде ягня, золоті чаші й грецькі амфори з вином, засмажених баранів і дичину, щоб всього мав у дорозі цар вдосталь, коли востаннє загуде чорний казан предків, сповіщаючи тих, хто відійшов в інший світ раніше, про прихід гостей, ці юнаки умруть.

І ось багатотисячна юрба зупинилася, на якусь мить все стихло, навіть коні перестали іржати, і над степом повисла млосна тиша. Настали останні хвилини буття їхнього царя на цій землі, під небом цього прекрасного степу. Якесь мить, і вождь, який водив їх у бої, постане перед очима грізного бога Арея.

Ще раз здригнеться степ від багатотисячного волення. Поважні жреці поволі знімуть із ритуального воза уже чорне від часу тіло колишнього свого владки і внесуть у тільки їм знане хитросплетіння підземного лабіринту. Більш ніхто з простих смертних не зможе побачити царя, жителя уже іншого світу.

Кілька днів битимуть жреці у казани, і скіфи, всі до єдиного,— від малого до старого,— носитимуть на могилу царя землю. Серед степу виросте ще один курган. Чим грізніший був вождь, тим вища гора землі лягала над ним.

А потім проб'є час і щасливих обранців, вічних вартівників царя.

Посміхаючись, вони востаннє окинуть поглядом степ, зіркими поглядами проведуть стрімкого шуліку, який, вчувши смерть, вже не переставав кружляти над курганом, востаннє на повні груди вдихнуть п'янки пахощі евшан-трави і подивляться на передні ряди вже нерівних їм за становищем родичів. Знову загуде чорний казан праотців, і юнаки, гордо піднявши голови, рушать до дужого жреця — з тих, хто у бою одним ударом збиває ворога з коня. Гострим коротким мечем він нанесе кожному із них удар у серце, а інший жрець перед заціпенілою від страху юрбою уб'є стільки ж, як і юнаків, дужих і красивих, ще необ'їжджених коней. Мертвих юнаків посадять на мертвих коней і поставлять довкола кургану обличчям до степу, щоб берегли спокій мертвого царя.

Ще довго ридатимуть жінки, але все тихішим й тихішим ставатиме їхнє волення, поки, врешті, знову не заскриплять степовими манівцями сніги, а може, і тисячі возів. Цар похований, ритуал виконаний, життя продовжується — перед кочівниками проляжуть нові, незнані степові дороги. Тільки матері убитих юнаків ще на якийсь час затримаються сповненими сліз, але гордими поглядами скіф'янок поглянуть на синів, які навіки залишаться біля кургану, та й рушать далі, щоб більше ніколи не повернутися до цього місця.

А мертві юнаки на мертвих конях пильно вдивлятимуться в степ. Їх поливатимуть дощі, запорошуватимуть колючі сніги, шматуватимуть пронизливі осінні вітри. Вороння сідатиме на їхні плечі, поки не розсипляться скелети, не проростуть травами, не перетворяться в прах.

Але одного дня... Можливо, похмурі й страшні охоронці курганів ще сидітимуть на своїх мертвих конях, коли вузами поповзуть серед густих трав люди. Не для вшанування пам'яті царя, а щоб взяти з нього данину, яку вперше заплатить їм грізний і лютий скіф.

Хто ці люди? Грабіжники могил, які добре знають скільки коштовних речей взяв із собою у потойбічний світ мертвий скіфський цар. Сторожко озираючись, не боячись ні заклять скіфських вішунів, ні тіней його мертвих охоронців, розпочнуть вони свою чорну справу. Заливаючись потом, похапцем розкопають лаз до усипальниці царя, шаленіючи від думок про золото кочівників. І коли під тьмяним світлом смолоскипа зблиснуть коштовні джбанки із золота й електри, штовхаючись і забувши, що творять, грабіжники кинуться зривати з мертвого царя золоті горити й нашійні гривні, персні й золоті бляшки, якими скіфські жінки обшили одяг мертвого владки, хапатимуть мечі й короткі кинджали, без яких скіф не мислив ні свого життя, ні своєї смерті.

Грабіжники знали, задля чого долали довгу і смертельно небезпечну дорогу в степ, до кургану, і боялися в цю мить тільки живих скіфів, бо ті мстилися за наругу над спокоєм мертвих безжально, навіть небо здригалося від скіфської мстини. Довідавшись про сплюндрований курган, кочівники йшли на найближчі міста-поліси, змітаючи все на своєму шляху, не залишаючи в живих нікого.

Вікторові згадувалися безліч разів читані рядки Геродотової історії про скіфотаврів — загадковий, легендарний народ, який невідомо звідкіля прийшов і невідомо куди зник. Маючи майже тисячолітню історію (стільки ж, як і Древній Рим), вони не полишили по собі ні письмен,

ні вірогідних легенд. Відомості про кочівників прийшли до нас із писемних джерел інших народів.

Залишилися після скіфів тільки величні кургани, мовчазні свідки сивої давнини. Яку таємницю береже курган, розкопки якого розпочне завтра Віктор Горовенко?

Легкий весняний вітер колихав трави, і, здавалося, морські хвилі набігали одна на одну, розбиваючись об бовваніючий вдалині степовий курган.

4

В облупленому й скособоченому двоповерховому будинку на околиці Одеси, в крихітній кімнатці з одним вікном, час наче втратив свої закони, зробив відлік у глиб тисячоліть.

Михайло Рахумовський упивався роботою, як упивається справжній художник чи письменник, знайшовши після довгих сумнівів і поневір'янь свій сюжет, свою тему, нарешті натрапивши на те, що так довго й невигойно ятрило душу і серце. Відтепер для нього існувала тільки тіара скіфського царя Сайтафарна. Золота пластина, яку вручив Рахумовському Ісоліані разом із старанно вималюваними деталями майбутньої тіари, до невпізнанності змінилася, покрившись мереживом вишуканих, зроблених, здавалося б, з невагомго осіннього павутиння, візерунків. Рахумовський завершив нижній фриз тіари, на якому зобразив ідилічні картинки із життя древніх скіфів, і тепер старанно обробляв середній фриз, карбуючи сцени величної «Іліади» Гомера.

Мережачи лінію за лінією, штрих за штрихом, Рахумовський жалкував, що народився занадто пізно, бо в античній Греції він неодмінно був би десь при дворі Перікла і справді б міг робити золоті корони для великих царів. Над жодною своєю роботою, навіть над першою, він не працював з таким захопленням, з таким самозабуттям як зараз. Не гроші, не успіх, не визнання, а відчуття чогось таємничого й невимовного свідомістю, вселило в нього дух щасливого піднесення. Скажи йому сьогодні, що по цій роботі він умре, Рахумовський не пожалкував би. Задля однієї такої тіари слід було народитися.

Надвечір, коли кімнату наповнювали сутінки, радісно посміхаючись, Рахумовський підводився з-за столу й підходив до вікна. Вдиhaючи свіжу вечірню прохолоду, згадував своє нелегке життя, поволі повертаючись із дивного світу, де ще кілька хвилин тому знаходився, у повсякдення. Вдивлявся в сутінки високого, всипаного зорями, нічного південного неба, згадував своє дитинство, вже теж далеке і призабуте, і сумував за ним, як за чимось нездійсненим і втраченим. Він ще й досі не міг збагнути, чому батько, який все своє життя просидів на кривоному ослінчику із шилом та дратвою, захотів зробити з нього ювеліра? Звідки взялася у злиденного містечкового шевця така відзігорна забаганка? Може, хотілося, щоб син мав краще, забезпечніше життя? Але звідки шевцеві знати, як живуть ювеліри? Ні, тепер вже не розгадати батькової забаганки. Напозичався грошей, щоб віддати сина в науку до ювеліра в Умань. Майстер, як те не дивно, виявився людиною совісною і замість того, щоб використовувати підлітка десь на кухні, заходився вчити таїнам своєї справи. У сімнадцять років за рекомендацією свого ж учителя перебрався Михайло з провінційної Умані до Одеси й став до роботи у майстерні, де за паризькими зразками виготовляли жіночі прикраси.

Молодий, до того ж не без таланту майстер, працюючи на модні одеські ювелірні салони, міг, звісно, мати замовлення, а відтак — і гроші. Але хлопцеві швидко обридло виготовляти обручки, кулони й браслети. Він почав подовгу пропадати в музеях, полонившись красою ан-

тичних ювелірних виробів, потайки пробуючи й собі робити щось подібне. Але він жив в Одесі, й про те, щоб виготовляти справжні художні речі на чиесь замовлення, доводилося тільки мріяти. У велелюдному й багатому південному місті золото любили в злитках, а коли й виготовляли з нього персні, браслети чи кулони, то вже неодмінно громіздкі й крикливі, аби кожний міг оцінити й зважити статки й маєтності володаря тих оздоб.

Тільки й радості мав за все своє життя, коли один з великих музеїв замовив йому кілька копій із унікальних античних археологічних знахідок із золота, якими володів відомий російський колекціонер князь Голицин. Саме тоді Рахумовський і потрапив на око одному з фальсифікаторів, який згодом вказав на нього Ісоліані.

Задумавши сфальсифікувати для продажу «тіару скіфського царя Сайтафарна», Ісоліані, безсумнівно, розумів, за яку ризиковану справу береться. Тіара — то не якась там випадково знайдена бляшка із одягу скіфського воїна, не монета і навіть не досить рідкісний золотий горит. Знав, його тіара викличе бурю у науковому світі, приверне до себе увагу майже всіх знавців античного мистецтва. Найменша похибка — і він не тільки не спродасть тіару, виготовлення якої обійдеться йому в кілька тисяч карбованців, але й назавжди втратить репутацію солідного торговця антикваріатом, а з нею і можливість заробляти на підробках історичних реліквій.

Рахумовський на той час майже завершував роботу, питання про спродаж ставало з кожним днем нагальнішим. Ісоліані все більше нервувал, злостився на себе, проклинаючи той день, коли спокусився шаленою ідеєю — пустити в світ такий коштовний фальсифікат. Але він гнав від себе страх і знову й знову шукав відповіді на питання, як і кому запропонувати золоту тіару. Врешті, заплутавшись у своїх думках, вирішив порадитися з одним із своїх старих знайомих, який уже років з двадцять, а може, й більше, успішно приторговував мистецькими фальсифікатами у Києві, Чернігові, Житомирі. Його послугами користувалися довірливі колекціонери навіть з Москви та Петербурга.

Микола Петрович Рубін, до якого звернувся Ісоліані, зустрів Грека хитруватою посмішкою, як зустрічають не вельми бажаного, але цікавого гостя.

— О, пан Ісоліані! Якими вітрами?! Вирішили нанести візит старому знайомому?

— Авжеж, Миколо Петровичу. Гора з горою не сходиться, а люди на з людиною... Йшов повз ваш дім, думаю, скільки зим, скільки літ не бачилися. Вирішив завітати.

«Розкажи комусь іншому, — посміхнувся про себе Рубін. — Голову можу покласти на плаху — щось треба. І дуже треба. Дурно б він не прийшов».

Пропускаючи гостя до невеличкого кабінету, тісно заставленого шафами з книгами, Рубін кинув:

— Хочу відразу вас попередити: нічого не купую і не беру замовлень від посередників.

— Борони Боже, Миколо Петровичу! Ви ж чудово знаєте, я спеціалізуюсь на іншому.

— Знаю, чому б не знати. Як на наш час, у вас чудова спеціалізація. Люди, здається, геть втратили глузд на старовині. Ці вже мені колекціонери! Недавно одному продали гранітний валун, на якому, мовляв, спав сам Дмитрій Донський перед битвою з ординцями.

— Але й клопотів з колекціонерами теж чимало, — докинув і своє слово гість. — Продати статуетку з Ольвії не легше, ніж її знайти.

— А ваші скіфські бляшки, здається, зовсім непогано йдуть? — поцікавився Рубін.

— Вам і це відомо? — насторожився Грек.

— Якби я не знав секретів нашого з вами діла, то ви, пане Ісоліані,

мабуть, не били б ніг, піднімаючись до мене на третій поверх. То яка справа привела вас сюди?

— Треба продати одну річ... Хорошу річ,— багатозначно посміхнувся Грек.

— Що ж вам заважає, пане Ісоліані?

— Боюся експертизи.

— Річ погано зроблена?

— У тім-то й справа, що зроблена бездоганно. Як то кажуть, по вищому розряду.

— Отже, треба розуміти, мова йде про річ досить дорогу й унікальну...

— Маєте рацію,— погодився Ісоліані.— І, чого я найбільше боюся — газетної тріскотні. Від тих репортерів крок до поліції.

— Хочете «ощасливити» музей?

— У вас чудова інтуїція, Миколо Петровичу.

— Інтуїція? Ні, пане Ісоліані, практика. Гадаєте, ви перший опинились у подібній ситуації?

— Тому і прийшов до вас, Миколо Петровичу, щоб порадитись. Ви ж у нас голова, щось підкажете...

— Хіба у мене голова, пане Ісоліані? Тут ціла наука. Бачите ці книги? — Рубін кивнув на полиці.— В них я набирався мудрості для нашої справи. Просиджував над ними і дні, і ночі, зате вони не раз мене витягували з халепи.

— Тому і прийшов до вас,— вдруге підтакнув Ісоліані, підтакнув щиро, з повагою, бо добре знав, що Рубін один із небагатьох, кого Бог милував від неприємностей за шахрайство, хоч, мабуть, ніхто в Росії не пустив у світ стільки «справжніх полотен» Ватто, Буше і, як те не дивно, навіть Рубенса!

Рубін трохи помовчав, наче збирався з думками, відтак сказав:

— А, знаєте, у подібних до вашого випадках, я використовував саме те, чого ви так панічно боїтесь.

— Що ж саме? — не зрозумів Грек.

— Пресу, мій голубчику. Пресу.

— Не може бути?!

— Так, так, саме пресу. Наші милі газети з їхніми пронирливими та безцеремонними репортерами — найкращі помічники.

— Щось мені невтямки,— признався гість.

— А от ви собі уявіть: людина виготовила чергову підробку. Скажімо, картину. Її треба продати. І не просто продати, а продати як шедевр. Не йти ж з нею на базар і не пояснювати ж всім цікавим, що то шедевр, чи не так, пане Ісоліані? Тут треба щось хитріше, а заодно й природніше. До того ж зайвий розголос до пори до часу теж шкідливий. Про шедевр спочатку мусять знати лише ті, кому належить знати. Чи не так?

— Воно то так...

— А коли так, то що ми робимо в такому випадку? Пускаємо погolos, мовляв, з'явилася унікальна колекціонерська річ. За якийсь час позичаємо її комусь із солідних колекціонерів. Нехай потішиться. Потім ненав'язливо звертаємо увагу якогось репортера, зосереджуємо його увагу на твір, у якому ми зацікавлені, на ту колекцію. Нехай десь промайне згадка в пресі. Серйозні знавці на пресу уваги не звертають, а мені статейка може стати колись у пригоді. Через деякий час забираю свій «унікум» додому і знову пускаю погolos, що я його купив. А ще через рік-два, коли річ вже обросла «біографією», можна сміливо виставляти її на аукціон.

— Хитра оборудка.

— А ви гадали! Вважаєте, мені допомагав тільки колекціонерський азарт? Не тільки, й не стільки. Ота заміточка в газеті грала роль завжди бездоганно. У нас дуже довіряють друкованому слову. Це як

документ. Уже коли писав сам «Киевлянин» чи «Правительственный вестник», чи, насамкінець, «Одесский листок», то, даруйте, хто ж за-сумнівається?

— На жаль, я не можу показати свою річ прилюдно. Картини — вони й створюються для продажу, а моя річ...

— Ваша річ, звісно, археологічна знахідка. Тут справа складніша. Маєте оберегатися не тільки експертизи, але й поліції. Втім, я познайомив вас з принципом. Варіантів існує безліч. Зацікавте потенційних покупців своїм товаром так, щоб вони кинулись на нього, мов голодна щука на блешню.

— Я поміркую над вашою порадою, — подякував Ісоліані, а про себе подумав: «Теж мені порада! Варто показати комусь із журналістів тіару, як назавтра до мене нагрянуть не тільки поліцейські, але й жандарми».

— Поміркуйте, поміркуйте, пане Ісоліані. Мене цей метод ще жодного разу не підвів. Гадаю, не підведе і вас. Не так вже й важко обкрутити довкола пальця журналістів. Особливо вам, з вашими зв'язками і досвідом. Це навіть легше, ніж спихнути фальшивку фірмі Гундеса...

— Не варто про це, — зупинив його Грек.

— Якщо не варто, то не варто. Просто скажу, по-доброму заздрю вам, вашій енергійності. З розмахом поставили справу. Копаєте золоту жилу — антика безсмертна. Не продасте завтра, куплять післязавтра, і заплатять більше. Любителі знайдуться.

— Це не зовсім так. Цього разу мені потрібен не просто любитель, а людина з добрими грішми.

— Вам гукнути Рокфелера чи Бродського? — не упустив нагоди вщипнути свого гостя Рубін.

— Навіщо жарти? — навіть не образився Ісоліані. — Йдеться про грубі гроші.

— Тобто, про тисяч двісті, двісті п'ятдесят?

— Можливо, так...

— Підробили Мирона чи Фідія?

— У вас, Миколо Петровичу, геніальна ідея, — посміхнувся нарешті Ісоліані, розуміючи, що Рубін навряд чи ще чимось сьогодні буде йому корисним. — Красенько дякую за ідею, спробую знайти майстра. Тільки скульптура Мирона коштуватиме щонайменше двічі по двісті п'ятдесят.

— Ох і апетит у вас! — перевів на жарт Рубін.

— Який товар, така й ціна, — відповів спокійно. — А за пораду дякую.

— Подумайте, подумайте над моїми словами... При теперішньому інтересі до антики можна продати й підроблену скульптуру Мирона.

— А ви ж чим зараз займаєтесь, Миколо Петровичу? — не стільки з цікавості, як для продовження розмови запитав Грек.

— Вік не той, пане Ісоліані, щоб займатися чимось серйозним. Переїшов на малі жанри. Мініатюри Венеціанова, акварелі Соколова. Непогано йдуть. У молодості я теж любив розмах. За Брейгеля-молодшого творив, «ескізи» Брюллова продавав... — У голосі Рубіна почувся неприхований смуток. — Знаєте, пане Ісоліані, іноді страшно кортить поїхати в маєток до того вельможного пана, який першим купив мого Брейгеля, і про все розповісти. Про те, як я колись мріяв стати великим художником, виставлятися, а став блискучим, не боюся сказати про себе так, фальсифікатором. Хто б сьогодні купував пейзажі якогось там Рубіна? А от його роботи в стилі Брейгеля купують, вириваючи з рук одне в одного. Деякі з моїх підробок навіть висять у музеях, інші опиняться там через якісь роки.

Рубін велично кивнув головою і підвівся. Вони закінчили розмову як ділові люди, без зайвих сентенцій і шаркань один перед одним.

Проводжаючи Ісоліані до дверей, Рубін додав:

— Спродуючи свою річ, не кваптесь. Гроші від вас не втечуть, а ось

репутацію, реноме, як ви самі розумієте, треба берегти. Нашу справу можна порівняти з полюванням. Починайте продаж не раніше, ніж довкола вашого надбання розгориться справжня баталія, у якій ніколи буде звертати увагу на саму річ.

Від Рубіна Грек поїхав до Рахумовського. Всю дорогу обмірковував почуте у старого фальсифікатора картин.

Рахумовський зустрів його трохи здивовано, певне, не сподівався побачити саме тепер. Провів у напівтемну кімнату до заваленого різним причандаллям столу і поволі, наче чаклуючи, зняв ганчірку, якою був накритий його найновіший витвір.

Грек побачив тіару. Здавалось би, за стільки років торгівлі антикваріатом мав би звикнути до прекрасних речей, і ніщо не мало його здивувати, але від побаченого перехопило дух.

Напівовальна золота корона ніби аж світилась зсередини.

— Прекрасна робота,— тільки й зумів вичавити із себе захоплений і вражений Грек.

— Спасибі за похвалу,— стиха відповів Рахумовський.— Повірте мені на слово, пане Ісоліані, це епоха Перікла. Таку річ вам ніхто й ніколи вже не зробить. Я знаю, що кажу... Щось подібне можна виготовити раз у житті...— Від хвилювання голос Рахумовського тремтів.

— Навіщо ж так? — здивувався Грек.— Ви зробите ще багато прекрасних речей. Ваші руки...— Ісоліані не закінчив своєї патетичної, але цього разу щирої фрази. Він побачив, що Рахумовський плаче.

— Жаль, пане Ісоліані, що все складається саме так. Аби я мав гроші... Я б нізачо не віддав вам цю річ. Я б повіз її в паризький Салон, показав людям і відчув би себе щасливим. По-справжньому щасливим!..

Дуже довго Рахумовський обмотував білим полотном свій витвір. Не рахуючи, взяв гроші і з якимось відчуженням кинув на стіл. Мовчки подав Ісоліані пакунок. У нього тремтіли не тільки руки, тремтів він увесь. Відчувалося, з якою неприхованою тугою Рахумовський розлучається з своїм небуденним витвором. Ісоліані хотів було запросити його до ресторану повечеряти на відзнаку завершення роботи, але майстер тільки кивнув: «Знаєте, мені якось не до цього...»

Забравши тіару, Грек одразу ж забув про майстра — йому не давала спокою порада Рубіна, котра (він був певен) не позбавлена здорового глузду, а от як нею скористатися, не знав. Ісоліані прекрасно розумів, що тіара скіфського царя не могла народитися з морської піни, її існування мало стати доконаним фактом ще задовго до того, як він привезе її до Відня. Мусить зробити так, щоб поголос про неї облетів Європу, щоб колекціонери втратили сон і апетит, чекаючи тієї миті, коли річ з'явиться на якомусь з аукціонів. Він мусів розсекретити існування «тіари Сайтафарна» і зробити це так, щоб не нашкодити собі. Звісно, була небезпека, що про все це дізнається Рахумовський. Але не був би він Ісоліані, щоб не знайти способу заткнути якомусь ювелірові рота. Отримав за роботу, тепер нехай мовчить. Врешті, за мовчання доплатить якусь суму. Вважав, за гроші все можна купити.

Кілька днів обмірковував, як залучити до своєї афери журналістів, тільки нічого путнього ті роздуми не породили. Натомість з'явилася інша ідея — чому б не використати для цієї мети когось із відомих знавців античного світу? Адже їх в Одесі хоч греблю гати — тут знаходився знаменитий на всю Росію Археологічний музей із колосальними колекціями антики, тут жило чимало археологів, які досліджували античну старовину Північного Причорномор'я, вели розкопки храму Афродіти на Зміїному острові та досліджували Ольвію... До того ж, якщо чутка про тіару піде від археологів, то газетні борзописці все одно щось та надрукують. Більше того, посилатимуться навіть на науковий авторитет.

Вибір Грека впав на професора Золочина — директора Одеського археологічного музею, відомого вченого, який багато років вивчав грецькі міста — поліси Причорномор'я і Таврії, розкопував та описував Ольвію і храм на Зміїному острові, повертаючи історії сторінки прадавнього життя еллінів, закинутих далеко-далеко від берегів Пелопоннесу, від рідних оливкових гаїв. Це була саме та людина, яка прекрасно орієнтувалась у сивій давнині, пам'ятала до найдрібніших деталей майже всі археологічні знахідки і музейні експонати, але почувалась майже безпорадною у світі сучасному. Про Золочина ходили легенди як про людину непристосовану й дивакувату, котра не те що своїх співробітників та колег, рідню не завжди впізнає в обличчя. Саме це і спокусило Грека показати тіару Золочину. «Якщо Золочин не засумнівається у тіарі, — розмірковував Грек, — то її можна буде сміливо везти до Відня. А може, і в якусь іншу європейську столицю. Бо хто-хто, а Золочин не мовчатиме про коштовну знахідку, він вдарить у всі дзвони — у цьому Ісоліані не сумнівався. Якщо інформація про тіару вийде з уст такого відомого знавця антики, можна спокійно вважати, що половину справи вже зроблено.

З такою зухвалою думкою Грек і пішов до Одеського музею.

— Пан Золочин уже піднялися до себе? — запитав у привратника.

— Його кабінет на другому поверсі, — відповів той. — Але не знаю, чи він прийме вас. Пан Золочин вельми не любить, коли його вранці відривають від роботи.

— Пан Золочин має мене прийняти. Я приїхав здалеку і не можу чекати урочного часу.

— Воля ваша, спробуйте...

Ісоліані піднявся мармуровими східцями на другий поверх й нараз відчув несподіваний приступ страху — а раптом цей науковий зануда розгадає фальсифікат? Проте пересилив свій страх, заспокоївся і, перехрестившись, постукав у двері.

Почулося невдоволене: «Заходьте!»

За великим столом, заваленим старовинними манускриптами, скалками амфор сидів уже немолодий чоловік у золотому пенсне. То й був Золочин, через чії руки пройшло безліч знахідок, котрі зараз експонуються в Ермітажі, Московському історичному музеї і тут, в Одеському археологічному музеї — одному з найстаріших в Росії, заснованому ще в 1825 році, коли археологія як наука, ще тільки-тільки почала пробивати собі шлях.

Робочий день у музеї щойно розпочався, і Золочин, який любив у такий час побути наодинці з скалками амфор і фрагментами розбитих мармурових стел, досить неприязно подивився на відвідувача. Навіть не запропонував присісти, кивнув тільки головою в знак привітання, мовляв, бачу, що ви прийшли.

— Чим маю служити, шановний пане? — тільки й запитав.

Ісоліані підійшов ближче до столу. Фраза, яку заготував заздалегідь, яку тисячі разів повторював і, здавалося, завчив до кінця своїх днів, готуючись до візиту в музей, раптом вилетіла з голови. Натомість відчув, як холодний піт градом покотився з чола...

— Даруйте за ранній візит... — вгамовуючи хвилювання ледь чутно промимрив Грек. — Мене попередили, що в цей час ви любите працювати і нікого не приймаєте. Але я приїхав здалеку і чекати не можу. А причина візиту — в знахідці...

«Слава Богу, не екскурсант, — пожвавився Золочин і підвівся з-за столу. — Зараз, мабуть, вийме з валізи тисячну амфору, якими в музеї забиті всі кутки і закутки. Щось трошки розкаже про себе і піде з Богом...»

Але, побачивши те, що вийняв з валізи Ісоліані, директор музею мало не зомлів. Золочину здалося, що його пройняло блискавкою. Сон

це чи реальність! Відвідувач тримав у руках золоту корону, справжню сіньку золоту корону, одного погляду на яку було досить, щоб зрозуміти — десь знайдено величезний скарб, а золота річ — геніальний витвір древнього майстра.

— Господи, звідки це у вас?! — тремтячими руками не взяв, а швидше вихопив корону.

— Мужики виорали.

— Ви хоч уявляєте, що це за річ?! — вигукнув Золочин. Він вже не дивився на гостя, а прискіпливо вп'явся поглядом у принесену знахідку. — Ні, не віриться. Невже я тримаю в руках справжню античну корону? Господи, тут же напис... Божественна еллінська мова... Ви знаєте, що тут написано?

— Ні.

— «Царя великого і нездоланного Сайтафарна. Рада і народ ольвіополітів...» Ось що тут написано! — Ви чули про Ольвію?

— Так, трохи...

— Трохи... А я вивчаю історію цього міста ось уже майже тридцять років. І після мене ще багато десятиліть вивчатимуть. Дві тисячі років тому це було дуже велике місто. Достеменно ніхто не знає, коли висадилися на правому березі Бузького лиману, там, де в нього впадає Гіпаніс, ба, тепер — Південний Буг, перші переселенці із малоазійського Мілета. Бозна яка причина пригнала їх у цей далекий і зовсім необжитий край. Тільки як би там не складалось, жителі Мілета заснували тут факторію, назвавши її Ольвією. У перекладі — «щаслива»... — Золочин, розглядаючи тіару скіфського царя, линув у далеку історію, у часи, оповиті серпанком загадковості. — Це місто й справді розквітало під щасливою зорею. З маленької торгової факторії виросло у столицю рабовласницької держави, з якою доводилося рахуватися не тільки метрополії, але й грізним сусідам-кочівникам, яких ольвійці постачали багатьма товарами. Звідси скіфи отримували дорогі обладунки для своїх коней, зброю, керамічний і бронзовий посуд, вино, до якого скіфські вожді ніколи не байдужіли. За джбанки вистояного виноградного напою з далекого Кіпру, на який мали торговельну монополію ольвійські гендлярі, скіфи приводили сотні рабів, що дало змогу Ольвії процвітати, міцніти економічно й політично...

Із заздрістю поглядали на квітуче місто на березі Гіпанісу сусіди — Пантікапей, Тір, Херсонес, Гераклея. І не тільки тому, що Ольвія все більше й більше прибирала до рук торгівлю, а й тому, що зближалася із скіфами. Тут подовгу гостювали царі кочового народу, навіть одружувалися на ольвійках, як ото Скіл. Ви щось чули про ольвійського царя Скіла? — запитав Золочин.

— Ні, не доводилося, — знову збрехав Грек, вдаючи себе повним невігласом в історії.

— Цей Скіл не тільки одружився на ольвійці, але й побудував в Ольвії свій палац і жив у ньому по кілька місяців на рік. Скіфи багато вибачали своєму царю. І його спілкування з грецькими жрецькими, і те, що ходив він у грецькому одязі, що знав грецьку мову і навіть вмів писати по-грецьки, хоч це було нечувано для скіфів. Не простили вони йому тільки участі у вакханальній процесії. Довідавшись про зраду царя рідним богам, скіфи повстали проти нього й обрали вождем його брата Октамасада. Скіл втік до фракійців. Але недарма в ті часи говорили, що від гніву кочівників не сховаєшся ні під землею, ні під водою. Скіфи запропонували в обмін за Скіла брата фракійського царя, який перебував у них чи то в полоні, чи, може, теж втік від гніву свого вінценосного брата. Їх обміняли як полонених, і зв'язаний Скіл опинився перед очима Октамасада. І той відтяв відступнику голову.

Щаслива... Це місто проіснувало тисячу років, мало справу з багатьма скіфськими царями. І одному з них піднесли ольвіопольці царську корону... Важко повірити, але я тримаю цю корону в руках. По-

гляньте, це ж шедевр! Казкове марево... Це ніби сон... Втім, пробачте, я трохи захопився, а треба послухати вас.

— Та що мене слухати? — буркнув розгублений Ісоліані. — Ви про такі речі розповідаєте...

— Ні-ні, розкажіть, будь ласка, яким чином тіара опинилася у вас.

— Селяни знайшли під час оранки. Я поміщик з Мелітопольського повіту, — розпочав свою, заздалегідь придуману, легенду.

Золочин не втримався, перебив:

— Це ж подумати тільки — така знахідка! — Він все ще оглядав тіару. — Через мої руки пройшли тисячі унікальних античних речей, але щоб щось подібне!.. Це ж антика, неповторна Еллада... Рівновартісного по красі й довершеності ще не знаходили. Перед цією річчю блякнуть навіть знахідки Куль-Оба... Даруйте, забув запитати ваше ім'я, шановний пане?

— Віталій Вікентійович Григорянц, з мелітопольських поміщиків.

— Віталію Вікентійовичу, прошу вас, розкажіть у деталях про те, як було здійснено знахідку. Це дуже важливо для з'ясування її походження.

— Знайшов не я, а мій наймит. Днів п'ять тому. Вирішили було розорати один клин, де споконвік не орали. Думаю собі, чого землі гуляти, нехай вистоїться до осені, а там і пшеничку кину. Послав орачів. А за якусь годину прибіг один, захеканий, а вслід трое з кілками наздоганяють його. Той перший — блідий, мов стіна, тицяє щось в руки, тремтить, а сказати нічого не може. Взяв я з його рук ту річ, землю обтрусив... Виявилось — ось це, тіара чи як ви її там назвали.

— Тіара, пане Григорянце. Тіара, яка тисячі років тому прикрашала голову скіфського царя...

— Я заплатив своїм поденникам по сто карбованців, а тіару відібрав, бо могли б на шматки потрошити. Для них це не більше, як золотого, яке можна продати.

— Дуже добре зробили, що забрали! — Золочин захоплено потис руку Ісоліані. — На тому місці, мабуть, ще копали?

— Копали?! — удавано засміявся Грек. — Не те слово! Там селяни землю у коліно перерили. Знайшли ще й ось такі речі, — дістав з валізи трохи понівечені пластини, придбані в Кременчуці.

— Боже, який прекрасний горит!.. Мабуть, вам випало наштовхнутися на непограбоване царське поховання скіфів. Такі знахідки... Багатьом археологам за все своє життя не поталанить подібного знайти.

— Поховання, кажете... В мене на полях тих курганів достобіса. Одне поле так і називаємо «могильним». Не поле — самі горби.

— Треба негайно спорядити до вашого маєтку експедицію. Тіара не могла знаходитися сама по собі. Вона неодмінно з багатого царського поховання. Скіфський вождь, як вказує напис на тіарі, мав не тільки владу, але й пошану грецьких колоній... Факт, який багато свідчить.

Золочин знову підійшов до вікна і довго роздивлявся принесену раннім візитером «знахідку». Нарешті сказав:

— Двох думок не може існувати: це робота геніального грецького майстра. Таку річ міг зробити тільки грек. Ймовірніше всього в епоху Перікла.

— Вам видніше, пане професоре, — промовив Ісоліані. — Мене ж цікавить, скільки за таку річ зможе заплатити музей.

Травіальна фраза, зронена гостем, повернула Золочина до реального життя.

— Питаєте, скільки коштує така річ?

— А що, цікавлюся.

— Та вона ж безцінна, пане Григорянц!

— Як це зрозуміти?

— Все на світі має свою ціну. Але в порівнянні з чимось іншим, з якимись затратами. А тут...

— Отже, музей не зможе її придбати?

— Даруйте, голубчику, але ви, мабуть, не знаєте, що в Росії існує закон пріоритету на подібні знахідки... Таку річ може придбати тільки імператорський Ермітаж.

— Скільки ж мені за неї просити, пане Золочин?

— Я не зможу вам відповісти... Усе залежить від імператора. Звісно, вас щедро обдарують, бо вся скіфська старовина в Ермітажі блякне перед тіарою Сайтафарна. Єдине, чим я можу вам посприяти, це негайно телеграфувати в Санкт-Петербург. По великому рахунку, місце їй, звичайно, в нашому музеї, адже тіара знайдена на півдні Росії, та, на жаль, Одеський музей за своїм статусом не може придбати тіару... Проте проситиму вашого дозволу провести розкопки на місці, де зроблено знахідку.

— Про що мова! — розвів руками Грек. — Я вас і грабарями забезпечу, і кіньми, і сам із великим задоволенням візьму в руки лопату, — не моргнувши оком, збрехав Ісоліані.

— Дякую. Сьогодні ж телеграфуватиму до Петербурга.

— Я б і сам з радістю поїхав би до Санкт-Петербурга, давненько не був у столиці. Але зараз, самі розумієте, не час. Жнива ось-ось впочнуться. І що то за господар, що в таку пору полишає свій маєток? Ви ж знаєте теперішнього мужика — за ним нагляд потрібний. Якщо бажаєте, давайте сфотографуємо тіару. Саму корону, як ви розумієте, я залишити не можу.

Щось штрикнуло в серці Золочина. Але він тільки й наважився запитати:

— Не боїтеся носити таку річ?

— Чого ж боятись? — посміхнувся Ісоліані. — По-перше, ніхто не знає, що в мене там, — кивнув на валізу. — По-друге, носити мені її недовго — маю сейф в одному з одеських банків. Отож маю де залишити знахідку на кілька днів. А наступної п'ятниці ми з вами знову зустрінемося. Сподіваюсь, до того часу з Ермітажу надійде якась відповідь?

— Ну звичайно, звичайно!.. — запевнив Золочин.

Він розпорядився викликати музейного фотографа, який знімав безліч чудових знахідок, але, побачивши тіару, теж втратив мову.

* * *

Чутка про археологічну знахідку облетіла Одесу. Про неї дізналися у Москві, Києві, Санкт-Петербурзі. Тому і не дивно, що наступної п'ятниці в Одеському археологічному музеї зібралося чимало людей, і тільки й мови було, що про тіару. Розглядаючи зроблені фотографії, фахівці називали її знахідкою століття, заздрили мелітопольському поміщикові. Адже імператор за таку річ нагородить щедро і прославить. Проте минала година за годиною, а Віталій Вікентійович Григорянц так і не з'явився того дня у музеї. Розходилися з відчуттям якоїсь тривоги, хоч і з надією, що його приїздові до Одеси перешкодив якийсь прикрий випадок. Проте і наступного дня пан Григорянц не переступив поріг музею. Представник Ермітажу, що прибув до Одеси із приписом міністра двору привезти тіару до Ермітажу, вельми нервував. Ще б пак: про тіару уже знав сам імператор і чекав на неї. Золочин подумки лаяв себе за благодущність, за те, що не наполіг, аби поміщик залишив тіару в музеї, хоч, зрештою, що він міг вдіяти? Навіть за допомогою поліції йому навряд чи вдалося б те зробити. Та і про поліцію він не думав, адже людина прийшла сама, принесла знахідку. Хто знав, що справа повернеться таким несподіваним робом?

Звісно, ще жевріла надія на якусь нагальну причину, що перешкодила Григорянцу прибути до Одеси. Але він не з'явився і в наступні дні. Через тиждень Золочин з представником Ермітажу, відклавши всі справи, поїхали до Мелітополя. Але там їх чекала ще одна несподіванка. Виявилось, що поміщик на прізвище Григорянц у повіті взагалі ніколи не жив. Поліцейський чиновник, вислухавши про тіару, тільки розвів руками. Про знахідку якогось скарбу чи золотих речей у своєму повіті за останніх десять років він взагалі не чув. Здавалось, справджувалось найгірше передбачення: у музеї побував не власник випадкової знахідки, а хитрий і спритний перекупщик антикваріату, якому треба було довідатись про наукову й художню вартісність речі, щоб встановити на неї ціну...

5

Вивезти тіару до Відня для Ісоліані не складало труднощів. Митник, послугами якого Грек користувався не вперше, прикрив долонею грошову купюру, не утруднився навіть розкрити валізу.

— Щасливої дороги, пане Ісоліані! Приємно мати справу з чесним і порядним комерсантом. Сподіваюся, золота в злитках за кордон не везете?

— Борони Боже. Я шаную російські закони.

* * *

...Гундерс, побачивши тіару, розгублено закліпав очима.

— Я гадав, що то вигадка директора вашого музею старожитностей. Ми справді одержали телеграму з Санкт-Петербурга, яка застерігає не купувати тіару, як власність російської корони.

— Воля ваша,— посміхнувся Ісоліані.

Але Гундерс уже тримав тіару у своїх тремтячих руках.

— То що скажете? — нагадав про себе Ісоліані.

— На щастя, нас мало обходять російські закони,— відповів Бруно Гундерс, не відриваючи погляду від золотого мережива.— Це справжній шедевр... Тепер я розумію, чого в Ермітажі так захвилювалися. Телеграми з Росії надійшли до всіх музеїв і солідних антикварних фірм Європи.

Роздивляючись тіару, Гундерс подумки розмірковував, як зросте репутація його фірми, якщо він організує продаж такої коштовної археологічної знахідки. За неї боротимуться найбільші музеї світу!

— Скільки? — запитав нарешті.

До цього питання Ісоліані готувався давно, а тому впевнено, з твердістю в голосі, відповів:

— Сто тисяч франків і половина з того, що дістанеться фірмі понад цю суму на аукціоні.

— Ви ж знаєте, пане Ісоліані, ми, як правило, розраховуємося з клієнтами відразу, бо не завжди зручно, коли хтось втручається в подальші наші дії. Ми ж з вами працюємо не перший рік.

— Раніше, пане Гундерс, ви диктували умови, цього разу, дозвольте, умови диктуватиму я. Адже справа не рядова, на таку річ важко заздальгід встановити ціну. Не мені вам пояснювати, що йдеться не тільки про історичний, але й про мистецький шедевр, котрий прикрасить експозицію будь-якого музею. Сто тисяч франків — вартість мінімальна. Я комерсант, і, зрозуміло, не хотів би прогадати. Втім...— Грек на якусь мить зробив навмисну паузу, взяв зі столу тіару,— якщо вас мої умови не влаштовують, то дозвольте відкланятись.

Гундерс ураз зашарівся, змінив тон розмови, і за якихось півгодини вони дійшли згоди. Віденський антиквар змушений був пристати до

названої Греком суми, а також погодитись на те, що ім'я Ісоліані не фігуруватиме як на аукціоні, так і після нього, коли буде юридично оформлятися купівля тіари чи музеєм, чи, може, й приватним колекціонером.

Прощаючись, Гундерс сказав:

— Я вам вдячний, пане Ісоліані, за щасливі хвилини, які ви доставили, привізиши саме до мене цю річ. Небагато смертних тримали в руках щось вартісніше з античних знахідок... Подальші формальності вирішимо за кілька днів.

У Грека похололо всередині.

— Які формальності, пане Гундерс? Я вас не розумію.

— Експертиза, пане Ісоліані. У наших правилах немає винятку. Проте, нехай це вас не хвилює. У Відні чимало чудових знавців антики. До речі, зараз у нас гостює професор Рейнеке з Парижа — один з найкрупніших спеціалістів з античного мистецтва.

Гонорар, запропонований Гундерсом за участь в експертизі, був настільки значним, що всім стало зрозумілим — йдеться не про якусь рядову консультацію.

Експерти, зайнявши свої місця за столом, приступили до роботи: вони брали по черзі до рук тіару, прискіпливо, але мовчки її роздивлялися. Такою була процедура. Обговорення розпочиналося тільки після того, як останній експерт знайомився з експонатом. Робилося це для того, щоб висновок одного експерта не вплинув на хід думок іншого.

Минуло чимало часу, поки тіара знову опинилася в руках Бруно Гундерса. Він обережно поставив її на невеличке підвищення в центрі столу. Ніхто не наважувався першим почати обговорення. Воно й зрозуміло, адже експертам, через руки яких пройшло безліч мистецьких і історичних унікумів та шедеврів, справді важко було повірити в реальне існування такої казкової речі, яка не стільки вражала, як ошелешувала своєю неземною, фантастичною красою.

Врешті заскрипіло крісло, і з-за столу підвівся огрядний Теодор Рейнеке:

— Даруйте, панове, але мені бракує слів, щоб виразити думки, які розривають мою свідомість. Я сумніваюся...

Гундерса аж хитнуло від почутого.

— Так, панове, я сумніваюся, — знову повторив Рейнеке. — Сумніваюся в тому, що цю тіару зробила звичайна, смертна людина. Це витвір бога... Ще раз даруйте за чужу нашій науці патетику, але подібне міг зробити хіба що Гефест. На превеликий жаль, міфи тут ні до чого. Перед нами витвір геніального майстра. З повною відповідальністю заявляю про це й прошу занести до протоколу експертизи: тіара виготовлена геніальним античним майстром. Це каже вам Теодор Рейнеке: ми тримаємо в руках шедевр, унікум, і кожний з нас може вважати себе щасливим, бо взяв участь у події, яка збагачує світову культуру одним з найвидатніших шедеврів античного мистецтва. Прикро, що ми ніколи не довідаємось ім'я того, хто виготовив тіару для скіфського царя Сайтафарна. Поряд з ім'ям царя ніколи не ставили ім'я майстра. Автор цієї унікальної речі ввійде в історію античного мистецтва як «Майстер тіари Сайтафарна»!..

Члени експертної комісії гучно заплодували. Гундерс дивився на всі очима, повними сліз. Це був найщасливіший день у його життя.

— Дозвольте, панове, продовжити свою думку. Мабуть, більше двох тисяч років пролежала ця унікальна річ у землі. Дві тисячі років людство навіть не підозрювало про існування шедевра, який загубився серед скіфських варварів. Бо тільки варвари могли поховати останки свого царя в такій короні, таким чином прирікши шедевр на вічне забуття. Але час, як самі бачите, не завжди ворог матеріальному. Понад дві тисячі років зберігалась корона в землі, щоб постати перед нами в усій своїй красі, щоб донести до нас невмирущий дух античної до-

вершеності. Я не знаю, як зволить розпорядитися тіарою пан Гундерс, але офіційно заявляю: сьогодні ж телеграфуватиму до Лувру і домагатимуся, щоб Франція доклала усіх зусиль у придбанні цього шедевра.

— До речі, а чому власник тіари не запропонував її Ермітажу? — запитав віденський нумізмат Амель. — Ведучи мову про такий шедевр, треба враховувати місце, де він був знайдений. А це — територія Росії. Мова йде про раритет.

— Чому ви вважаєте, що витвір грецького майстра має стати національним раритетом Росії?! — з неприхованим роздратуванням випалив Гундерс. — Я комерсант, панове. Мені поталанило, то чому я повинен думати про Росію, про Ермітаж, а не про себе?

— Даруйте, пане Гундерс, що я перебиваю ваш виступ. Але хочу сказати відверто і беззастережно: маємо назавжди усвідомити собі: Росія — це Азія. Такі речі, за моїм твердим переконанням, мають зберігатися тільки в Луврі! — із запалом і пафосом вигукнув Рейнеке.

— Тіару запропонував фірмі наш давній агент, який розшукує і скуповує античні знахідки на півдні Росії. Такі контакти практикує не тільки наша фірма. В Росії мало цікавляться археологією, а точніше — не цікавляться зовсім. Тіара Сайтафарна перекуплена в одного таврійського поміщика, на землях якого вона була знайдена під час оранки. Ми не збираємося відмовлятися виставити на аукціон таку коштовну і престижну знахідку, кому б вона не належала. В іншому разі, хтозна яка доля чекає цей шедевр? Наш агент знає цінність тіари. Знає й те, що в Росії йому ніхто не заплатить стільки, як на аукціоні у Відні. У кращому разі цар вручить йому якийсь орден. Зрозуміло, нашого агента це не влаштовує, тому він привіз археологічну знахідку сюди, і нічого в цьому дивного. Він запросив вельми значну суму, але фірма згодилася на неї, щоб виставити на аукціоні цей унікальний шедевр.

Поважна професура й експерти з відомими у світі іменами слухали Гундерса, схвалюючи і виправдовуючи своїм мовчанням нічим не прихований злочин, який в усіх юридичних кодексах іменується однозначно — крадіжка. Тіара була вкрадена в іншої держави, і це розуміли всі. Розуміли й мозчали, і своїм мовчанням схвалювали незаконні дії віденського антиквара.

Наступного дня Ісоліані знову зустрівся з Гундерсом.

— Пане Ісоліані, про вашу тіару можна говорити багато і довго. Вона того варта. Я безмежно щасливий, що доля звела нас. Будемо співпрацювати і далі. Нас дуже цікавить скіфська старовина. Знаючи ваш талант діставати подібні речі, ваші зв'язки в Росії, ми хотіли б...

— Про що мова, — перебив співрозмовника Грек. — Головне, щоб ви були задоволені...

Наступного дня Ісоліані тримав чек на обумовлену суму. Решту грешей мав отримати після завершення аукціону. Він навіть не сподівався, що так швидко вдасться уладнати таку непросту справу.

Ще не встиг Ісоліані виїхати з Відня, як кілька музеїв Європи і найбагатші колекціонери світу зчепились у запеклій боротьбі за «тіару скіфського царя Сайтафарна». За всю історію антикварної торгівлі не було такої запеклої боротьби за мистецький твір. Найбільші музеї прагнули заволодіти античним шедевром. У цьому торзі, як і слід було сподіватися, переміг Лувр, запропонувавши на аукціоні нечувану в ті часи суму — сто п'ятдесят тисяч золотих франків! У квітні 1896 року спочатку з паризьких, а далі і в газетах інших європейських країн, з'явилися сенсаційні повідомлення про унікальне придбання Лувром тіари скіфського царя Сайтафарна.

Михайло Рахумовський зарубіжних газет не читав, як, власне, й російських. Навіть «Одесские новости», що теж писали про унікальну знахідку, яка вперше вигулькнула на світ божий в цьому приморському місті.

На історії, в якій так тісно переплелися великий талант з великим шахрайством, можна було б поставити крапку. «Те, що відбулося, уже відбулося», — кажуть філософи. Проте біографію так званої тіари скіфського царя Сайтафарна, виготовленої за одностайним висновком європейських експертів невідомим грецьким ювеліром часів легендарного Перікла, чекало продовження, яке виявилось не менш цікавим, ніж її початок.

6

Новина про унікальне придбання Лувру облетіла Європу. Особливо просторо писали про це французькі газети, хмеліючи не тільки від самого факту збагачення й без того безцінної експозиції Лувру, а й можливістю показати всьому світові винятковість французького музею. Адже тіару придбав не якийсь там Британський музей, не пантикотека німецького кайзера Вільгельма II, а саме Лувр! Власне, пишався б таким шедевром будь-який інший музей.

Газети відверто, мало не до ціннічності просторікували про те, що французи мають повсякчас пам'ятати одну, але вічну й беззастережну істину — Лувр був і повинен завше залишатися найпрестижнішим музеєм світу. І цією привілеєм він не поступиться ні Німеччині, ні Росії, ні навіть Великобританії. І якщо Лувру запропонують навіть сумнівну за походженням, але виняткової мистецької чи наукової цінності річ, він придбає її, і нехай не мучить директора совість чи сумнів. Вибір мусить бути єдиним — ця річ належатиме Лувру. В ім'я величчя Франції. Бо коли Британський музей дозволив собі скористатися послугами лорда Ельжена, котрий вивіз до Англії мало не всі фризиславнозвісного афінського Парфенону, то що мало б стати на заваді дирекції Лувру в придбанні тіари скіфського царя Сайтафарна, виняткового шедевра античного мистецтва?!

У Росії повідомлення із Парижа прозвучало мов грім серед ясного неба: справдилися найгірші передбачення — знайдену в Росії тіару вивезли за кордон. Київська археографічна комісія, зібравшись на своє засідання в одній з аудиторій університету святого Володимира, довго обговорювала цю подію, дискутувала над проблемою збереження національних реліквій. Один з найвідоміших в Росії істориків професор Володимир Боніфатійович Антонович говорив із боєм у голосі:

— Це блюзнірство, панове. Купувати таку річ і не поцікавитись, як вона здобута, — злочин перед наукою, перед історією. Врешті, перед усією світовою культурою. І після цього вони вважають себе вченими? Мені важко говорити без роздратування, без емоцій. Нас просто обікрали. Не Росію, не російську археологію, а, насамперед, археологію як науку. Не варто говорити про якихось торговців антикваріатом — їхня справа гендлювати і робити бізнес. Але ж мова йде про професора Рейнеке! Ще можу зрозуміти директора Лувру, у якому вченого переміг чиновник. Але ж, панове, Рейнеке! Які небесні сили спонукали його взяти участь у цій брудній оборудці?! Мені цього не втямити. Що тепер може розказати нам тіара скіфського царя Сайтафарна? У музейній вітрині це не більше, як золота цяцька, приманка для туристів. Ніхто так і не дізнається, де знаходиться поховання, кому воно належало, яким часом його можна датувати? А могло відбутися справжнє, неординарне археологічне відкриття, може, одне із найцікавіших у цьому столітті. На жаль, не відбулося. Бо той, хто, обійшовши закони, продав тіару Лувру, не наважиться показати навіть місце знахідки, не кажучи вже про більш суттєві для археології, як науки, факти.

— Справа навіть не в тому, — продовжив думку Антоновича професор Лошкевич. — На нашу біду, Лувр створив прецедент, який стане зловісною скринькою Пандори. Ми багато років працюємо, збиваючись

з ніг, щоб хоч якось перешкодити грабіжникам курганів і прадавніх поховань робити свою чорну справу. Просимо музеї, приватних колекціонерів не мати справ з підпільними торгівцями археологічними знахідками. А тим часом у Парижі отаким грабіжникам, яких сотні в Росії, Італії, Греції, на Сіцилії і Балканах, платять шалені гроші за сплюндровані археологічні пам'ятки, за крадені речі. То чому б не продовжувати цим займатися?! Чому не грабувати етруські могили, кельтські й слов'янські поховання й капища?! До цього заохочує не якийсь там багатий колекціонер, а найбільший музей світу! Скільки можна говорити про закони, які б захищали національні раритети? — продовжував Лошкевич, закипаючи від обурення. — Говоримо, говоримо, а віз і досі там. Нас просто-напросто не чують. Не хочуть чути. Урядам Росії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини байдуже до проблем археології. Кого турбує, що тисячі й тисячі унікальних археологічних знахідок і просто мистецьких речей опиняються в приватних колекціях, ніколи не побувавши в руках вчених?! Дійшло до того, що торговці антикваріатом вже перепродують єгипетські мумії!

— Я давно закликаю заборонити приватне колекціонування археологічних пам'яток! — пристав до розмови професор слов'янської археології Данилевич. — Парадоксальна річ: у нас хоч і формально, але заборонені приватні розкопки, зате ніхто не забороняє мати приватні археологічні колекції. Зрозуміло, речі, яким по кілька тисяч років, не дісталися в спадок від діда-прадіда.

— Забороняти приватне колекціонування ніхто не зважиться, — заперечив Антонович. — Та й сумніваюся в доцільності таких радикальних заходів. Переважає більшість колекціонерів — люди чесні й високоосвічені, вони вболівають про нашу культуру, роблять велику й потрібну справу. Навіть ті, хто збирає археологічні пам'ятки. Скількох експонатів ми сьогодні недорахувалися б у наших музеях, якби не було таких людей, як Стемповський та Дебрюкс. Не колекціонування треба забороняти, а виробити закони, які б захищали інтереси науки і мистецтва. Тільки так можна навести порядок в переміщенні національних скарбів та історично-мистецьких раритетів. Ніхто не проти, щоб у Луврі експонувалися речі, котрі б розповідали про культуру Росії чи Персії! Але хіба таким шляхом, як згадувана вже нами тіара, вони мають потрапляти до Лувру? Просто соромно, що Лувр скористався послугами шахраїв.

— Але чому мовчить наш уряд?! — риторично запитав Лошкевич. — Хто-хто, а уряд мав би дати належну оцінку скандальному факту!

— Уряд? — перепитав професор Борщевський. — Нашому уряду просто нема діла до якоїсь там тіари якогось там скіфського царя. Хто з тих генералів у розшитих золотом мундирах знається на її науковій цінності?

— Але ж надбана Лувром річ згідно з російськими законами належить Ермітажу. Усе це мало б змусити міністра двору заявити наймні протест! — сказав хтось із присутніх.

— Міністр двору, як можна зробити висновок з його інтерв'ю кореспонденту «Правительственного вестника», відмовився вживати будь-яких заходів по дипломатичних каналах, — з сумом повідомив Антонович. — Виявляється, йому «бракує» офіційного підтвердження походження тіари, тобто документів, які б вказували точне місце і дату її знахідки. Відомий чинівницький трюк — боїться вступити в халепу. Хоч ми і так у халепі. І скільки б тут не говорили про тіару, напевно чимось зміниться. Треба потурбуватись про інше — з'ясувати, чи не наштовхнувся цей міфічний Григорянц, чи як його там звати, на унікальне непограбоване царське поховання? Ми прекрасно розуміємо, що такі речі, як тіара, не можуть існувати окремо від інших. Це, безперечно, найкоштовніша, але тільки одна річ з царського обладунку. Поруч мають бути інші. Згадайте знахідки в Куль-Обі, Чортотлику... Не ви-

ключено, що незабаром у зарубіжній пресі знову з'являться повідомлення про продажу на аукціонах скіфського золота. Щоправда, дослідження, проведене Новоросійським та Таврійським губернаторами, на жаль, не внесло ясності щодо походження тіари. Міфічний Григорянц заявив директору одеського музею, що тіару знайшли кілька селян під час оранки. За логікою, ця подія не могла довго залишатися таємницею. Були направлені опитувальні листи у всі без винятку волості Таврійської, Одеської та Херсонської губерній, але ніде не чули про подібну знахідку.

Очевидно й те, що у Відні вона опинилася не випадково. Людина, яка вивезла тіару, знала її цінність і де її можна вигідно продати. Випадковій людині не так просто вивезти унікальну археологічну знахідку, тим паче із золота, за рубіж. А в даному випадку тіару не тільки вивезли, але й передали одній з найпрестижніших віденських антикварних фірм... Не виключено, господар фірми Гундерс чекав на неї. Уявіть собі, ви приносите тіару, про яку оповіщені всі найбільші музеї світу, антикварні фірми й салони. Яка ваша реакція? Викликати поліцію! Гундерс не викликав... Він категорично відмовляється назвати ім'я людини, яка принесла йому тіару. Каже, що це був випадковий відвідувач. Єдине достеменно, що вперше тіара вигулькнула в Одесі. Якщо уряд не візьметься за цю справу, доведеться взятися за неї нам. Так-так, панове, саме нам... І треба докласти всіх зусиль, щоб переконати уряд, як важливо перекрити вивіз за кордон національних раритетів.

7

Осінній Київ, як і годилося об цій порі, зустрів Віктора дрібним дощем. Після необмірного роздолля степу, м'якого шелесту настоянних на зжухлих травах південних вітрів, міські вулиці здалися якимись чужими й незатишними. Те відчуття не покидало його ось вже кілька днів. Прокидаючись вранці, Віктор за звичкою шукав поглядом високі південні зорі, поки не приходило усвідомлення, що розкопки закінчились і він уже не в степу, а повернувся додому, у своє велике місто.

Зараз він поспішав до свого вчителя Антоновича. Професор зустрів його приязно, по-батьківськи тепло і навіть з неприхованою заздрістю:

— Ану, скіфе, покажись, який ти. А таки засмаг! — радісно вигукнув Антонович. — А я вже було подумав, що зовсім забув про старого. Що ж, розповідай, як минув польовий сезон, що знайшов?

— Нічого особливого, Володимире Боніфатійовичу: понівечений бронзовий казан, кілька глиняних скалок з розтрощених амфор та кілька золотих нашивок з грифонами, які не встигли вибрати у поспіху давні грабіжники... Розраховував на значно більше... — признався щиро.

— Невдоволений чи як?

— Убогі розкопки. Вивезли кілька сотень возів землі, а знайшли стільки, що стиснеш у жмені. Мій звіт про розкопки займе якихось три сторінки. Й ті ледь нашкрывав.

— Зрозуміло, — посміхнувся професор. — Де молодість, там і нетерплячка.

— Ну, що ви, професоре. Жаль змарнованого літа. Стільки праці, а результату майже ніякого.

— Знайомий для мене настрій. Всі ми у молодості, вирушаючи в степ, мріяли про золоті скарби, саркофаги, про купи електричних джбанків. Хіба ти один?! Кожному хотілося відразу розкопати непограбований курган... Гей-гей... Не багатьом це судилося. Одиницям. Отже, відразу скажу — викинь ці думки про всілякі скарби і купи золотих знахідок, Вікторе. Сам знаєш, небагато залишилося непограбованих курганів. Якщо шукати лише золоті знахідки, то кургани, власне, й не варто розкопувати. Зі ста, може, один і не відвідали у давнину грабіжники.

Тільки на самих золотих знахідках науки не зробиш. Завдання археології не в реєстрації золотих речей, не у виявленні якихось окремих фактів життя минулих поколінь, тут важлива панорамна картина існування давніх племен, картина чітка й багатогранна. Ритуальне золото небагато додасть до вже знаного намн про скіфів. А ось твій ритуальний казан може збагатити наше уявлення про повсякдення скіфів, їхній побут і звички. Археологові важливо все — від очеретяної підстилки під домовиною до бронзового наконечника. Я із своїх двох перших експедицій привіз одне-однісіньке бронзове дзеркальце. Теж ходив сірий, мов земля. Спасибі професорові Солнцеву, пояснив, що таке археологія. Без віри в майбутнє відкриття, Вікторе, в цій науці робити нічого. Наш хрест — копати й копати. Тижні, місяці, навіть роки. Знаходити глиняні скалки і сподіватися на відкриття. Нелегка це наука. Тільки, повір мені, вона варта того, щоб нею займатися. Бо з чим може зрівнятися та хвилина, коли обережно, мов якусь святиню, виймаєш річ, якій дві, три, чотири тисячі років!.. Скільки б я віддав, щоб знову опинитися десь у степу, під високими південними зорями...

Прочитавши звіт Горovenка, професор Антонович промовив:

— Цікаві спостереження. Я теж схильний до думки про використання курганів для повторних поховань. І сарматами, що сараною впали на південні землі із-за Волги й Дону, мало не стерши з лона землі колись грізних і незборимих скіфів, і половцями, і хозарами. Цілком можливо, що й слов'яни ховали на вершинах скіфських курганів своїх воїнів та вождів. Під час розкопок курганів на Поділлі я переконався, що у XV — XVII століттях у степових скіфських курганах ховали козаків. Не виключено, що скіфські кургани утаємничують для нас загадки багатьох народів, яким випало жити на території Північного Причорномор'я та Придніпров'я тисячоліття тому. Тож треба ставитися гранично уважно до кожної знахідки. Кургани були для скіфів, а може, й пізніших народів, більше, ніж місце поховання царів та вождів. Зрозуміло, через два-три століття вже ніхто не міг назвати ім'я того, хто лежить під земляною горою. Небіжчик став просто предком, духом роду і племені, а місце його вічного спочинку — храмом. Адже скіфи практично нічого не будували, за винятком пізніших часів, коли на Салгірі виник Неаполь Скіфський. На курганах, які височіли в степах, поклонялися богам і духам предків, приносили жертви, вкорочували вік полоненим та злочинцям, освячували залізні мечі молодих воїнів, жреці-шамани вимолювали тут у грізного Арея переможні битви і бойову насагу своєму племені. Побачивши на своєму шляху курган, скіфи неодмінно завертали до нього, щоб вшанувати дух предка і умилювати його дарами. Можливо, тими дарами предкам і богам ставали обрані для жертвних ритуалів полонені...

— У вас романтичний погляд на історію, Володимире Боніфатійовичу.

— Археологи неодмінно мають бути трохи романтиками. Тільки за таких умов знайдені мовчазні речі оживатимуть у нашій уяві. Гіпотеза не менш важлива у нашій справі, ніж сама знахідка. Вона дає простір думкам, розширює поле для пошуку, допомагає дати лад здобутому матеріалу, систематизує його.

— Але ж ми ще так мало знаємо про скіфів. Гіпотези, не підтверджені реальними знахідками, можуть завести на манівці.

— Що правда, те правда. Тому і ставимось скептично до Геродота, до його свідчень про скіфів, хоч грецький історик і запевняє нас у своїх мандрах по Скіфії. Не вивчивши їхньої історії, ми ніколи не зможемо скласти повну картину життя тогочасної ойкумени... Ти, звичайно ж, чув про знахідку, яку зовсім недавно придбав Лувр. Унікальна, можна б сказати, виняткової цінності річ, пов'язана з історією Скіфії.

— Даруйте, але я ще не був в університеті, — вибачаючись, признався Віктор. — І що це за річ?

— Е, колего, та ви не знаєте останніх подій! — протяжно мовив професор Антонович. — Уявляєте, десь на півдні Росії, точніше сказати поки що не можна, можливо, і у місцях, де вели свої розкопки ви, випадком, а може, й не зовсім випадком, було знайдено тіару скіфського царя Сайтафарна.

— Кажете, Сайтафарна? — перепитав Віктор. — Мені це ім'я нічого не говорить.

— Воно взагалі мало кому відоме. Але факт залишається фактом: так свідчить грецький напис на самій тіарі. Уявляєш, корона скіфського царя та ще й з написом! На жаль, у Росії тіару бачив тільки директор Одеського музею. Сама ж тіара опинилася в одній із віденських антикварних фірм, а звідти її перекупив Лувр. Ось яка історія. І продав її за рубіж якийсь одеський антиквар.

— Цього не може бути!

— Може, не може, а так воно і трапилося. Якийсь негідник таємно вивіз за кордон тіару. Навряд чи до кінця він усвідомлював, який удар наніс археології. Але біда не тільки в цьому. Схоже, що він натрапив на непограбоване у давнину поховання і тримає це у великій таємниці.

— Можна тільки пожалкувати. Я за все літо знайшов один-єдиний ритуальний казан, а далекий від археології людині поталанило випадково знайти те, про що мріє кожний археолог.

— А мене, Вікторе, дивує інше. Як міг Лувр піти на те, щоб мати справу із звичайним шахраєм, а може, навіть злочинцем. І те, що зробив Лувр, на жаль, не випадковість. Там чудово знали, звідки походить тіара. Хіба не розуміли, як важливо для археології точне визначення місця її знахідки? Проте ніхто навіть пальцем не поворухнув, щоб це вияснити. Лувр цікавила тільки річ, тобто тіара скіфського царя Сайтафарна!.. Експонат, не більше. Проте я не випадково так багато про це говорю. Ця історія з тіарою не дає мені спокою. І чим більше я про неї думаю, тим загадковішою вона мені здається. Щось є незвичне у походженні тіари, в її появі. Якесь загадка, і, як підказує мені моє серце, надто вже несподівана. Втім, ми до цього ще повернемось...

Наступного дня Антонович знову повів розмову про тіару.

— Оце, Вікторе, знову мучило мене безсоння і мало не всю ніч думав про тіару, хоч який у тому сенс? Тіара вже у Луврі. А я не можу заспокоїтись — наче обікрали мене особисто. І знаєш, Вікторе, про що я думав цієї ночі? Потрібно їхати до Одеси. Не може бути, щоб про знахідку такої речі ніхто не знав. Одеса — місто особливе. Якщо вже трапився якийсь факт, то про нього підуть чутки. Хочу тебе просити, щоб ти поїхав до Одеси.

— Коли треба, то чого ж, — погодився Горовенко.

— Є у мене в Одесі один знайомий антиквар, скорше, навіть не антиквар, а, як би його точніше сказати, людина, що добре розуміється на старовині, хоч свою торгову справу веде сяк-так, за великими грішми не ганяється, а головне — чесна й порядна людина. Може, він знає щось про тіару? Не може бути, щоб така річ пройшла повз увагу всіх без винятку одеських любителів старовини. Занадто вже рідкісна знахідка, щоб про неї ніхто, окрім директора музею, нічого не знав і не бачив. Поїдь, поговори з колекціонерами, антикварами, зустрінься знову з директором Одеського музею. Тіара — це ж не голка в копиці сіна!

— Маєте рацію. Диму без вогню не буває.

— От і я про те ж. Бо сидимо тут у Києві та гадаємо, що воно і чому, а тим часом сліди знахідки беруть свій початок в Одесі. Там цей загадковий клубок і слід розплутувати. Професійні торговці антикваріатом знають один про одного дуже багато. І якщо до Відня тіару вивіз професійний торговець, а не хтось випадковий, то серед його колег напевне хтось щось та знає. Тут головне вхопитись за ниточку, дасть Бог, увесь клубок розмотається. Це я, Вікторе, до того, щоб ти не ква-

пився, зустрінешся, поговориш з моїм знайомим, поживеш тиждень-другий в красивому південному місті. Та і з фондами археологічного музею познайомитися не гріх глибше. Дуже коштовні колекції в Одесі, і, зокрема, є чимало речей зі скіфських курганів. На цьому світі ще не було нічого таємного, що згодом не стало б явним. Дасть Бог, і довідаємось щось нове у цій історії з тіарою скіфського царя.

Незабаром Віктор уже був в Одесі. Микола Аніфанович — знайомий професора Антоновича виявився людиною літньою — такий собі ху-денький дідок з руденькою та пухнастою, наче в білочки хвіст, борідкою, метушливий і балакучий. Гостя зустрів привітно. На запитання про тіару спокійно мовив:

— Про тіару прошелестіло щось по Одесі. Але чогось конкретного сказати не можу, бо глибоко не вникав у ті розмови. Навіщо воно мені на старість? Єдине, що знаю напевне: коли хтось і прокрутив в Одесі таку справу, то тільки Ісоліані. Лише в нього одного серед антикварів є такі гроші, щоб дозволити собі купувати скіфські речі. Але попереджаю, будьте обережні, бо Ісоліані чоловік дуже непевний. Принаймні в Одесі з ним рідко хто зважується вести справи.

— Як те розуміти — непевний? — насторожився Віктор.

— А так і розумійте. Сумнівним товаром торгує. Трапляються речі унікальні, а поряд з ними звичайнісінькі імітації під старовину. Але, потрібно віддати йому належне, дуже добре зроблені. І якщо вже щось задумає, то грошей не жаліє, і майстер у нього є — справжній талант. Мабуть, вам цікаво було б познайомитися не стільки з самим Ісоліані, як з ювеліром. Прізвище його Рахумовський. Трохи відлюдкуватий, але майстер від Бога. Ісоліані його опікає. Точно сказати не можу, але спільний інтерес мають — Грек дурно навколо нього не крутився б. Тільки, борони вас Боже, проговоритись, що я вам оце сказав. Ісоліані людина жорстока, і, коли йдеться про репутацію і великі гроші, то, самі розумієте, поперек сказане слово може коштувати мені на старість спокою. Це я вам так кажу, для роздумів, аби знали, з ким маєте справу.

— А ювелір знає, що виготовляє підробки під старовину?

— Чого не можу впевнено сказати, того не скажу. Може, і здогадується, а швидше всього, що ні. Ісоліані замовляє йому конкретні речі, добре платить, до того ж і робота цікава, а це, юначе, для справжнього майстра дуже важливо, іноді навіть більше, ніж сам заробіток.

— Кортіло б поглянути на того майстра... Та і на самого Ісоліані.

— З Ісоліані не кваптеся. Краще тримайтесь від нього подалі.

— Чому?

— А що він вам скаже? Такі справи професійні торговці антикваріатом намагаються прокручувати потайки, щоб жодна зайва людина не знала, де, у кого і за які гроші було надбано ту чи іншу річ. Отож, у знайомстві з Ісоліані треба бути обережним, щоб, бува, не сполохати. І Рахумовського, до речі, теж. Хтозна, чим він дихає. Аж занадто вже відлюдкувато живе. Майже ні з ким в Одесі не спілкується. Може, саме тому й минаються Ісоліані всі його брудні обгородки, бо вмирають вони між ним і Рахумовським. Втім, знайти до Ісоліані підхід можна. Він сам шукає контактів з археологами. Запропонуйте йому якусь цікаву знахідку.

— Як це — «запропонуйте»? — здивувався Віктор.

— А дуже просто: спробуйте продати йому якусь знахідку. Звісно, тільки запропонуйте, не більше... Щоб у нього проявився до вас інтерес. А потім і про свою справу поговорите. Якщо не наполохаєте цього відомого одеського пройдисвіта. Дуже він уже хитрий. Нелегке постає перед вами завдання, Вікторе. Але в тому, що Ісоліані знає про тіару, я впевнений. Він не перший рік спеціалізується на торгівлі старовиною, повз нього така справа пройти не могла. Якщо ж продав і не він, то

однак знає хто. Тільки чи скаже? З одеситів лише Ісоліані контактує з Бруно Гундерсом, який виставив на аукціоні тіару.

Із розмов з Миколою Аніфановичем Віктор все більше впевнювався, що той добре розуміється на людях. З чого б то — ні сіло, ні впало — багатий одеський антиквар Ісоліані почне сповідатися перед молодим нікому незаниманим археологом? Хоч кортіло зустрітися, але Горовенко не квапився, щоранку приходив до музею старожитностей і допізна, поки сторож не починав нав'язливо покашлювати, перебирав бронзові наконечники і з'їдені іржею мечі, шматочки сиром'ятної шкіри та понівечені оздобы, знайдені під час розкопок на території Північного Причорномор'я і Таврії. Цікавився походженням знахідок: коли, ким і де знайдено бронзові дзеркала, наконечники стріл, посуд, домашнє начиння? Подумки уявляв прадавнє життя кочових народів, які хвиля за хвилею йшли через історію цього краю.

Потім довго тинявся вечірніми одеськими вулицями, приглядався до людей, прислухався до розмов, не перестаючи дивуватись, що в Одесі говорять голосно, співрозмовники поводяться так, ніби, окрім них, на вулицях більше нікого нема, говорять колоритно, смакуючи словами, і часто навіть важко було зрозуміти якою мовою, залучаючи до вжитку слова російські й українські, французькі й грецькі, і ще богзна з яких мов і наріч, переплавляючи їх в неповторний одеський діалект.

Якось у п'ятницю, прогулюючись по Рішельєвській, Віктор почув, що його хтось гукає. Це був Микола Аніфанович. Хитро посміхаючись, він мовив:

— Знаєте, тут неподалік салон Ісоліані. Якщо бажаєте, то можу вас познайомити. Тільки одна умова — ні слова про те, що я вам розповідав минулого разу. Я б не взявся за цю справу, але Ісоліані сам наразився на розмову. Запитав, чи не знаю якогось молодого археолога. Либонь, знову затіває якусь аферу. Отож я й подумав про вас. Тут, як то кажуть, на ловця і звір біжить. Здається, дуже зручний для вас момент. Я сказав йому, що знаю такого археолога, що він із Києва, і це зацікавило його ще дужче, а мене впевнило, що не спроста. Отож держайте.

Микола Аніфанович привів його до антикварного салону, якраз навпроти оперного театру. Господар зустрів їх досить привітно, відчувалося, що він уже чекав на Віктора.

— Що вас привело до Одеси? — поцікавився господар.

— Та ось вивчаю фонди вашого археологічного музею.

— Чудовий музей, з унікальними колекціями антики. Кажуть, що ви проводили нещодавно розкопки.

— Так, було...

— І чим завершилися ваші розкопки? Знайшли щось цікаве?

— Майже нічого. Так, скалки від розтрощеної амфори, кілька наконечників від стріл. Планую тільки наступного року добратися до материкового ґрунту. Може, щось і знайду...

В Ісоліані гучніше забилося серце. Він почув те, що так хотілось почути. «Я повинен з ним порозумітися. Що б те мені не коштувало, але маю залучити його до справи».

— Сподіваєтесь на хороші знахідки? — продовжував розпитувати Ісоліані.

— Як і кожний археолог. Який сенс копати, коли не маєш надії?

— Надія — велика справа. Але ж, як ви знаєте, майже на всіх курганах уже встигли побувати шукачі скарбів. Одні у сиву давнину, інші трохи пізніше...

— Не виключено, що й мій курган пограбували у давнину. Аж надто помітний він, щоб за якихось дві тисячі років не привернути до себе уваги. Але попри все — щось та залишилось і на нашу долю. Зараз важливо добратися до поховання. Тільки тоді можна зробити якісь конкретні висновки.

— Отже, маєте плани...

— Які там плани,— байдуже відмахнувся Віктор.— В археології, пане Ісоліані, дуже важко щось планувати. Що пощастить знайти, те й маєш. До того ж існують різні поховання. В одних мертвих вождів покривали очеретяними килимами й засипали землею, для вічного сну, для інших складали камери з дикого каменю й перекривали їх дубовими балками. Траплялось, скіфи привозили від греків для своїх царів і мармурові саркофаги. Такий саркофаг знайшов нещодавно мій колега.

З кожною хвилиною Грек все більше проймався зацікавленістю до молодого київського археолога, особливо після того, як почув про те, що наступного літа він знову копатиме у Придніпров'ї. Адже у Відні чекали на матеріали скіфських розкопок, за якими (пообіцяв на свою голову!) цього разу до Одеси мав приїхати сам замовник, якийсь багатий англійський колекціонер, до того ж ще й знавець скіфської старовини.

Бесідуючи з Ісоліані, Віктор повсякчас пам'ятав свою розмову з професором Антоновичем про підпільну торгівлю скіфськими знахідками і те, що Одеса посідала особливе місце в цьому промислі. І ось перед ним сидить один із торговців — стріляний вовк Ісоліані, який, коли вірити Миколі Аніфановичу, може півмузею, а, може, й увесь купити.

Ісоліані був радий цій несподіваній зустрічі. З несподіванок і щасливих випадків й складається життя. Удача, здавалося, сама йшла до його рук, бо з'явився реальний шанс налагодити контакт з професійним археологом, і якщо вдасться з ним домовитись, то за допомогою археолога йому вдасться легалізувати й вигідно продати кілька дорогих імітацій, виготовлених для нього в Керчі. Звісно, це не тіара, але колекціонер пішов з претензіями. Йому подай не тільки «знахідку», але й документальне підтвердження, коли і як вона була знайдена. Ось навіщо він шукав контакту з археологом. За його допомогою мають з'явитися «правдиві» міфи.

— Отже, сподіваєтесь на удачу? — ще раз перепитав Ісоліані.

— Щось таки знайдемо,— відповів стримано Віктор.— Грабіжників, як самі знаєте, не цікавила бронза, кераміка, прикраси із напівкоштовних каменів, залізна зброя, врешті, кістки жертвних тварин. Описати кургани — теж щось значить. Добре було б хоч щось знайти із коштовних речей. Це посприяло б у майбутньому. Археологам-невдахам не дуже поспішають виділяти гроші на розкопки. На археології у нас не вельми люблять тратитись. Чекають на випадкові знахідки.

— Скажімо, як оця,— всміхнувся Грек і вийняв з кишені золоту підвіску із зображенням голови богині Афіни.

— Звідки у вас ця річ?! — вражено запитав Віктор.

— Професійна таємниця. Уявіть собі, ви знайшли цю підвіску під час розкопок...

— Жартуєте? Таке може трапитись тільки у непограбованому кургані. Але звідки вона у вас?

Грек ще раз всміхнувся, витримав належну паузу, пильно подивився на Віктора й підсунувся ближче:

— Удачу можна не чекати, а організувати, молодий чоловіче.

— Щось я вас не розумію.

— Дуже просто. Скажімо, чому б вам не заявити, що знайшли цю крихітну підвіску під час розкопок?

Віктор відчув, як клубок підкочується до горла. «Мерзотник, який мерзотник! Он куди він хилить... Оце б зацідити кулаком у пику!..» Проте якась внутрішня сила змусила його вгамувати обурення. Тим часом Грек жваво вів мову далі:

— Я не сумнівався, що вас зацікавить моя підвіска. Ви спеціаліст

у своїй справі, я у своїй. То давайте говорити як ділові люди. Плачу три тисячі карбованців за дріб'язкову послугу. Ви, так би мовити, знаходите під час розкопок цю підвіску, оформляєте це документально. І... вона зникає з поля вашого зору.

— Як це — зникає?

— А дуже просто. По недогляду чи ще якось пропала. Ось і все, що від вас вимагається. Якщо хтось присікається, то скажете, що відбулась катастрофа, на вас напали розбійники й пограбували... Варіантів багато.

— Тобто вам потрібна легенда про цю підвіску? Не багато й не мало, а підтвердження її археологічного походження...

— Звичайно! — аж зрадів Ісоліані. — Саме так! А ви, як я бачу, кмітливий!

— Ви собі уявляєте, що мене чекає у випадку зникнення такої коштовної знахідки?

— Уявляю. Неприємностей буде багато: і пояснення доведеться писати, і в поліцію заявити. Зате компенсацію отримаєте досить щедрі.

— Авжеж, три тисячі карбованців за продану совість!

— Не варто про совість. Три тисячі — досить пристойна сума. Вона допоможе вам стати на ноги.

За інших обставин Віктор вилаявся б і пішов, але зараз, пам'ятаючи задля чого приїхав до Одеси, зрозумів, що варто включитись у цю брудну гру.

— А вам яка вигода з цього? Адже і у вас виникнуть складнощі. Ви ж продаватимете крадену річ...

— Мені, як ви самі сказали, потрібна легенда. І не просто легенда про знахідку, а легенда, в яку повірять.

— Еге ж, — не приховуючи іронії, підтакнув Горovenko. — Якщо хто і засумнівається, переадресує до мене, мовляв, є дивак, який знайшов скіфське золото, тільки втримати в руках не зумів.

— А що дивного в нашій чисто діловій оборудці? Я легалізую і значно дорожче продаю свою річ, що дозволить мені добре вам заплатити. А вам потрібні гроші, щоб міцно стати на ноги і вести з часом серйозні розкопки скіфських курганів.

— Отже, — зітхнув вдавано Віктор, — ви пропонуєте мені здійснити хоч і невеличкий, як на вас, але злочин.

— Пане Горovenko, та Господь з вами! — вдавано посміхнувся Ісоліані. — Який це злочин? Це так, хитренька оборудка. Не більше.

— Ви ж самі запропонували говорити відверто, без недомовок. От і кажу, ви втягуєте мене в досить ризиковану авантюру.

— Навіщо такі гучні слова? — спохмурнів Грек. — Я пропоную вам вигідну справу. Зрештою, якщо не ви, то хтось інший погодиться зробити мені цю послугу за такі гроші.

— Це у вас називається «послуга»?!

— Називайте як хочете. Тільки на вашій особі клином світ не зійшовся. Цих археологів зараз в Одесі хоч греблю гати. Охочого отримати за таку-сяку справу три тисячі карбованців завжди знайду...

— Не сумніваюсь, — відповів Віктор.

— От бачите, — пожвавився Ісоліані. — Ви краще не кваптесь, подумайте гарненько. Я б вам дурницю не пропонував.

— І кому збираєтесь продати цю коштовну античну підвіску?

— Ми ж з вами домовились робити спільну справу, але без зайвих запитань.

— Щось ми дивно домовляємось: то говорити без недомовок, то «без зайвих запитань»...

— Не ображайтесь, але я мушу бути обережним.

— І все одно, підвіска мусить залишитися в Росії. Це безцінна археологічна знахідка.

— Ви впевнені?

— Звичайно. І продовжувати нашу розмову є сенс лише за однієї умови...

— Якої умови? — перебив Віктора Грек.

— Ви розкажете мені про походження цих підвісок.

— Оце вже краще! — зрадів Ісоліані. — Серцем чую, ми з вами таки знайдемо спільну мову!

— І все ж таки...

— Гаразд, — наважився антиквар. — Не буду перед вами темнити. Так от, щоб знали: мої речі ніякого відношення до археології не мають. Навіть навпаки... Мені не хотілося б посвячувати вас у деталі, але доведеться... Подивіться на цю річ пильніше... — Грек знову дістав з кишені підвіску й передав її Віктору.

Горовенко ще раз довго й уважно розглянув її.

— І що скажете?

— Прекрасна робота античного майстра...

— Ви впевнені?

— Впевнений. Унікальна антична підвіска...

— Ця підвіска така ж антична, як оця ложечка для цукру, — кивнув на чашку з кавою.

— Недоречний жарт, пане Ісоліані.

— Я не жартую, Вікторе. Цю підвіску, як і декілька інших речей, хай мені Бог простить, я хотів продати одному американському колекціонерові. І не шукайте на ній слідів антики, не напружуйте розум і пам'ять. Це прекрасна імітація, не більше.

Віктор і вірив, і не вірив словам Ісоліані, а той тим часом заходився нарікати на свою долю:

— Збувати такі речі ой як складно. Може, навіть складніше, ніж виготовляти. У ювелірів своє мистецтво, у комерсантів своє. Без легенди про знахідку не обійтись, адже йдеться про товар делікатний...

— Делікатний?! Це так ви називаєте фальсифікати, або ж простіше — підробки!

— Навіщо так грубо? Мова йде про витвори мистецтва...

— Еге ж! Намагаєтесь підбити мене на злочин, і водночас закликаєте до делікатності, — зіронізував Віктор.

— Про злочин ви даремно. Хіба то злочин, коли є люди, які хочуть купити антику? Антики мало, на всіх бажаних не вистачить, от я і кручусь, мов той в'юн, щоб задовольнити колекціонерський попит.

— Широ вдячний за таку довіру, — посміхнувся Віктор. — Тільки звідки у вас впевненість, що я повірив, що ваші підвіски — фальсифікат?

— Інтуїція, чи як ви її там називаєте, — доброзичливо відповів Ісоліані. — І знову ж таки, молодому чоловікові не завадять гроші.

— Про це ви вже казали.

— Ну то згодні, чи як?

Віктор не знав, що відповісти. Перед ним сидів не просто торговець краденими історичними й мистецькими раритетами, а шахрай, який гендлює фальсифікатами, один із тих, проти яких майже безуспішно боряться вчені всього світу, а тим часом підробки, мов та снігова лавина, засипають приватні колекції і музейні експозиції. Здавалося, не існувало сили, яка б могла перепинити цю лавину. Підвіска, яку показав йому Ісоліані, якщо вона справді фальшива, свідчила, що справа ця поставлена тут досить солідно.

— Гроші мені дійсно не завадять, — сказав спроквола. — Можливо, я б пристав до вашої пропозиції. Але маю бути впевненим, що серед речей, призначених вами на продаж колекціонерам, не буде справжніх історичних й археологічних раритетів, — без поспіху продовжив Віктор.

— Даю чесне слово, — мало не підскаочив від радощів Ісоліані.

Віктор пильно подивився на співрозмовника і посміхнувся:

— Ну навіщо так гучно, пане Ісоліані? Якщо говорити відверто, то

мені і справді не завадять три тисячі, а вам, якщо не помиляюся, треба збути кілька добре зроблених фальшивок. Тільки де гарантія, що ці речі — підробки? Мені важко повірити, що підвіска — фальсифікат. І, не маючи у тому впевненості, не можу перебороти своє сумління, дати згоду. Одна справа всунути якомусь зарубіжному колекціонерові імітацію, як ви кажете, інша — продати справжню археологічну знахідку; тобто обкрасити мою улюблену науку...

— Ну, тут ми порозуміємось, — по-панібратськи обняв Віктора за плечі Ісоліані, бо вже збагнув — справа зроблена. — У вас, як у тієї дівки на виданні, і хочеться, і колеться.

— Пане Ісоліані, я кажу дуже серйозно! — став у позу Віктор.

— Гаразд, Вікторе, — заспокоїливо посміхнувся Грек. — Була б принципова згода, а про решту домовимось. Якщо я вас вірно зрозумів, вам потрібні докази. Але ж зрозумійте і мене. Яка ж то підробка, якщо її можна розпізнати з першого погляду? Через мої руки, з вашого дозволу, проходять справді бездоганні речі. Жоден експерт ще не засумнівався щодо них. Можете мене засуджувати, можете зневажати, але це моя справа, і роблю я її належно. Авжеж, на цій, з вашого погляду, брудній справі, я заробляю гроші. Якщо не я, то хтось інший зайнявся б цим. Фальсифікати мистецьких творів та історичних реліквій були і будуть, незалежно від того, як ми до цієї згоди з вами, не вельми чесної справи, ставимось.

Віктор промовчав, потім запитав:

— А чим ви доведете, що я творитиму археологічні біографії виключно фальсифікатам?

Тепер рішення змушений був блискавично прийняти Грек. Або розкрити всі карти, або ж уникнути відповіді, звівши все на такий собі недолугий жарт. Але він чудово розумів, що, відбувшись жартом, може втратити так легко набутого і такого потрібного йому на майбутнє партнера. «Ні, просто так від нього не відчепишся», — подумав Грек. Відчув у душі якийсь неприємний холодок, наче хтось підказував: «Зупинися...» Йому дуже не хотілося посвячувати Віктора у свої професійні таємниці, серцем відчував, що робить щось не так, але не міг збороти жагучого бажання ще раз погратись у піжмурки з долею. Глянув пильно на Горовенка — «Ні, цей за гроші на все піде... Молодий, зелений, хоче слави. Трохи хворий на чесноти, але від цього добре лікують гроші... Раз зробить брудну справу, а все життя боятиметься, що хтось про це довідається, — думки одна за одною соталися в його голові. — Невже я, Ісоліані, при потребі не справлюся з нікому невідомим археологом? Не таких укоськував! Познайомити його з Рахумовським? Не хочеться, тільки як інакше докажеш цьому впертюхові, який причепився, мов той реп'ях до штанів із своїми принципами. Бачите, готовий взяти участь у брудній оборудці, але, борони Боже, щоб продати якусь справжню археологічну знахідку. Дивні якісь люди. Яке тобі діло — справжня знахідка чи підробка? Однак уже у лайні. Що ж, доведеться познайомити його із майстром. Втім, яка тут небезпека? Не з його статками мати справу з Рахумовським... Але знову відчув у душі холодок.

Аби знав у ту мить Грек, що його чекає у майбутньому...

— Гаразд, — сказав уголос. — Я познайомлю вас із майстром, який виготовляє для мене такі речі. Влаштовує?

— Справа ваша, пане Ісоліані, — із вдаваною байдужістю відповів Горовенко. — Хочу мати впевненість, що ми не розпродуємо справжні історичні та археологічні раритети. Усе інше мене не турбує.

Трохи помовчавши, Грек додав:

— Маю до вас одне прохання, Вікторе: ювелір, котрий виготовляє речі на моє замовлення, мало поінформований про дальший їх шлях, не проговоріться про мої майбутні плани. Маю на увазі нашу розмову про американського колекціонера.

— Ваш майстер не знає куди йдуть зроблені ним речі?! — здивувався Віктор. — Це ж не якісь там перстенки!

— А навіщо йому багато знати? Я кладу добрі гроші за роботу, стабільно замовляю у нього, нехай і за це дякує.

— Невже і справді нічого не підозрює?

— Як вам сказати... Доводиться вигадувати різних сановних замовників, які бавляться «під антику». А загалом — його більше цікавить сам процес роботи, а не те, де опиниться та чи інша річ.

— І вас ніколи не мучило сумління? — поцікавився Віктор.

— А чому б воно мало мене мучити? — широко засміявся Грек. — Знайшли предмет співчуття. Думаєте мільйонер, якому ми всучимо фальшивку, заробив свої мільйони чесним шляхом? Коли б не так! Я буду тільки радий, якщо нам вдасться ошукати одного з цих ситих і самовдоволених багатців.

— І давно ви їх отак «ощасливорюєте»?

Грек зблиснув очима, нагнувся до Віктора й сказав на самісіньке вухо:

— Це мій секрет, Вікторе. — А голосніше додав: — Але, маю вас запевнити, це — вигідна комерція, можна дешицю заробити. Ви тільки поміркуйте: у вас чудова професія, у мене непогано поставлена справа. Якщо ми об'єднаємося, то багато чого зможемо зробити спільно. Ну то що, згода?

— Я подумаю... — невизначено відповів Віктор. — Завтра чи після завтра скажу...

І хоч розмова не закінчилась твердим домовленням, Ісоліані залишився задоволеним. Життєвий досвід підказував йому, що Віктора вдалося переконати пристати до його справи. «Хто встоїть перед грубими грошиками?» — тишився він подумки.

8

Знову вони зустрілися тільки через три дні. Ісоліані навмисне затягнув час. Попрошавшись з Віктором, він ще раз прокрутив подумки всю їхню розмову і злякався. Аж надто багато сказав майже незнайомому археологу. А головне — розкрив свій найбільший секрет. Варто шарпнути за кінчик нитки і може розплутатися весь клубок. А це катастрофа. «Як чорт попугав!» — злостився на себе Грек.

— Я вже й не чекав на вас, — байдуже зауважив Віктор. — Завтра вирушаю до Києва.

— Чому ж так спішно? — захвилювався Ісоліані.

— А чого чекати? Може, ви того майстра вигдали, а я сиджу отут та виглядаю, — а раптом про мене згадають? Роботу в музеї закінчив, пора й додому.

— А як же з нашою домовленістю?

— Я ж вам сказав: допомогти збути фальсифікати — одна справа, а брати участь у спродажі раритетів — інша. Продавати справжні археологічні знахідки я не буду. І це моя остаточна відповідь.

Ісоліані важко зітхнув. У глибині душі він ще сподівався, що Віктор, або ж забуде про ювеліра, або ж у нього не стане часу на візит до нього. Проте, як виявилось, Віктор продовжував наполягати на своєму — подавай йому майстра, та й годі!

— Ну, якщо ви так наполягаєте, то поїдемо до мого майстра, — не приховуючи роздратування, відповів Грек. Вас представляю як свого гостя.

— Робіть як знаєте, — погодився Горovenko.

До таємничої майстерні вони добиралися довго, петляючи покрученими вуличками, поки не опинились біля невеличкого облупленого й скобоченого двоповерхового будинку. Віктор розумів, що Ісоліані навмисне заплутує дорогу, і тільки посміхався. Аби він знав, що Віктору

вже відоме прізвисько майстра і що він міг й сам розшукати цей будинок.

Рахумовський зустрів їх радісно, наче дорогих гостей:

— Пане Ісоліані, ваш перстень уже готовий!

— Дякую,— відповів Грек, намагаючись відразу взяти ініціативу розмови виключно на себе.

— Цей пан теж хоче щось замовити в античному стилі? — кивнувши на Віктора, запитав господар.— Можу запропонувати, скажімо, такий...

Рахумовський дістав із шухляди перстень і поклав його на стіл. Глянувши на перстень, Віктор згадав, що подібний, не такий саме, але в такому ж стилі, він бачив в одній із вітрин Ермітажу.

— З атласу Кондакова? — поцікавився Віктор.

Ювелір, трохи зашарівшись, ствердно кивнув головою.

— Тільки, вельмишановний пане, одна справа бачити малюнок персня, і зовсім інша його виготовити.

— Звичайно, звичайно,— погодився Віктор, захоплено роздивляючись вишукану й досконалу роботу. Не вірилося, що це імітація, так чудово був зроблений під антику перстень.

— Яку епоху полюбляє добродій? — запопадливо, як перед багатим клієнтом, стелився Рахумовський.— Архаїка, еллінізм? Чи, може, стиль імператорського Риму?

— На ваш розсуд, пане...

— Пан не поспішить на платню,— докинув і своє слово Ісоліані, сподіваючись тим самим повернути розмову на конкретне замовлення.

— Авжеж, я не сумніваюсь! — аж світився від радості ювелір.— Може, пан хоче оглянути ще що-небудь з моїх робіт.

— Звичайно,— відповів Віктор.— Задля цього і прийшли.

Рахумовський запитливо глянув на Ісоліані, бо встиг помітити, що той чомусь нервує.

— Покажіть недокінчений саркофагчик,— нарешті видавив з себе Грек.— Пан Горovenко — колекціонер і цікавиться такими речами.

«Ти ба, я вже й колекціонер! — ледь втримуючи посмішку, подумки відмітив про себе Горovenко.— Цікаво, цікаво...»

Рахумовський дістав із шухляди невеличку скриньку і передав Віктору. Піднявши віко, Віктор побачив на дні крихітний золотий саркофаг, що, здавалося, просвічувався наскрізь.

— Подивіться уважно на карбування, шановний. На них відтворено алегоричні сцени про смисл життя. А всередині саркофага лежить золотий скелетик. Крихітний, але точнісінько такий, як у людини. Складається із ста шестидесяти семи золотих частинок. Кожна «кісточка» рухається у тому напрямку і саме так, як і в людини...

— Це справді казкова робота,— захоплено вигукнув Горovenко.— Але, даруйте мені необізнаному, який сенс такої копії праці?

Рахумовський здивовано подивився на Віктора.

— Невже усе повинно мати сенс і практичну вигоду? З персня, який ви носитимете, теж ніякої вигоди. Є просто ювеліри, і ювеліри, яким хочеться трохи дивувати людей. Просто ювеліри заробляють гроші, я ж належу до тих, хто іноді хоче дивувати. Саркофаг, якщо на те буде воля Божа, спробую виставити у паризькому Салоні. Є такі знамениті щорічні виставки у Парижі. Кожний художник мріє хоч раз у житті там виставитися. Подивляться люди й оцінять, яку річ зробив Рахумовський. Аби я жив у Петербурзі чи Парижі... Мені б замовляли царські регалії, я б виготовляв речі для виставок та музеїв. Але я живу в Одесі. Тому й доводиться робити оці перстеньки, якими розігрують професорів, видаючи їх за археологічні знахідки. Оце недавно...

Віктор не одразу збагнув, що трапилось. Ісоліані голосно кашлянув, вихопив у Віктора скриньку з золотим саркофагчиком і, тицьнувши її в руки Рахумовському, якимось неприродно голосно сказав:

— Пана Горovenка зовсім не цікавлять ваші приватні справи! Ми поспішаємо!

— Чому ж, пане Ісоліані? — заперечив Віктор. — Саркофагчик таки унікальна річ. Б'юсь об заклад — жоден майстер у світі такого не зробить.

— Дякую за добре слово, — аж просявав Рахумовський. — Ото я і кажу, аби я жив у якійсь із столиць... Рахумовський усе може. Що б ви не заговорили, я зроблю... Навіть тіару скіфського царя...

У Грека наче щось обірвалося всередині. «Тварюка! Хто ж тебе за язика тягне?!»

Від почутого кров ударила Вікторові в скроні. Але він вмиг опанував собою, вдавши, що пропустив повз вуха останню фразу ювеліра. «Невже перед ним та людина, яка виготовила річ, про яку зараз говорить уся Європа? Важко повірити. Золота тіара і ця облуплена, обшарпана кімната. Але ж Рахумовський сказав не про якусь там корону, а саме про тіару скіфського царя».

Якесь дивне відчуття радості й болю охопило враз Віктора. У його руках опинилася ниточка до розгадки історії таємничої тіари, легенда про яку полонила світ... Господи, який це буде удар для багатьох! Віктор враз зрозумів це і чомусь пожалкував, що приїхав сюди...

— Пане Горovenко, нам час, — заметушився Ісоліані. — На поїзд заїзнимось, — і, не прощаючись з господарем, майже силоміць повів Віктора до дверей.

— А як же з замовленням? — здивувався Рахумовський. — Чи, може, ви передумали?

— Я до вас ще приїду, — кивнув на прощання Віктор. — Тоді й з'ясуємо всі деталі нашого замовлення.

Уже на вулиці, трохи оговтавшись від непередбаченої ситуації, коли мало не розкрилася уся історія з тіарою, Ісоліані запитав Горovenка:

— Потрібні ще якісь докази, що цей майстер зуміє виготовити імітацію, яку навіть експерти не відрізнять від справжнього історичного раритету? Його фальсифікати, як їх називають у вашому вченому світі, справжні шедеври, чи не так?

— Блискучий майстер. З таким можна багато чого зробити. Тепер я не сумніваюсь, що підвіску зробив саме він. Золоті руки...

«Руки золоті, — подумки погодився Грек. — Жаль, що язик задовгий...»

— То як, домовились?

— Вважайте, що так...

* * *

Увечері Віктор відправив кур'єрським поїздом коротенького листа професору Антоновичу:

«Шановний Володимире Боніфатійовичу!

Те, про що я вам зараз пишу, видасться на перший погляд маренням не зовсім здорового чоловіка. Проте викладені мною факти, здається, реальність, яка викличе сенсацію у всьому науковому світі. Надбана Лувром тіара скіфського царя Сайтафарна, про яку ми так багато і так детально говорили у Києві, — ймовірно за все фальсифікат. Мені відоме ім'я людини, яка могла його виготовити. Про всі деталі розкажу у Києві.

Віктор Горovenко».

Минав час. У повсякденній житейській веремії потроху почало забуватися сенсаційне повідомлення про тіару скіфського царя. Світ прагнув інших новин, отримував їх і смакував ними щодень і щогодинно.

Французи, звісно, пишалися своїм новим музейним експонатом — чи не найціннішим на той час скіфським раритетом у світі. Потроху згасла гострота втрати і в наукових колах Росії. Царський уряд не зробив нічого, аби повернути унікал. Політичні міркування стояли вище наукових чи духовних. Через якусь там тіару ніхто не збирався загострювати стосунки між державами.

Вікторів лист ошелешив професора Антоновича. Перечитуючи його безліч разів, все ще не зважувався повірити написаному. Проте знав: Віктор Горovenko, незважаючи на свою молодість, не міг припуститися помилки, бо належав до серйозних і відповідальних людей. А з іншого боку — тіару купив не якийсь там провінційний музей чи приватний колекціонер, що поскупився на оплату експертам, а Лувр, де атрибуцією займаються найвидатніші знавці античного мистецтва, музеєзнавці та історики зі світовими іменами. Це теж не можна було скидати з рахунку.

Антонович вкотре аналізував усі наявні факти, пов'язані з тіарою. Поки що жоден не давав підстав для сумнівів у її справдешності. Хіба тільки загадкова поява тіари, яка ховалася в мареві якихось недомовок і нарочитої сенсаційності.

Те, що розповів по поверненню з Одеси Віктор, здавалося, виходило за межі реального. Майстер, який зробив тіару, не тільки існував, але й активно працював, виготовляючи одну за одною античні імітації, а одеський шахрай Ісоліані спродував їх колекціонерам, антикварним фірмам і навіть музеям.

— З майстром можна порозумітися, — оцінюючи ситуацію, запевнив Віктор. — Рахумовський закоханий у свою роботу до безтями, і навіть не підозрює, у яку халепу його втягнули. Варто йому дізнатись, де зараз знаходиться тіара, і розгориться справжнісінький скандал.

— У нас нема гарантій, що майстер в останню хвилину не відмовиться від свого твору.

— Чого б йому відмовлятися?

— Не забуваймо, що йдеться не тільки про коштовні речі й цілі скарби, а й про кримінальний злочин. Гадаєте, в Ісоліані нема можливості змусити Рахумовського відмовитись від свого авторства? Він може підкупити майстра. Врешті, де гроші — там і кров... Щоб врятувати своє реноме, Грек, здається, може на все зважитись, навіть на вбивство. У тому середовищі життя не вельми коштовна річ. Навіть такого унікального майстра.

— І все одно, я докладу всіх зусиль, щоб повезти Рахумовського до Парижа. Тим паче, що він живе мрією туди поїхати. Рахумовський, попри все, ще й дуже амбітний і мріє про те, щоб хоч раз виставитись у Салоні. Уявляю його стан, коли він побачить тіару в одному із залів Лувру!

— Давайте не квапитись. Не так все просто, колего.

— А що ж тут складного?

— Не забуваймо, що Лувр не якийсь там провінційний музей, і що атрибуцію тіари робили європейські світила, для яких визнати свою помилку означає виставити себе на глум. Вони до останнього захищатимуть не істину, а свій авторитет. Отож, коли й розпочинати справу, то треба виважити і врахувати всі деталі, проаналізувати всі за і всі проти. Не варто недооцінювати супротивників. Йдеться не тільки про тіару, йдеться про репутацію найбільшого в світі музею і багатьох вчених з світовими іменами.

— То що ви пропонуєте? Відмовитись від спроби встановити істину?

— Навіщо ж так? — посміхнувся професор Антонович. — В ім'я археології, в ім'я науки, задля того, щоб хоч колись настав край страшному промислу підробок, мусимо зробити від нас все залежне, щоб утвердити істину, щоб на весь світ пролунала пересторога колекціонерам і музеям мати справу з непевними торгівцями старовиною. Треба ще раз, користуючись цією історією з тіарою, їм сказати: «Схаменіться, люди! Від вашої нерозбірливості у надбанні музейних експонатів сходять на манівці історична наука!»

Антонович з боєм говорив про ту проблему, яка вже багато років хвилювала наукові кола Європи. Мистецькими та історичними фальсифікатами гендлювали повсюди: на паризькому Блошиному ринку недочений магістр, видаючи себе за нічого не тямлячого у нумізматиці простака, пропонував підробки унікальних старовинних монет, про які історики хіба що тільки чули. На тому чи іншому аукціоні, серед всілякого старовинного лахміття, раптом з'явилась картина, від якої у присутніх перехоплювало дух. Пензель Маестро дель Осерванца! Шалено набавляючи ціну, за неї боролись колекціонери і представники музеїв, не підозрюючи, що твір з'явився на світ не кілька століть тому, а зовсім недавно, і серед тих, хто прийшов на ці торги, можливо, зачався й автор підробки. У солідному антикварному салоні за шалені гроші колекціонер міг надбати зібрання жовтих від часу камеї епохи римської імперії, проте насправді виготовлених рік — два тому. Неповторного старовинного вигляду вони набули, побувавши у шлунках зажерливих індиків. Зроблені місяць — два тому скляні джбанки, закопані на кілька тижнів у гній, важко було відрізнити від покритих віковою патиною вишуканих виробів венеціанських складувів чотирнадцятого століття!

Фальсифікатори знахабніли. Вони виготовляли «картини» Рубенса і Рембрандта, алебастрові вазы «знайдені» у єгипетських пірамідах, сердоликові геми, прадавні рукописи... Геть усе, чим могли зацікавитися музеї і колекціонери.

Антонович і Горовенко прекрасно розуміли, як багато важило б розвінчання міфу про тіару. Це завдало б відчутного удару фальсифікаторам і змусило б музейних чиновників, та й всіх тих, хто належить до численного легіону колекціонерів, серйозніше подивитися на проблему поповнення своїх зібрань.

Просто сказати — «розвінчати». Але як? Зробити заяву у пресі? Тільки хто прислухається до слів хоч і досить поважного, але ж з Росії, історика? Звернутися до уряду? Якщо державні чиновники не захотіли відстоювати тіару, коли вона вважалася унікальним античним шедевром, знайденим на території Російської імперії, то що б їх змусило втрутитися у справу про якийсь там фальсифікат? Антонович розумів, що ліпше всього було б, якби у справу втрутився хтось із відомих європейських знавців антики і піддав сумніву походження тіари скіфського царя. Тільки ж хто наважиться кинути виклик Лувру? Таким сміливцем, на думку Антоновича, міг бути берлінський мистецтвознавець Фуртвенглер, який вже не раз схрещував списи з директорами найбільших європейських музеїв за нерозбірливість у придбанні експонатів. Загалом він і сам дещо сумнівався у походженні тіари (про це професор Антонович вчитав у одній із німецьких газет), хоч і не вважав її підробкою, але датував знахідку значно пізнішим за епоху Перікла часом.

Після довгих сумнівів та вагань таки вирішив написати йому листа. Фуртвенглер, здавалося, тільки й чекав сигналу, бо відповідь прислав негайно: пропонував зустрітись із Віктором Горовенком чи з самим Антоновичем у Парижі.

У Луврі, почувши про демарш такого відомого в наукових колах мистецтвознавця, вдарили на сполох. Як не викручувався директор Національних музеїв Франції Кемпфен, але змушений був під тиском європейських наукових кіл і деяких ліберально настроєних політиків дозволити Фуртвенглеру особисто ознайомитися із скіфським раритетом.

— Нехай обстежує,— нервуючи сам, заспокоював Кемпфен колег.— Це нам на користь. Висновок Фуртвенглера дозволить остаточно припинити розмови про тіару. Комуś вигідно сумніватися в істинній цінності нашого надбання. А кому — знаємо. Кільком німецьким та російським археологам. Їх, зрештою, можна зрозуміти. Така коштовна річ — і не в Берлінському музеї, не в Ермітажі, а в Луврі — найбільшому музеї Європи. То їм не що інше, як квасний патріотизм вдарив у голову.

Тим часом Фуртвенглер, відкинувши емоційні міркування щодо краси й довершеності тіари, промацував кожну деталь прискіпливим, урівноваженим поглядом вченого. На відміну від своїх попередників шукав не доказів, що ріднили тіару з античним мистецтвом, а навпаки — рис, які могли різнити її від витворів давніх майстрів. Чим пильніше вдивлявся в тіару, чим більше розмірковував над кожною деталлю, тим гостріше відчував якусь невідповідність у вишуканій композиції. Він довго не міг збагнути, в чім справа, аж поки, може, всоте не перечитав фразу з написом. Ні, він не сумнівався у графіці бездоганного щодо стилю напису. Сумнів викликало інше. Як могли ольвійці наважитися не просто подарувати скіфському вождеві корону, а ще й підкреслити написом, що це не данина, а подарунок. Рівних — рівному! Так, ольвійці, які жили на березі одного з лиманів Понту Евксинського, були народом мужнім і хоробрим, тримали в руках торгівлю. Ольвійців шанували в усій тогочасній окуймені. З усіх міст-полісів скіфи надавали перевагу саме Ольвії. Але й це не дозволяло так фамільярно ставитися до скіфських вождів, яким вони протягом віків платили данину, а не підносили дарунки. Хіба могли ольвійці наважитися піднести скіфському вождеві корону з таким написом? Адже напрошувався парадоксальний висновок: ольвійці коронували скіфського царя? Приймавши тіару з таким написом Сайтафарн, хотів він того чи ні, але визнавав свою залежність від ольвійців. Якраз це і суперечило логіці, бо скіфи не визнавали чиеїсь зверхності над собою.

«Ідея зробити напис на короні навряд чи спала б на думку древнім народам,— міркував Фуртвенглер.— Вона могла прийти тільки тому, хто звик користуватися портсигарами з дарчими написами». Звернувши увагу вчений і на невідповідність деяких деталей тіари, які, здавалось, відрізнялися одна від другої не роками, а цілими століттями. Звісно, і цьому можна знайти пояснення. Можливо, майстер слугував якимись втраченими зразками.

«Професор Антонович таки має рацію,— зробив висновок педантичний Фуртвенглер.— Експертизу зроблено поспіхом, не все враховано. Потрібно робити детальніше обстеження тіари царя Сайтафарна».

Не стільки висновок Фуртвенглера, як його нагальна вимога зробити повторну експертизу коштовного експоната, викликали у Кемпфена шал обурення:

— Про нову атрибуцію не може бути й мови. Лувр не якийсь там провінційний музей. Ми заручилися висновками найвідоміших експертів!

— Знаю,— спокійно відповів йому Фуртвенглер.— Тільки, окрім уже сказаного, мушу додати, що київський історик Антонович взагалі на стоює на тому, що тіара — фальсифікат. Її виготовили в Одесі.

— Вам хочеться пожартувати?! — скипів Кемпфен.— Якийсь Антонович, бачите, вважає!.. Хто він такий, ваш Антонович?! Ще кілька хвилин тому ви тримали в руках тіару Сайтафарна. Скажіть, зараз є у світі людина, здатна зробити щось подібне?

Фуртвенглер поправив пенсне і зітхнув:

— Як не прикро, але для експертизи, згодьтеся, не аргумент — є зараз людина, здатна зробити щось подібне, чи її нема. Хто про це знає чи може знати? А от окремі деталі тіари викликають особисто у мене серйозні запитання. І я наполягатиму на новій атрибуції.

— За яким таким правом, дозвольте поцікавитись? Здається, ви

зараз не в Берліні, а в Парижі. І зараз не 1871 рік! Тут діють не німецькі, а французькі закони і традиції.

— По праву вченого, з вашої ласки,— спокійно відповів Фуртвенглер.— Не мені вам пояснювати, що йдеться не про амбіції Берліна чи Петербурга, а про дещо інше. І ви це добре знаєте! Для вас існує тільки престиж. Ви не хочете помічати страшного, але очевидного факту — підробки історичних і мистецьких раритетів набули такої довершеності, що це загрожує подальшому поступу вивчення древніх цивілізацій. Як науковці ми задихаємось під лавиною фальсифікатів. Даруйте, нагадаю неприємний для вас факт. Тільки за останні роки з Лувру вилучено кілька так званих унікальних творів. Ми не можемо жертвувати інтересами науки, дбаючи тільки про авторитет Лувру та його постійних експертів. Дай Боже, щоб ми усі на цей раз помилилися і тіара виявилася справді античною.

— Стара пісня, пане Фуртвенглер. По праву вченого, як кажете, ви одержали дозвіл особисто ознайомитись з тіарою, обстежити її саме так, як вам хотілося. Гадаю, тепер ви впевнилися, що тіара справжня і, я переконаний, що сумнівів у цьому не маєте. На жаль, це вас не влаштовує. Вам потрібна не наукова істина, вам потрібен скандал навколо нашого надбання. Не вийде! Якийсь там Антонович з Києва, бачите, піддає сумніву авторитет самого Рейнеке! Занадто сміливо, дозволю вам сказати!

— Поживемо — побачимо,— спокійно відповів німецький вчений.— До речі, сьогодні прибуває до Парижа учень професора Антоновича молодий археолог пан Горovenко.

— Приємна звістка. То й що? Це додає щось суттєве до історії тіари скіфського царя Сайтафарна?

— Гадаю, пане Кемпфен, що додасть. Молодий чоловік запевняє, що знає майстра, який виготовив тіару...

— Даруйте, але ви переходите всі допустимі межі, пане Фуртвенглер,— схопився з-за свого масивного столу директор Лувру, даючи зрозуміти, що розмова вичерпалась.

— Маю честь,— холодно попрощався із ним Фуртвенглер.

* * *

Приїзд до Парижа Фуртвенглера, а згодом і київського археолога Віктора Горovenка з новою силою розпалили пристрасті навколо луврського надбання. Сенсація, яка, здавалося, назавжди вмерла в перебігу життєвських подій, знову ввірвалася на сторінки газет, стала темою запеклих дискусій.

Невтомно скрипіли журналістські пера, сипались одна за одною заяви представників музею та експертів. Луврські чиновники ні на мить не сумнівалися у своїй правоті, а французькі газети, як і слід було чекати, дружно взялися розвінчувати німецького експерта, який наважився кинути виклик найбільшому й найавторитетнішому музею світу.

Проте вже перше інтерв'ю Віктора Горovenка змусило деякого прикусити язик. Він не тільки піддав сумніву знахідку тіари, але й зробив заяву, яка сколихнула науковий світ. Було названо ім'я автора тіари!

Луврські чиновники не на жарт сполошилися. У пресі з'явився лист директора Лувру про те, що, за свідченням французького консула в Одесі, ювелір на прізвище Рахумовський там не проживає. Важко сказати, чи ту фальшивку подали для преси чиновники Лувру, чи, може, консул абияк виконав доручення. Але факт залишився фактом. У руках Кемпфена був офіційний папір з Одеси і французька преса з новими силами взялася гамселити на своїх сторінках Фуртвенглера і Горovenка, забувши начисто про межі пристойності. Як тільки їх не називали, звинувачуючи мало не у ворожій діяльності проти Франції. Деякі газети

називали київського археолога не інакше, як емісаром петербурзького уряду, якому доручено за будь-яку ціну вирвати з Лувру коштовний скіфський раритет і доставити в Росію. Лунали вимоги негайно видворити Горovenка із Франції. Віктора навіть викликали до префектури і не вельми ввічливо поцікавилися, скільки часу він має намір перебувати у французькій столиці. В російському посольстві Горovenку сухо порадили не ускладнювати справи, на рішення якої його ніхто не уповноважував. Перший секретар посольства Куницин, нервово поглажуючи вуса, прозоро натякнув на неприємності, які чекатимуть археолога на батьківщині.

— Питання з тіарою серйозніше, ніж гадають отут, в посольстві,— спробував було переконати секретаря Горovenко, але, збагнувши, що його не хочуть слухати, розчаровано закінчив: — Втім, яке діло посольству до тіари? Мова ж йде не про політику, не про якісь там державні інтереси Росії, чи не так?

— То вам тільки здається, пане Горovenко,— перебив його Куницин.— Ваша затія може відбитись на дружніх стосунках між Росією та Францією. Париж не залишить без уваги підрив свого державного авторитету. Навіть у таких дрібницях.

— І це ви називаєте «дрібниці»? — здивувався Віктор.— Для посольства, може, це й дрібниці. Але не для вчених. Ви ж прекрасно розумієте, що фальшивки наносять непоправної шкоди у вивченні давніх цивілізацій, давніх культур.

— Можливо, можливо. Я з вами не хочу, та, власне, й не збираюся сперечатись. І все ж раджу вам якомога швидше покинути Париж.

— Даруйте, але зараз це неможливо. З дня на день до Парижа прибуде Рахумовський.

— Ви вірите в існування міфічного Рахумовського? — роздратовано запитав Куницин.— Посольство теж зробило запит в Одесу. На жаль, ні про якого Рахумовського там не знають... Заявляю це вам офіційно...

Куницин говорив неправду. Ще вранці він особисто читав депешу одеського губернатора про ювеліра Рахумовського. Але зараз Куницин попри все мав добитися виїзду з Парижа цього занадто активного київського археолога. Чинновники французького міністерства закордонних справ дали зрозуміти, що історія з тіарою зайшла занадто далеко і може мати непередбачувані наслідки, натякаючи, що російське посольство мало б нейтралізувати скандал, який розгорявся з кожним днем. Щодо Рахумовського, то було вирішено: відразу по прибутті до Парижа посадити його на зворотний поїзд і в супроводі одного з працівників посольства через Марсель повернути до Одеси.

— Раджу вам зважити всі «за» і «проти» перш ніж знову підете до Лувру, пане Горovenко,— на прощання сказав Куницин.

— Дякую за пораду. Я не затримаюсь у Парижі довше, ніж цього вимагатиме справа.

Подальші події розвивалися з навальною стрімкістю. Навіть паризька преса не встигала за ними. Піднімалася завіса перед останньою дією напруженої драми, яку одні сприймали тільки як сварку у шляхетному сімействі вчених, інші вважали напрочуд серйозним актом у боротьбі з фальсифікаторами так званих «історичних реліквій».

Чи то не спрацювала таємна агентура, чи, може, Рахумовському пощастило розминутися з нею, та все ж Віктору вдалося без пригод зустріти марсельський поїзд і радісно усміхненого, ошелешеного закордонними дивами Михайла Рахумовського.

Поява у французькій столиці одеського ювеліра Рахумовського, існування якого так впевнено заперечувала адміністрація Лувру і навіть російське посольство, було мов грім серед ясного неба. Преса підняла нечуваний гвалт довкола нового факту. У добре продуманій обороні

Лувру з'явилася суттєва пробоїна. Тим часом один з депутатів Національного зібрання вніс запит уряду про тіару, вимагаючи дати громадськості вичерпну відповідь — справжня вона чи фальшива? Адже тіару купили за гроші платників податків. А французький буржуа не вельми любляв, щоб хтось його ошукував...

Кемпфен викручувався, мов той вуж, але відтепер йому нічого не залишалося, як згодитись ще на одну експертизу. До авторитетної комісії ввійшли, окрім знаменитого Рейнеке, кілька експертів з Лондона, Відня та Рима. Залишилося тільки призначити день і годину проведення експертизи.

Горовенко вирішив якийсь час не посвячувати Рахумовського у скандальну справу, до якої той був мимоволі причетний. До Парижа його запросили від імені якогось міфічного графа, мовляв, обговорити солідне замовлення. Він з радістю погодився, мріючи водночас здати на виставку чергового Салону свій унікальний золотий саркофаг із скелетом людини, роботу над яким якраз завершив.

Через пару днів після приїзду Віктор повів Рахумовського на екскурсію до Лувру. Той був щасливий, мов маленька дитина. Виповнилася його давня і, здавалося б, нездійсненна мрія — побувати у цьому знаменитому музеї. Віктор мав дещо інші плани, чисто психологічні.

Вони довго ходили залами, і Рахумовський захоплено роздивлявся експонати, чіпко прикипаючи до вітрин з античними ювелірними виробами. Тим часом Віктора не полишала думка: «Як поведе себе Рахумовський, побачивши в одній із вітрин власноручно зроблену тіару? А може, все це тільки вигадка?» Як багато залежало від цієї екскурсії до Лувру! Чи відстоюватиме Рахумовський своє авторство, чи, може, розповідь про харківських професорів, яку він почув минулої осені в Одесі, тільки добре замаскована легенда у цій заплутаній і ще далеко не у всьому з'ясованій шахрайській справі... А може, промовчить, вдасть, що не помітив тіару? Чим ближче вони підходили до зали, де експонувалася тіара, тим гучніше билося серце у Віктора. І раптом під склепіннями Лувру почувся зойк:

— Цього не може бути! Не може бути! Моя тіара!..

Рахумовський розпачливо озирався довкола і повторював, мов поведений:

— Не може бути! Моя тіара.

Люди, не розуміючи, що трапилось, оточили Рахумовського, а той очманіло дивився на вітрину, де під грубелезним склом знаходився один з найпопулярніших в останній час луврських експонатів.

— Цього не може бути! — затято повторював знову і знову. — Я ж її зробив, ось цими руками, чуєте?!

Віктор спробував вивести Рахумовського з музею, але той наче прикипів до вітрини.

— Як вона тут опинилася?

— Її придбав музей як одну з найкоштовніших археологічних знахідок, — спробував пояснити Віктор.

— Не може бути! — з відчаєм у голосі повторював Рахумовський. — Не може бути!

— Не може, але так воно є, — промовив Горовенко. — Власне, для того ми й запросили вас до Парижа, бо тільки ви зможете допомогти з'ясувати загадкову історію походження тіари, довкола якої вже майже рік ведуться запеклі баталії серед науковців й експертів.

Рахумовський пополотнів, спробував було ще щось сказати, але язик ніби приріс до піднебіння. Нарешті він видихнув позітрян і, схлипуючи від образи, повторив:

— Негідник! Як він посмів?!

— Хто?

— Ісоліані. Адже сказав мені, що тіару я роблю для подарунка одному з професорів Харківського університету.

— Отже, ви нічого не знаєте про подальшу історію тіари? Не до Харкова повіз ваш витвір Ісоліані, а до Відня, щоб продати фірмі Бруно Гундерса, яка й виставила її на аукціоні. Придбав, як бачите, вашу роботу як одну з найкоштовніших археологічних знахідок Лувр. Найвідоміші експерти Європи визнали її унікальною античною знахідкою.

— Невже визнали? — враз просяяв Рахумовський.

— Як бачите. Інакше вона не знаходилася б в одному з найпрестижніших музеїв світу.

* * *

На перше засідання нової експертної комісії прибуло чимало журналістів. У передпокої зали, де мала проводитись експертиза, сновигав і секретар російського посольства Кунцин, кидаючи колючі погляди то на Горовенка, то на Рахумовського. Всі чекали початку поважного зібрання, яке мало нарешті розставити все на свої місця. Засідання відкрив Кемпфен. Голосно, навіть якимось неприродно урочисто й піднесено звернувся до публіки:

— Панове! Хочемо того чи ні, але ми з вами сьогодні стаємо учасниками дуже відповідальної події. Група, як на мене, не зовсім компетентних людей, впродовж кількох місяців піддає сумніву походження однієї з найкоштовніших археологічних знахідок нашого століття, навіть називає її фальсифікатом. Мова йде про унікальний витвір V століття до нашої ери — тіару скіфського царя Сайтафарна. Ми, звісно, могли б не зважати на ці необгрунтовані і, повірте, дуже далекі від науки заяви. Але Лувр, як найбільший музей світу і скарбниця світової культури, пильнує свій авторитет, високе реноме і не дозволить, щоб хоч один відвідувач, переступивши поріг музею, засумнівався в оригінальності виставлених у наших залах експонатів. Тому уряд доручив нашій комісії ще раз обстежити тіару, щоб назавжди зняти будь-які сумніви щодо її походження. Я ж, як директор Національних музеїв Франції, ще раз з повною відповідальністю заявляю: тіара скіфського царя Сайтафарна зроблена геніальним античним майстром, ім'я якого, на жаль, залишається невідомим... — Кемпфен зробив паузу, важко зітхнув. — Проте зараз перед нами з'явиться людина, яка наважилася піддати сумніву безцінний шедевр, і навіть претендує на його авторство. Це нас не здивувало. В історії, як не прикро, подібні факти з самозванцями трапляються не вперше. На жаль, доводиться мати справу знову з такою людиною.

— Пане Кемпфен, будьте обережніші у висловах! — перебив його професор Фуртвенглер.

Проте директор Національних музеїв Франції вдав, що не почув репліки, монотонно, мов церковний пономар, продовжував:

— Особисто для мене та більшості членів комісії цей фарс болючий і неприємний. Але хай дарують нам всі, хто знаходиться в цій залі, за причетність до процедури. Ми змушені стати її учасниками в ім'я істини, в ім'я престижу Лувру. Сьогодні питання про тіару, сподіваюся, вирішиться раз і назавжди. А тепер, панове, я викликаю пана Рахумовського, підданого Російської імперії, жителя міста Одеси. Можливо, пан Рахумовський не усвідомлює, у яку аферу його втягнули інтереси деяких, з дозволу сказати, істориків, котрих цікавить не стільки істина, як престиж, власне, амбіції їхніх урядів. Ми чудово розуміємо: Росія втратила унікальну археологічну знахідку, відчуваємо, як боляче усвідомлювати, що тіара знаходиться не в Ермітажі, а у паризькому Луврі. Але хто дав право деяким, з дозволу сказати вченим, ганьбити честь найбільшого й найавторитетнішого музею світу? Піддавати сумніву наукову компетенцію стількох відомих знавців антики?

У залі хтось гучно зааплодував. «Як усе добре продумано і зважено,— зауважив подумки Горovenko.— Є актор, є глядачі, є навіть оплески. Тільки ось побачимо, як розвиватимуться події далі...»

— Гадаю, тут ніхто не сумнівається в компетенції запрошених Лувром експертів? — завершив свою відверто зневажливу до опонентів промову Кемпфен.

— На жаль, експерти теж люди,— пролунав голос Фуртвенглера.— Не забуваймо, пане Кемпфен, знамениту історію з колекцією Шаля!

Кемпфен, як і багато інших людей, що завітали сюди, одразу ж зрозуміли натяк.

У червні 1867 року Французька академія наук святкувала своє двохсотліття, і з нагоди такого значного ювілею відомий математик і не менш відомий у Франції колекціонер Шаль подарував поважному науковому закладу чотири листи драматурга Жана Ротру до всевладного кардинала Рішельє. Наукова і культурна цінність дарунка була великою, бо в архівах, бібліотеках і приватних зібраннях не збереглося жодного автографа цього досить знаного у Франції письменника.

Через деякий час Шаль знову передав академії кілька автографів. Цього разу великого математика і фізика Паскаля. Один з них — лист Ньютону — містив справжню сенсацію. Паскаль радив Ньютону, якому виповнилося одинадцять років, серйозно зайнятися математикою. «Ось хто хрещений батько Ньютона в науці!» — з гордістю заявляли французи.

Ніхто не знав звідкіля у Шаля унікальні документи. А вчений тільки посміхався, зберігаючи свою таємницю. За кілька місяців Шаль знову передав Академії кілька документів, серед них був лист Галілея...

Експерти, які старанно вивчали листи,— адже мова йшла про документи неабиякої наукової вартості,— визнали їх справжніми, ввели в науковий обіг, їх цитували в солідних монографіях, використовували для енциклопедичних видань. І нікому не спадало на думку, що через кілька років ці листи стануть причиною грандіозного всеєвропейського скандалу. А трапилось ось що. Один із студентів-істориків, вивчаючи листи Паскаля, наштотхнувся на слово «кава». Звичайнісіньке, звичне у Європі слово, яке сотні й тисячі разів згадувалось щоденно людьми дев'ятнадцятого, але не початку сімнадцятого століття. Тоді в Європі про цей напій не мали найменшого поняття. Адже вперше каву завіз до Парижа посол турецького султана в 1669 році. Якраз через сім років після смерті Паскаля, якому начебто належав лист з колекції Шаля.

Студент звернувся з своїми підозрами до кількох вчених-археографів, які вирішили на всяк випадок ще раз вивчити оригінали. Звірили листи Галілея, які знаходилися в архівах інквізиції, і без труднощів виявили — фальшивка. Такий же результат чекав і на так звані документи з портфеля Рішельє...

Бідному Шалю, а разом з ним і Французькій академії, довелося пережити чималий сором. Авжеж. Поважні вчені мужі не зуміли розгадати звичайнісіньких підробок!

Знаючи Шалю як запеклого колекціонера автографів, якийсь Врен-Люк запропонував йому лист Мольєра, що, немовби, походив з колекції графа Буажердена, яку, мовляв, він придбав у родичів французького аристократа-рояліста.

Зрозуміло, поява на ринку такої коштовної колекції мала б насторожити Шалю. Адже жодна людина у світі ніколи не чула про те, що Буажерден збирав автографи. Проте Шаль, заворожений освіченістю Врен-Люка, й подумати не міг, що інтелігентний дідок з борідкою, мов той дрібний злодюжка, тихцем вириває у Національній бібліотеці з старовинних манускриптів чисті аркуші і, зачинившись у своєму кабінеті, творить на них «автографи» знаменитих людей.

У 1870 році експерти визнали свою помилку щодо атрибуції уні-

кальних листів, а Верн-Люк признався у виготовленні двадцяти семи тисяч різних «історичних документів», які він продав різним людям. І не тільки у Франції. Можливо, і до сьогодні цими, з дозволу сказати, «документами» послуговуються науковці.

Згадка про «колекцію Шаля» неприємно знітила Кемпфена, але, опанувавши собою, він посміхнувся й сказав:

— Сподіваюся, сьогодні такий пасаж не повториться. Одна справа підробити лист, інша — шедевр із золота. А тепер дозвольте мені представити вам одеського ювеліра Михайла Рахумовського.

Віктор легенько підштовхнув Рахумовського вперед і вийшов на середину зали разом з ним.

— Я представляю інтереси пана Рахумовського і, з дозволу поважних експертів, буду його перекладачем. Пан Рахумовський не знає французької.

— То, може, пан Рахумовський знає давньогрецьку? — не приховуючи іронії, поцікавився Кемпфен.

— Пан Рахумовський знає тільки російську — відбив словесну атаку Віктор.

— Гаразд, — трохи знітився Кемпфен. — Приступимо до роботи. Комісія, яка складається з експертів різних країн, хотіла б почути особисто від пана Рахумовського версію про походження тіари. Ми вже чули про потрясіння, яке пан Рахумовський пережив у Луврі. Тільки, нехай мені дарують тут присутні, ми теж дещо знаємо про акторські здібності людей.

Рахумовський нервував, довго не міг зібратися з думками. Врешті, переборовши хвилювання, почав свою розповідь:

— Повірте, я і гадки не мав обманювати Лувр чи якийсь інший музей. Мені замовили тіару, сказали, що це буде подарунок для професора археології Харківського університету. Моя тіара не більше, як імітація античного виробу. Я зробив її за моїм власним ескізом, в основу якого ліг добре знаний в Росії «Атлас античних старожитностей». Цей атлас можна взяти в будь-якій великій бібліотеці.

В залі загомоніли. Хтось досить зневажливо кинув:

— Ви, добродію, однак, газет не читаєте. Про тіару стільки написано!

— Даруйте, панове, — заперечив Віктор. — Але в Росії про це писали не вельми широко. У нас вважали недоречним прославляти факт нелегального вивезення з країни унікальної археологічної знахідки, а відтак — заохочувати ще когось до подібного злочину.

Ледь приховуючи іронічну посмішку, Кемпфен запитав Рахумовського:

— І як ви збираєтеся впевнити нас у своєму авторстві тіари? Може, демонструванням поважним експертам «Атласу»? Чи маєте ще якісь подібного гатунку факти, які зможуть вдовольнити наше зібрання?

— А навіщо розказувати? — несподівано голосно і впевнено мовив Рахумовський. — Я пропоную отут, в приміщенні музею, виготовити за вибором комісії будь-який фрагмент моєї тіари. Будь-який, на ваш розсуд.

Кемпфен різко підвівся з-за столу:

— Скільки ж часу вам потрібно для цього, добродію?! — роздратовано вигукнув Кемпфен. — Комісія не може засідати тижнями.

— Навіщо тиждень? Невелику деталь зроблю за кілька годин, скажімо, сьогодні вночі. Було б добре освітлення та інструмент.

Члени комісії здивовано презирнулися.

— За цим справа не стане, — обвів поглядом членів комісії Кемпфен. — У Луврі прекрасна служба реставрації, там усе є, — сказав не без гордості.

У залі загомоніли, не чекаючи такого повороту справи. Усі думали, що Рахумовський заходиться доводити своє авторство на словах, пред-

ставить якісь малюнки, фото, і ніхто не чекав, що він запропонує виготовити фрагмент тіари. Якусь мить усі дивилися на одеського ювеліра. «Це або справді навіжений, або ж... Тільки дуже впевнена в собі людина може зважитися на такий крок,— подумки розмірковував Кемпфен.— Втім, яка тут причина для хвилювання? Хто здатний зараз зробити щось подібне?..» А вголос сказав:

— Пропозиція хороша. Виготовити фрагмент — найпереконливіший доказ. Гадаю, що члени комісії згодяться надати вам таку можливість. Якщо не заперечуватиме комісія, пропоную вам виготовити фрагмент середнього фризу. Золоту пластину й необхідні інструменти вам доставлять із наших реставраційних майстерень негайно. Що ж, держайте! І нехай Господь допоможе вам! І нам теж, щоб розвіяти всі сумніви... Може вам надати фото тіари?

Рахумовський тільки посміхнувся:

— Навіщо? Я до кінця днів своїх пам'ятатиму в ній кожний штришок...

Після цих слів Кемпфен відчув, як мурашки побігли по тілу. «А що буде, коли він і справді зуміє виготовити цей фрагмент? Ні, ні, цього не трапиться!»

Ніхто не міг повірити в те, що такий сенсаційний і захоплюючий легенді про античне походження тіари скіфського царя Сайтафарна, легенді, яка за якихось неповних два роки збурила уяву тисяч і тисяч людей, засліпила своєю казковою, неземною красою поважних вчених і прискіпливих археологів, залишалося жити лічені години.

Рахумовський обрав найскладніший шлях, щоб довести своє авторство. Легко сказати — виготовити фрагмент, змережити якихось дватри сантиметри золотої пластини. Але як їх зробити, коли душа кипить від образи за обман і зневагу, коли тобі пропонують чужий, хай і прекрасний, інструмент, коли всі тільки й ждуть твого сорому і провалу. «Для них я зараз злочинець, шахрай...»

З такими думками Рахумовський довго й прискіпливо оглядав інструмент, вибирав найнеобхідніше, щоб узятись до роботи. Такі різні, такі несхожі почуття нуртували у його зболілій душі: гіркота й образа, радість і водночас якесь особливе піднесення, наче мав перейти в інший стан, відчуті щось таке, чого ніколи ще не відчував... Десять дуже глибоко в душі народжувалося усвідомлення того, про що боявся не тільки мріяти, але й думати. Він здобуде перемогу, а відтак і визнання. Здобуде те, про що потайки мріяв усе життя. Ці люди, які дивилися на нього із презирством і зневагою, визнають його талант. Уже завтра про нього, як найкращого ювеліра Європи, говоритиме Париж. І всі поспішать на цьогорічний Салон, щоб подивитись його композицію «Саркофаг». Бо що таке тіара у порівнянні із анатомічно бездоганим мініатюрним золотим скелетом, по якому можна читати лекцію студентам медичного факультету Сорбонни! Визнавши тіару античним шедевром, комісія, бажатиме того чи ні, буде змушена визнати і його талант, поставити його, Рахумовського, в один ряд з найвідомішими ювелірами світу. Він так мріяв про це, жив цим, гибіючи дні і ночі над своїми витворами у тісній кімнатці на околиці Одеси... А те, що тіару вважають фальсифікатам — нехай лежить на совісті нерозбірливих покупців та Ісоліані. Рахумовський нічого не підробляв, він виготовив імітацію під античний стиль і не більше. Ні, він доведе своє авторство, чого б те йому не коштувало!

Встав з-за столу, пройшовся по великій, здавалося, безмежній кімнаті, зі стін якої дивилися на нього виткані на гобеленах німфи і сатири. Йому здалося, що вони глузливо насміхаються із нього.

«Мушу зібратися з силами,— налаштував себе на роботу. До заходу сонця ще маю п'ять-шість годин, треба встигнути, встигнути... Інакше — сором на все життя. Я не хотів обманювати людей, не мав наміру здобувати славу через шахрайство. Невже всі ті, хто прийшов

сьогодні на це поважне засідання, не повірили мені, моїй розповіді? Невже вони не хочуть розуміти мене? Їм потрібні докази, серйозні, вагомі докази? Що ж, вони їх матимуть!»

Дрібно цокотів молоточок, штрих за штрихом вправно, віртуозно Рахумовський вибирав штекелем метал. Працював обережно, навіть трохи повільніше, ніж завжди,— давалися взнаки хвилювання і чужий інструмент. Та невдовзі з'явилися перші міліметри мережива орнаменту, золоте виноградне гроно, що, здавалось, повисло у невагомості...

Швидкоплинною миттю минали година за годиною. У роботі Рахумовський забув і про образ, й про славу, що в разі удачі чекала на нього. Він просто працював, вкладаючи в роботу всю свою душу. Сповнене гіркоти серце непомітно наповнювалося тихою радістю й піднесенням, трепетом, як те буває у людини у неповторні хвилини творчого піднесення.

Він не помітив, як спливла ніч. Сонце стояло вже досить високо, і один із луврських годинників пробив десяту годину ранку.

Закінчивши роботу, підійшов до вікна, довго й уважно роздивлявся золоту пластину, оцінюючи кожний штрих на фрагменті, подумки порівнював з карбуванням на самій тіарі...

Поклав пластину на стіл і пішов до дверей. «Досить, досить сорому. Нехай вирішують. Навіщо слова, пояснення, виправдання...»

Під дверима майстерні наче тільки й чекали появи Рахумовського. Хтось із членів комісії спробував зупинити майстра, про щось запитували журналісти. Але він уже нічого не бачив і не чув — ні членів комісії, ні працівників музею, ні просто ласих до скандалу людей. Він покидав Лувр, наче тікав від тривожного і моторошного сну.

Гучно, мов постріли, вибухали магнієві запали фотографічних апаратів. Репортери, штовхаючи один одного, поспішали сфотографувати нікому не відомого Рахумовського, який за один день став знаменитістю. Він не тільки кинув виклик всесильному Лувру, але й зазіхнув на славу античних майстрів. Ще мало хто знав, як закінчиться експеримент, але яке діло репортерам до наукової суперечки? Назавтра паризькі газети мають вийти із заголовками про черговий скандал у Луврі.

...Сивочолі науковці вражено розглядали золоту пластину. Їм не хотілося вірити очам, але будь-яка маніпуляція виключалася. Факт залишався незаперечним — фрагмент, який представив їм Рахумовський, був ідентичним і по композиції, і по стилю, і по техніці виконання одному з фризів казкової тіари.

Наступного дня комісія знову запросила Рахумовського до Лувру. Попросили розповісти про те, як виготовляв тіару. Тепер уже не скіфського царя, а тільки імітацію під антику. Десь у луврській бібліотеці знайшовся й «Атлас античних старожитностей», виданий у Росії багато років тому. Члени комісії побачили малюнки, взяті за зразок одеським майстром для так званої тіари скіфського царя Сайтафарна. Вперше на світ божий вплигло й ім'я Ісоліані — ініціатора такої грандіозної мистецької містифікації.

Обговорення велось довго, проте від вчорашньої войовничості у членів комісії не залишилося й сліду. Навпаки: кожен з експертів хотів поставити якийсь питання й отримати на нього вичерпну відповідь. Втім, на цей раз чомусь ніхто нікуди не квавився. Навіть вкрай знічений скандальною ситуацією Кемпфен.

Квапилися тільки в'їдливі паризькі журналісти. Вони з нетерпінням чекали результатів останньої експертизи, офіційних висновків комісії, щоб заповнити шпальта своїх газет нехай скандальними, але сенсаційними матеріалами. Чекали на висновки і Фуртвенглер та Горovenko, який несподівано став одним з героїв неординарної у науковому світі події. Чекали археологи і музейні працівники, чекали колекціонери. Від висновків експертної комісії залежало дуже багато, зо-

крема й відповідь на те, якого рівня досягло у світі фальсифікування мистецьких та історичних речей, якого розмаху набув цей промисел.

Нарешті дочекалися: блідий, мов стіна, директор Національних музеїв Франції зачитав офіційну заяву. Вибачаючись за помилку експертів, директор Національних музеїв Франції застерігав музеї і колекціонерів бути обережними з огляду на колосальний ріст майстерності й досвіду фальсифікаторів. Так звана тіара скіфського царя Сайтафарна визнала роботу до цього дня нікому не знаного одеського ювеліра Михайла Рахумовського. Відтепер його витвір набував статусу мистецької імітації. Це знімало з майстра ганебне тавро фальсифікатора і ставило його в ряд найвидатніших художників-ювелірів XIX століття.

Вважаючи так звану тіару унікальним твором ювелірного мистецтва, дирекція Лувру прийняла рішення перенести її із зали античних шедеврів до зали, де експонувалися шедеври прикладного мистецтва XIX ст.

* * *

Тіара й тепер чарує відвідувачів Лувру. Не тільки своєю красою, але й сумною, болючою історією свого походження, історією втраченого таланту. Вона стала єдиним відомим зараз шедевром видатного одеського ювеліра Михайла Рахумовського, який проживе після тієї паризької події ще багато років, але ніколи не сягне вершини створеної ним «тіари скіфського царя Сайтафарна». Як не сягне її і жоден ювелір й XX століття.

ЧИТАЙТЕ! ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

«Пам'ять століть»

єдиний в Україні історичний науково-популярний та літературний часопис.

На його сторінках друкуватимуться:

- науково-теоретичні історичні дослідження українських та зарубіжних учених;
- неznані документи з архівів та приватних зібрань;
- епістолярна спадщина (щоденники, листи) видатних українських і зарубіжних політиків, учених, митців, літераторів, громадських та церковних діячів;
- розвідки з фольклору, етнології, мистецтвознавства;
- історичні романи, повісті та есеї;
- статті з релігієзнавства, історії релігійних рухів.

Обсяг часопису — 16 друкованих аркушів (160 стор.) Періодичність — один раз на два місяці. Індекс 74569.

«Історичний календар» —

науково-популярний та літературний щорічний альманах.

Вийшло два випуски в 1995 і 1996 роках. Третій побачить світ наприкінці цього року. У ньому основний блок матеріалів присвячений 80-річчю Української Народної Республіки. У підготовці альманаху взяли участь відомі вчені-історики, письменники, мистецтвознавці, журналісти. Видання багатоілюстроване.

Обсяг альманаху — 50 друкованих аркушів (400 сторінок). Індекс 74200.

Передплатити журнал «Пам'ять століть» і щорічний альманах «Історичний календар» можна в усіх відділеннях зв'язку та передплатних пунктах, а також придбати в редакції.

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВІДКИ

Ігор Гирич

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

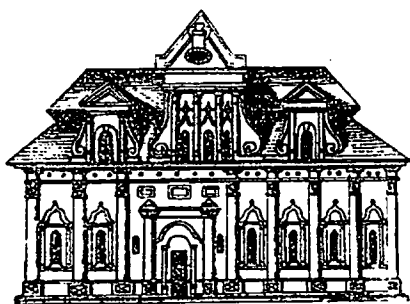
З а майже тисячу років існування Києво-Печерської лаври мільйони селян, міщан, купців, князів, митців України, об'єднаних містким поняттям прочани, віддавали шану цьому священному місцю. Саме для цього переважно й ходили до Києва — вклонитися святим отцям, спокутувати гріхи, відродити свій дух. Києво-Печерська лавра — символ духовного єднання України, уособлення душі українця, найголовніша святиня його віри.

Вона виникла в часи піднесення українсько-руської держави, за князювання Володимира — Ярослава і вже першими десятиліттями свого існування ствердила правдивість пророцтв святого Андрія Первозванного, що «засяє на сих горах Благодать Божа». Згаданий уперше в літописі 1051 р. Печерський монастир уже в 70-х роках XI ст. стає провідним інтелектуальним центром України-Руси. Святі преподобні Антоній, Феодосій, Нікон, Аліпій та інші отці монастиря своїми духовними подвигами й праведним життям вказували народові шлях до вершин моралі, правди, віри. 118 канонізованих ченців спочивають у Близьких і Дальніх печерах лаври — такої кількості святих поховань не має жодна східнослов'янська обитель.

Печерська лавра стала зразком організації чернечого життя на Русі. Її студитський общежительний статут згодом був прийнятий усіма монастирями; головна Успенська церква Печерського монастиря стала архітектурним взірцем для багатьох церковних споруд; шістдесят насельників лаври стали єпископами й архімандритами по всіх східнослов'янських землях.

У келіях Печерського монастиря запалав світильник рідної культури. Ченці лаври започаткували багато видів мистецтва й науки в Україні: Нестор-літописець — перший історик України-Руси, автор «Повісті минулих літ», що є головним джерелом вивчення нашої стародавньої історії; Агапій — перший відомий лікар; Аліпій — перший живописець, і це далеко не повний перелік.

Але до останніх часів значення лаври в українській культурі згадувалося дедалі менше. Все частіше лунали твердження, що Печерська лавра — це визначний центр російської культури, максимально підкреслювалася «общерусскость» Печерської обителі. Не заперечуючи внесок цього київського духовного центру в скарбницю всіх східнослов'янських культур, ми одночасно мусимо пам'ятати, що лавра — це передусім феномен української культури, її органічна й дорогоцінна частка. В цьому нарисі ми хочемо

Друкарня
Києво-Печерської лаври XVII ст.

спинитися на деяких моментах історії Києво-Печерського монастиря, які підкреслюють його зв'язок з історією України, а саме: 1) лавра як український некрополь-пантеон; 2) лавра в автономістичних змаганнях козацьких часів; 3) лавра в контексті русифікаторської політики царського уряду; 4) лавра в часи найтяжчих випробувань ХХ ст.

Визначним є внесок Печерської обителі в політичне життя України. Духовне загартування, відхід від мирського життя зовсім не означали нехтування, збайдужіння до інтересів суспільства. Прихильності ченців монастиря добивалися майже всі великі київські князі. І навіть сьогоднішнє наше ставлення до того чи іншого князя певною мірою залежить від оцінки цього князя Києво-Печерським монастирем, бо саме тут писався літопис — найавторитетніше джерело українсько-руської історії.

Князь Святослав, наприклад, в літописі отримує загалом позитивну оцінку, незважаючи на те, що він порушив право першості, скинув з київського столу Ізяслава. Не останню роль відіграло те, що він був одним з перших фундаторів монастиря, а головне — особисто й на власні гроші заклав Успенський собор. Святополк Ізяславович, який тероризував ченців постійними наскоками й трусами, шукаючи лаврські скарби, змальований у літописі персонажем негативним, попри те, що свою набожність він засвідчив будівництвом Золотоверхого Михайлівського храму. Літописець підкреслює його жадібність, підступність, несаможиттєвість. Натомість, високо оцінюється Мономах, який, щоправда, має завдячувати цим іншому ченцеві — літописцю Сильвестру з Видубицького монастиря.

Та й самих ченців наївно було б уявляти людьми, що не цікавилися навколишнім життям, а внутрішні взаємини в монастирі — виключно братолюбними. Навіть стосунки членів-засновників Печерської обителі святих Антонія та Феодосія не були весь час рівними. Коли братії побільшало, Антоній залишив Дальні печери й перебрався до Близьких, що, мабуть, було викликано певним конфліктом з Феодосієм. Це припущення якоюсь мірою підтверджується подальшими подіями. Конфлікт між синами Ярослава, що загострився на початку 70-х років ХІ ст., відбувся й на ченцях лаври. Антоній змушений був тікати від гніву Ізяслава до Чернігова, де заснував, також печерський, Іллїнський монастир. Феодосій вів себе більш гнучко, в результаті чого його підтримки шукали вже всі ворогуючі угруповання. Святослав, домагаючись прихильності Феодосія, допомагає монастирю в будівництві головного храму Успенія. Але попри всі незгоди лавра стояла на сторожі національної єдності, за припинення князівських усобиць, пропагувала ідею рівності всіх людей перед Богом, зробила найзначніший внесок у виховання моральних, етичних ідеалів народу. Не випадковим тому бачиться нам учинок чернігівського князя Святослава Давидовича, який, прийшовши в монастир, довгий час служив тут воротарем, віддаючи свої гроші на будівництво Троїцької надбрамної церкви та на влашту-

вання при ній шпиталю, який фактично став першою в нашій історії лікарнею і притулком для немічних.

Стереотипне уявлення про те, що монастир і насамперед його печери є просто місцем поховання ченців, зводить значення цієї обителі. Навіть побіжний перелік похованих тут осіб дозволяє зробити припущення, що монастирське братство розглядало свій цвинтар як некрополь, де ховають найвизначніших мужів української землі, як український пантеон.

«Киево-Печерський патерик» — унікальна пам'ятка давньоукраїнської літератури, де зібрані розповіді про похованих у печерах ченців. Разом з Успенським синодиком — це основне джерело вивчення печерського некрополя часів середньовіччя. Написаний у ті ж часи, що і «Повість минулих літ», «Печерський патерик», переписуючись упродовж багатьох століть, втрачав біографічні описи одних достойників, натомість наповнювався іншими.

У XIV—XVII ст. в лаврському некрополі ховали переважно видатних діячів української шляхти, які або ставали перед смертю ченцями, або за значні грошові внески як фундатори монастиря удостоювалися поховання на цвинтарі біля Великої церкви чи в печерах. Печери — місце духовних подвигів перших ченців лаври — перетворилися на своєрідний національний пантеон.

В печерах похований один з найулюбленіших героїв давньоруських билин Ілля Муромець, поряд спочивають літописці Нестор, Яків, Никон, Іван, укладачі першого «Киево-Печерського патерика» Симон і Полікарп, маляри Аліпій і Григорій, лікарі Агапіт і Дем'ян. Не всі з них померли в Києві, багатьох перепоховали у лаврі пізніше. Так, мабуть, потрапив у Ближні печери колишній печерський чернець Симон, який в останні роки свого життя був єпископом Володимирсько-Суздальським; сюди був перенесений прах першого Київського митрополита Михайла, а також місіонера Кукші, замордованого язичниками на Білому озері. Все це свідчить, що вже в домонгольській Україні-Русі розуміли значення пантеону духовних подвижників, незалежно від їх станової приналежності.

У наступні століття, в литовсько-руський період української історії, поховання в печерах стало одним з найвищих привілеїв української еліти. В XV—XVI ст. тут було поховано трьох князів з роду Острозьких. Серед них особливо прославилися двоє.

В середині XV ст. у Дальніх печерах був похований Федір Данилович Острозький — хоробрий захисник західних кордонів України від польської агресії. В 1432 р. він за дорученням литовського князя Свидригайла обороняв подільські фортеці, звільнив Брацлав та Кам'янець, а в 1438 р. став печерським ченцем.

Костянтин Іванович Острозький — некоронований володар України, наймогутніша й найбагатша людина свого часу, захисник православ'я та української культури, був похований в Успенському соборі лаври у XVI ст. Саме при ньому, очевидно, у лаврі було засновано книгодрукування, бо у всіх печерських хроніках, що пізніше використовувалися при написанні путівників по монастирю, у цьому зв'язку вказується 1531 р. і К. І. Острозький як її фундатор. До цієї дати схилявся Самуїл Мстиславський у своєму короткому нарисі історії лаври, вона ж наводиться в описах Києво-Печерської лаври, поданих до Київського намісництва 1775—1787 рр., на цей рік вказує один з провідних історіографів обителі о. Павло Троцький.

У XVII ст. навколо Успенського собору ховали головним чином найбільших українських феодалів.

Відбудований у 1470 р. удільним Київським князем Семеном Олельковичем, Успенський собор ознаменував новий етап у відродженні духовного значення монастиря після монголо-татарської навали, він стає головним українським пантеоном лаври. До Успенського собору були

прибудовані каплички Єльців та Корецьких, де поховані десятки представників цих родів. Крім них, у соборі та навколо нього своїх близьких ховали також князі Олельковичі, Вишневецькі, Тишкевичі, Полубенські — найвидатніші постаті української еліти середніх віків.

Різноманітним був соціальний стан похованих у соборі та навколо нього в XIV—XVI ст. Спершу це були удільні київські князі та їх рідні, потім — визначні особи адміністративного апарату польсько-литовської держави, нащадки русько-української православної шляхти, а згодом — середні й дрібні, ще не сполонізовані українські шляхтичі.

У XIV ст. серед похованих варто відмітити такі визначні постаті, як тверська княжна Юліанія Олександрівна (1392 р.), київський князь Скригайло Олександрович (1396 р.); в XV ст. — Симеон Олелькович (1471 р.), Олександр Володимирович (1484 р.), Василь Симеонович (1495 р.) — останні київські удільні князі; в XVI ст. — князь Богдан Гоецький (1527 р.), вже згаданий К. І. Острозький (1533 р.), Іван Тишкевич (1563 р.), Євфимія Корецька (1576 р.) — дочка волинського воеводи Богдана Корецького, Федір Іванович Корецький, князь Олександр Корибут-Вишневецький (1577 р.), князь Юрій Слуцький (1579 р.) — нащадок київських Олельковичів, засновник освітнього гуртка, школи і друкарні у Слуцьку, один з провідних борців з католицизмом. І нарешті в XVII ст. серед похованих — переважно середні верстви українського суспільства, бо аристократія в цей період уже зраджує православ'я. В 1620 р. ховають Василя Якимовича, могилівського бургомистра, в 1621 р. — рицаря Івана Лико, в 1624 р. — Миколу Шашкевича, брацлавського хорунжого.

В козацькі часи свій вічний спокій тут знаходять Є. Плетенецький (1624 р.), З. Копистенський (1626 р.), П. Беринда і Т. Земка (1632 р.), П. Могила (1647 р.), І. Гізель (1683 р.), В. Ясинський — провідні діячі просвіти. Останніми українськими діячами, похованими в криптах собору у XVIII ст., були лаврські архимандрити — Роман Копа, Лука Білоусович, Зосима Валькевич, митрополит тобольський Павло.

У наступні століття контингент похованих змінюється під впливом цілеспрямованої русифікаторської політики Росії. Верхня територія, а також кладовища Дальніх і Ближніх печер наприкінці XVIII — на по-

*Хрещатик початку XIX ст.
Зліва будинок, де жив Т. Г. Шевченко*

чатку ХХ ст. стають місцем поховання царської служилої еліти — відвертих русифікаторів краю: намісника Катерини ІІ П. О. Румянцева-Задунайського, генералів Гудовича, Єлчанінова, Леонтьєва ховають під підлогою головного храму; царських намісників генерал-губернаторів І. Васильчикова й О. Безака — на території Ближніх печер, фельдмаршала Остен-Сакена — в Дальніх печерах, прем'єр-міністра П. Століпін — під стіною трапезної. Надзвичайно ідеологічно шкідливим для України стало перепоховання біля Успенського собору страчених І. Мазепою за наказом Петра І полковників В. Кочубея та П. Іскри. Ці історичні постаті правили за зразок для кожного «порядного українця», бо вони довели свою відданість Москві, на їх прикладі виховувалися десятки поколінь віронопідданих малоросів. Таким чином українцям вщеплювався ген покори, другорядності, зневаги до своєї нації.

У період занепаду православного життя, наступу католицизму, ополчення, втрати феодальною верхівкою національних і державних пріоритетів лавра стає тією об'єднуючою силою українського духу, що дозволила Україні встояти в жорстокій борні ХVІІ ст. за своє існування.

Берестейська унія, що розколола ідеологічні віросповідні засади єдиної української церкви, була неминучою після відходу вищих прошарків суспільства до польської культури і католицизму. Слідом за шляхтою відкололася вища ієрархія української православної церкви. І це тоді, коли існувала фактично незалежна (автокефальна) ні від Москви, ні від Риму, ні від Константинополя (який залишався скоріше моральним орієнтиром) українська православна церква. Тільки ченці лаври разом з козаками вчинили організований опір уніатам, які намагалися захопити останній осередок українського православ'я у Києві, фактично єдиний на Правобережній Україні (не рахуючи дрібні монастирі, що не мали великого культурного й політичного значення). Оборону організував архимандрит Никифор Тур.

В цей же період лавра була центром поширення полемічної літератури. Символічно, що в Успенському соборі були поховані поряд Захарій Копистенський, Памво Беринда і Тарасій Земка — видатні українські полемісти, лексикограф і друкар.

На початку ХVІІ ст. Києво-Печерська лавра втрутилася в конфлікт між Москвою і Польщею, що згодом вилився у так звані «Смутні часи». Монастирський клір з великою увагою поставився до втікача Григорія Отрепєва. Єлисей Плетенецький дав йому тимчасовий притулок, познайомив з представниками української магнатерії, котра, зрештою, і звела майбутнього Лжедмитрія з польськими королівськими колами. В цьому факті можна бачити певний політичний інтерес лаври, що збігався з інтересами як української служилої шляхти, так і українського козацтва, котрі досить активно підтримували польську інтервенцію в Московії.

За часів архимандрита Захарії Копистенського лавра дуже прихильно ставиться до козацтва, часто вдається до його підтримки в боротьбі проти спроб поляків та уніатів захопити її численні маєтності. Лавра знаходилась у відвертій опозиції до польської держави, войовничо демонструючи свою православну непохитність і стійкість.

Ситуація дещо змінюється, коли архимандритом печерської обителі стає Петро Могила (з 1628 по 1632 р.). Син молдавського володаря, він мав зв'язки не тільки з православною українською шляхтою, а й з представниками королівського двору. Петро Могила провадив угодовську політику, що принесла тоді добрі результати, хоча й дещо віддалила монастир від Запоріжжя. Провідною ідеєю його діяльності було утвердження думки про нерозривність зв'язку тогочасної України, що знаходилась в тяжкому занепаді під гнітом чужої культури, з давньоруським періодом матеріального і духовного розквіту дотатарської України-Руси. З цією метою пропагувався культ святого рівноапостольного князя Володимира, його останки були перенесені з руїн Десятинної церкви до

Успенського собору. Свої матеріальні статки Петро Могила використав для підтримки й розвитку української культури. На його кошти відновлювалися споруди князівського Києва: вже згадана Десятинна церква, Софійський собор, церква Спаса на Берестові та ін. Але головним звершенням митрополита було перетворення в 1632 р. Братської школи на Подолі в Києво-Могилянський колегіум — навчальний заклад Східної Слов'янщини. У Братській школі працювали викладачами кращі наукові сили, що в 20—30 роки XVII ст. були зосереджені в Печерському монастирі. Нездійсненою залишилась ідея Петра Могили об'єднати уніатську і православну церкву в Україні і створити український патріархат. Ця ідея, що й досі не втратила своєї актуальності, випріла на печерських горах уже у XVII ст.

Українська визвольна війна XVII ст. й подальші державні змагання української еліти кінця XVII — початку XVIII ст. мали помітний вплив на життя монастиря. Лавра брала безпосередню участь у тогочасних подіях. Печерський архімандрит Йосип Тризна (1647—1656 рр.) займав відверто автономістичні позиції, підтримуючи київського митрополита Сильвестра Косова в його боротьбі зі спробами московського уряду підкорити собі українське релігійне життя. Він так само, як і Сильвестр, дуже негативно поставився до Переяславських угод Б. Хмельницького з московським царем. Його наступник Інокентій Гізель (1656—1683 рр.) довгий час продовжував політику свого попередника, але схилився на бік Москви тоді, коли поразка козацької старшини в боротьбі за незалежність стала очевидною. Не випадково, що саме 1674 р., коли лівобережний гетьман проросійської орієнтації І. Самойлович був також визнаний козаками Петра Дорошенка гетьманом Правобережної України, з'являється відомий твір І. Гізеля «Синописис», який майже сто років був підручником для середніх шкіл Російської імперії. Україна розглядалася в ньому як споконвічна, невід'ємна частина Росії, що відповідає московській ідеологічній концепції історії Русі. Цей твір став початком політичного відступу, що однак не припинило автономістичної діяльності лаврського чернецтва.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Києво-Печерський монастир переживає своє останнє і найбільше піднесення. Цей час можна порівняти хіба що з XI—XII ст., коли колишні ченці і архімандрити монастиря очолювали 60 епархій в усій Русі включно з Володимирсько-Суздальським князівством. З кінця XVII ст. майже кожний лаврський ігумен закінчував свій життєвий шлях київським митрополитом: архімандрит Варлаам Ясинський був митрополитом київським в 1690—1707 рр., Іоасаф Кроковський (архімандрит в 1697—1708 рр.) очолював київську митрополію в 1708—1717 рр., Тимофій Щербацький (лаврський владика у 1740—1747 рр.) був митрополитом у 1747—1757 рр.

Духовна влада монастиря мала підтримку світської влади в особі гетьманів українського козацтва. Послаблення гетьманщини позначалося й на стійкості ченців у захисті своєї незалежності.

Лаврський архімандрит Варлаам Ясинський (1684—1690 рр.) був одним з найпослідовніших захисників незалежності київської митрополії від московського патріарха. Під час виборів 1685 р. в київські митрополити Гедеона Святополка-Четвертинського, який наперед погоджувався визнати владу Москви, В. Ясинський був головним противником такого підпорядкування. Він написав листа І. Самойловичу, в якому перераховував усі втрати, що їх зазнають київські митрополити і все українське релігійне життя від такої акції. В листі поряд з формальними причинами (неузгодженням цього питання з константинопольським патріархом, відсутністю повного собору єпископів, а також прямого наказу гетьмана та царя про підпорядкування московському патріархові), наводилися і конкретні практичні наслідки такого кроку. Київські митрополити — формально екзархи константинопольського

патріарха, фактично були цілком незалежними, рівними з московськими патріархами. Вони обиралися на соборі і лише затверджувалися в Царгороді. Титулувалися київські митрополити «митрополитами Всієї Русі» і їм підлягали також православні всієї Речі Посполитої. Вони мали право видавати книжки і засновувати школи. Цим видавничим правом лавра активно користувалася, її видання поширювалися й в Московії, а за кількістю перевищували відповідну продукцію московської патріархії. І все це втрачалося б з підпорядкуванням Москві.

Існувала також і досить суттєва обрядова різниця між російськими і українськими церковними відправами. В обряді хрещення, приміром, за українськими канонами святою водою змочували лише голівку дитини, а за московськими — дитину треба було занурювати у воду з головою. Коли від київської митрополії відійшла білгородська єпархія і там були введені московські обряди, почали траплятися смертні випадки під час хрещення дітей, бо українські священники були зовсім не при звичаєні до такої російської практики. В російських єпархіях вважалось нормою хабарництво за рукоположення священників.

Відчувши впертий опір, московський царат, як вже часто бувало, пішов на певні поступки українському духовенству. Московський патріарх погоджувався на деякі особливі переваги київського митрополита. Він залишав соборну виборність останнього, особливу зовнішню атрибутику (жезл, митру з хрестом), в принципі не забороняв друкарство і шкільництво, але водночас не підтвердив існуючих привілеїв київського митрополита управляти своїми єпархіями і монастирями, вимагав його присутності у Москві на офіційних заходах, заборонив користуватись титулом «митрополита Всієї Русі».

Перешкоди, які виникли через небажання Константинопольської патріархії віддати свою духовну владу над Україною, Московія пододала завдяки політиці хитрощів. У цей період поліпшилися стосунки Росії з Туреччиною, і московський уряд вдався до політичного тиску на константинопольського патріарха Діонісія через турецького візіря. Останній залякував патріарха утисками православних у Греції, якщо Діонісій не погодиться на пропозиції Москви. Царат спробував також підкупити константинопольського патріарха, який отримав від московського посла 200 золотих й три сорока соболів. Цього виявилось замало, бо Діонісій застеріг, що треба підкупити всіх найвищих грецьких церковних сановників. Москва не поскупилася і на додаткові витрати. Так «канонічно», «за тридцять срібняків» українська церква була продана Росії. Зрештою це окошилося й на Діонісії — за хабарництво його було усунуто з патріаршої посади. У 1685—1686 рр. Москва врешті отримала згоду Константинополя і прилучила до себе київську митрополію.

У 1688 р. Києво-Печерська лавра разом з Межигірським монастирем та Чернігівською архієпископією домоглася для себе ставропігії (тобто безпосередньої підлеглості патріархові московському) і таким чином отримала часткову незалежність.

По смерті патріарха Йоакима, при його наступникові Адріані новий гетьман Іван Мазепа намагався зберегти залишки не тільки політичної, а й церковної автономії. Він сприяв обранню печерського архімандрита Варлаама Ясинського в київські митрополити, а на його місце протекціював свого однодумця, генерального суддю Михайла (Мелетія) Вуяхевича. З 1690 р. починається черговий етап боротьби лаври за збереження свого суверенного статусу.

Вибори Михайла Вуяхевича в печерські архімандрити яскраво ілюструють взаємини між українською церквою і козацькою старшиною. В них брали участь близько 1000 ченців монастиря, представники інших монастирів, а також козацький генералітет, що підтримував свого кандидата. Вибори тривали кілька днів, було представлено шість претендентів. Московські урядовці підтримували своїх ставлеників, серед яких був відомий Феодосій Углиницький, майбутній архієпископ Чернігів-

ський, що був згодом канонізований російською церквою. І все ж більшістю голосів було обрано Мелетія. Можна лише уявити, скільки сил доклав для цього І. Мазепа. Можливо, вибори стали одним з визначальних моментів у рішенні гетьмана побудувати навколо монастиря грандіозний кам'яний мур з церквами, брамами та вежами, що коштував йому мільйон карбованців — фантастичну для XVII ст. суму.

Патріарха Адріана такий вибір не влаштовував, його обурило, що архимандритом найзначнішого духовного центру обрано цивільну особу. Розпочалося тривале листування між гетьманською канцелярією і московським патріархом. І. Мазепа не поступився через те, що політична ситуація того часу в Україні була досить стабільною, влада самого гетьмана — міцною. Тоді ще він диктував свої умови, з якими був змушений рахуватися московський патріарх. Врешті Адріан погодився з кандидатурою Мелетія, і вимагав від нового архимандрита особисто з'явитися в Москву для затвердження, але той відмовився, посилаючись на погане здоров'я і старість. Патріарху довелося стерпіти й це.

Протягом десяти років між Мелетієм і Адріаном виникало багато непорозумінь, особливо з приводу лаврських друків, в яких патріарх вбачав ересь, невідповідність московським релігійним канонам. Мелетій чемно вибачався за «випадкові помилки», але продовжував ту саму політику, не звертаючи уваги на московські вимоги. Відчувалося, що керівництво лаври в цей час мало міцну підтримку І. Мазепа.

Без погодження з патріархом у лаврі друкуються «Четї-Мінеї» Дмитра Туптала (в майбутньому — канонізованого митрополита Ростовського), а у виданні «Літургії» «забувають» зазначити імена московських царів та патріарха Адріана, що викликало різке невдоволення останнього. Мелетій, вибачившись за «недогляд», продовжував друкувати книжки за українськими канонами без попередньої московської цензури. Після смерті Адріана його заступник місцеблюститель Стефан Яворський (українець за походженням) крізь пальці дивився на подібні порушення.

Але після поразки І. Мазепа становище Києво-Печерського монастиря почало змінюватися. У виданій тут книзі «Про богомисліє» були, як вважали у Москві, допущені розкольніцькі думки, а в «Місяцеслові» 1718 р. на першому аркуші було зазначено, що він виданий у монастирі, який є ставропігією вселенського константинопольського патріарха. І саме цього року в ніч з 21 на 22 квітня о 5-й годині ранку в лаврі сталася страшна пожежа, що вміть знищила монастир. За свідченнями очевидців пожежі, які зберігалися у відомого киевознавця протоієрея Петра Лебединцева, лавру підпалили посланці з Москви, які були одягнені як ченці. Жахливі наслідки пожежі наводили багатьох дослідників ще в XIX ст. на думку про спланованість цієї акції. Згоріли вели-

Свято-Успенська церква

чезний архів і бібліотека, де зберігалися книжки й рукописи ще князівських часів. Жалюгідні рештки лишилися від численних документів XI—XVII ст. Загинули грамоти й пожалування литовських князів і польських королів, українських феодалів та гетьманів. Пожежею була знищена письмова пам'ять про незалежне українське політичне і духовне життя лаври.

За свою багатовікову історію Києво-Печерська лавра пережила не один напад, витримала не одну облогу, багато разів руйнувалася, горіла, проте жодне з цих нещасть не завдавало такої шкоди унікальним лаврським писемним пам'яткам. Це змушує думати про невинноватість трагедії, її спланованість. У 1717 р. згорів й інший український духовний центр — козацький Спасо-Межигірський монастир.

Києво-Печерська лавра була відбудована на царські гроші, і Петро I став одним з її найшанованіших «благодійників». З цього часу починається поступовий перехід лаври на службу імперській ідеології, чому сприяла й заборона 1720 р. друкувати в монастирській друкарні книжки мовою, відмінною від московської. Це загальмувало процес зародження на основі давньоукраїнської книжної мови нової літературної мови.

Останнім етапом загасаючого українського автономізму для лаври можна вважати 1720—1786 рр. В цей період вона ще залишалася твердинею української культури Наддніпрянщини. Закінчився він секуляризацією церковного майна і новими церковними штатами для України. Головним негативним наслідком цих процесів було скасування лаврської ставропігії й підпорядкування монастиря безпосередньо київському митрополитові. Тепер останній на своїй митрополичій посаді міг керувати й Києво-Печерською Успенською лаврою. Першим, хто обійняв ці дві посади, був Самуїл Миславський — відомий своїми заборонами вживати українську вимову у церковній відправі.

Від кінця XVIII ст. до 1917 р. лавру не очолював жодний українець (до 1754 р. неукраїнець не міг обіймати найвищі духовні посади). Протягом XIX ст. Печерський монастир — осередок вищої духовної влади в Україні — виконував функції провідника ідеї єдиної неподільної Росії в широкій українській масі. Занепадає значення лаври в культурному житті України. За 125 років вона не дала практично жодного значного національного громадського або культурного діяча.

Упродовж перших двох третин XVIII ст. монастир ще живило оригінальне, самобутнє українське мистецтво, що поєднувало народні традиції з професійною живописною майстерністю. Однак і після фатальної поразки державницьких змагань української еліти в 1709 р., яка забезпечувала матеріальну основу розвитку і піднесенню мистецтва Наддніпрянщини і Лівобережжя на злами XVII—XVIII ст., культурний потенціал нації не вичерпався одразу. Інерція великої української культури мов би нагадувала про часи розквіту козацької держави. Хоча в колишній Гетьманщині царатом було скасовано гетьманат, поступово занепадало військо, судочинство й освіта, в архітектурі лаври сталося, здавалося б, несподіване піднесення.

Етапом найвищого злету лаврського монументального мистецтва стали кінець першої чверті — середина XVIII ст. Печерський монастир одягся в шати українського барокко. Характерно, що в цей час лавру очолювали архимандрити-українці: Іоаникій Сенютович (1715—1729 рр., при ньому був відновлений після пожежі Успенський собор), Роман Копа (1730—1736 рр., родом з містечка Погар на Стародубщині, при ньому почалося будівництво величної лаврської дзвіниці та була розмальована Троїцька надбрамна церква). При Тимофії Щербацькому (1740—1748), Луці Білоусовичу (1752—1761 рр., з козаків м. Гадяча) та останньому виборному архимандритові Зосимі Валькевичу (1762—1786 рр., з козацької старшини с. Полтусів на Стародубщині) була добудована головна дзвіниця, одягнені в барочні шати будівлі пекарні,

книгарні та друкарні, виготовлені іконостаси для Хрестовоздвиженської та Рождественської церков, збудовані дзвіниці над Ближніми та Дальніми печерами. У 60-ті роки XVIII ст. лавра набула такого вигляду, яким би ми милувалися й досі, коли б не втрати недавніх часів.

Піднесення лаврської архітектури, очевидно, було зумовлене економічним процвітанням монастиря. У XVIII ст. господарство Печерської обителі переживало час свого найбільшого розвитку. Лавра мала до десятка приписних монастирів, сім містечок, три слободи, 96 сіл, близько двох десятків хуторів, три міста, кілька промислових підприємств — гут, цегельень, гуралень, десятки млинів, ставків, свічкових заводів. В її маєтках нараховувалося 56 тис. селян. Лаврські землі головним чином знаходилися на Київщині, а також майже в усіх лівобережних полках (правобережні маєтки здебільшого були відібрані поляками).

Таке величезне господарство вимагало значної кількості ченців-економів, спеціального економічного відомства. Воно було добре налагоджене і давало значний прибуток у грошах і матеріальних цінностях. Навколо лаври утворилося лаврське Печерське містечко, де здебільшого мешкали монастирські піддані. Кількість їх доходила до кількох тисяч, і далеко не всі з них жили у злиднях, скоріше навпаки. Бути в лаврському підданстві іноді було навіть вигідніше, ніж належати, наприклад, до підсусідського козацького прошарку, бо монастирські селяни наділялися землею, досить вільно займалися ремеслами, перебуваючи під захистом лаври. Монастир у цей час був «державою в державі», й порівнювати життя лаврських селян і поміщицьких кріпаків Росії або України XIX ст. не випадає — становище перших було незрівнянно кращим. Для прикладу можна згадати видатного українського будівничого Степана Ковніра, що протягом 50 років був лаврським підданим. Він мав великий хутір в Оріховатських дачах лаври (район сучасної Голосіївської площі) зі ставком і млином, власну садибу на Печерському форштадті. Був церковним ктиторм Берестовського храму, вивчив своїх дітей (хоча сам усе життя був неписьменний), один з яких, вже на прізвище Ковніренко, став офіцером — тобто, фактично, вибився у російське дворянство.

Проте лаврське господарство методично і цілеспрямовано руйнувалося царатом. Почалося це 1706 р., коли Петро I під час Північної війни проти Швеції приїхав до Києва і саме район лаври вибрав для зведення нової київської фортеці. З притаманною Петрові безцеремонністю і безжалюїстю за короткий строк знищується Печерське містечко, де проживало кілька тисяч людей, а всі його мешканці переселяються в район сучасного Печерська; руйнуються садиби, дерев'яні парафіяльні храми, що залежали від Печерського монастиря (останній займався також рукоположенням священників у межах своїх маєтків). Залишилися незруйнованими лише Воскресенська та Феодосійська муровані церкви мазепиної доби та Спаська церква княжих часів. Решта будівель зноситься, навколишня територія оточується земляними валами, ровами, бастіонами і рavelінами. Жіночий Вознесенський монастир, де ігуменею була мати І. Мазепи Магдаліна, закривається, а черниці переводяться на Поділ у Флорівський монастир. Будівлі Вознесенського монастиря використовуються під казарми, а його чудовий собор остаточно руйнується вже Катериною II під час будівництва Арсеналу у 80—90-х роках XVIII ст.

Монастир став своєрідним фортечним заложником, його обкладають порохомими льогами, і майже до початку XX ст. лавра перебувала під постійною загрозою у будь-яку хвилину бути знищеною випадковим вибухом. Але це був лише початок її митарств. Остаточним ударом був наказ Катерини II 1786 р. про секуляризацію церковних маєтків і земель України в царську казну.

Економічна незалежність була ліквідована, за лаврою залишалися лише незначні земельні володіння в районі Києва. Весь монастир-

ський штат переходив на утримання казни, і з цього часу ценці мусили стати вірними державними служками. Кількісно чернецтво значно скоротилося.

Всі спроби українського духовенства опиратися імперському свавілля жорстоко придушувалися. У Ревельській в'язниці помирає митрополит — українець Арсеній Мацієвич; позбавляється тобольської митрополії Павло (доживав останні дні у лаврі, згодом був канонізований). Навіть ті духовні особи, які не виявляли своєї опозиції, але були потенційно небезпечними, або мали авторитет у суспільстві, також ізолюються. Так, знаменитого лаврського будівничого архімандрита Зосиму Валькевича із затвердженням нових духовних штатів 1786 р. було увільнено з посади ігумена і відправлено у Китаївську пустинь. Його замінив уже згадуваний митрополит київський і водночас архімандрит Києво-Печерської лаври Самуїл Миславський.

У 1800 р. з'явився відомий указ Павла I, за яким заборонялося будувати церкви в українському стилі — тричастні та хрестові в плані, з характерними грушеподібними банями. Натомість велено будувати церкви класицистичного типу, який було вироблено в російських столицях, а трохи пізніше — церкви у псевдовізантійському і псевдоросійському стилях. Наказ цей неухильно виконувався протягом ста років, і тільки після російської революції 1905 р. в Україні знову починають будувати культові споруди в необарочному українському стилі.

Ця нечувана в цивілізованих країнах регламентація архітектури вельми негативно відбилася на зовнішньому вигляді лаври. Її споруди набували непритаманного українському мистецтву шатрового завершення (український тип бань також був суворо заборонений), фасади прикрашали напівколони московського наришкінського стилю, з'явилися незграбні споруди, що дисонували з легкими, витонченими формами мазепинського стилю.

На початку XIX ст. починається архітектурна деградація Києво-Печерської лаври. У 1810 р. при митрополиті Серапіоні російський архітектор Сериков реставрував Аннозачатіївську церкву Дальніх печер, в якій з'явилися тріщини в стіні до фундаменту. В результаті церкву було суттєво перебудовано, огрублено її зовнішні форми, загальний план зведено до банального прямокутника, знесено три українські бані, що чудово гармоніювали з аналогічними завершеннями Рождественської церкви, складаючи неповторний ансамбль Дальньопечерської території лаври. Замість них зводиться одна, дуже незграбного вигляду гранчаста баня, що зовсім не відповідала навколишнім архітектурним спорудам.

Складається враження, що з цього часу кожний випадок перебудови чи ремонту лаврських споруд використовувався для руйнації будівель українського стилю. Так вчинено наприкінці XIX ст. при іншому російському митрополиті і архімандриті лаври Флавіані. Ремонту потребувала Петропавлівська трапезна церква на верхній території біля південної стіни головного собору (її ктиторм у 70-х роках XVII ст. був київський міщанин І. Максимович). Вислідом цього була цілковита допідмуркова руйнація споруди, а на її місці почалося нове будівництво трапезної церкви і трапезної зали. Претензійна будівля мусила нагадувати собор Софії в Константинополі, до уваги не бралось, що вона не відповідатиме будівлі Успенського храму. Тепер трапезна мала зовсім невідповідне соборові співвідношення архітектурних деталей, а загалом її громада пригнічувала собою легку будівлю Успенського собору. В оточенні інших лаврських споруд зовсім чужою виглядала величезна сферична баня трапезної церкви з декоративними навколишніми маленькими цибульками бань, що за формою нагадували фальшиві завершення храмів північно-східної Росії.

Незугарна своїми пропорціями вийшла і трапезна зала, особливо негармонійними були співвідношення її віконних отворів з аналогічними

архітектурними компонентами собору, а російські лиштви першої дисонували з українськими формами в оздобленні вікон собору.

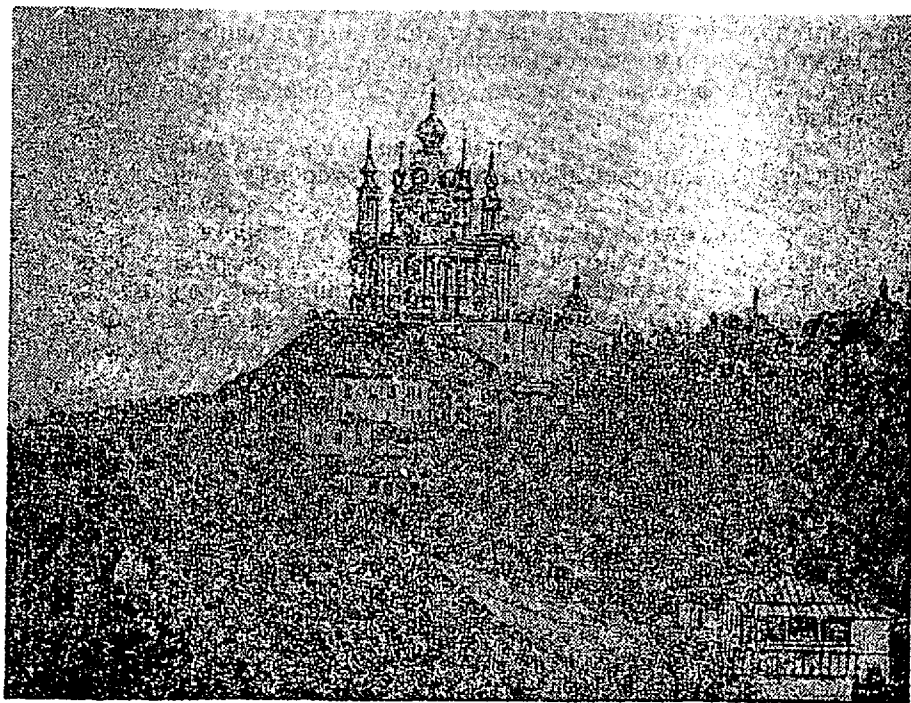
Численні перебудови протягом XIX ст. будинку митрополита, що врешті був з'єднаний домовою Благовіщенською церквою з трапезною залю, надзвичайно спотворили первісний вигляд будинку, що був характерним зразком цивільної архітектури барокової доби. Південний фасад митрополичого будинку, який мав притаманну українській архітектурі відкриту галерею на другому поверсі, в середині XIX ст. був спримітивізований. Галерею заклали цеглою, через що будівля втратила оригінальність і в цьому повторила долю знаменитої мазепинської споруди — київської духовної академії на Подолі.

Цілком чужим виглядає будинок лаврської іконописної майстерні, зведений між трапезною церквою і оглядовим горішнім майданчиком. Двоповерхова споруда не відповідає навіть архітектурі трапезної. Її нетиньковані стіни контрастують з біленими стінами Успенського собору, друкарні, трапезної. Груба цегляна кладка більше відповідає цивільній архітектурі провінційного міста, ніж лаврському ансамблю.

Кінець 70-х — 90-ті роки XIX ст. — це період масової еклектичної забудови територій так званих прочанських («странноприимниц») — місця між Воскресенською парафіальною церквою і південним відтинком мазепинської стіни. Еклектичні корпуси з'являються й на території між Ближніми та Дальніми печерами, між Ближніми печерами і горою.

Якщо будинки, зведені десь у другій половині XIX ст., білилися, що відповідало лаврській традиції, то у 80—90-х роках їх фарбують у два кольори: білий та зелений. Лавра набуває казенного вигляду.

За кількістю чужорідних келійних і послушницьких двоповерхових корпусів, лікарень, домових церков, готелей на початок XX ст. стало

Старий Київ. Андріївський узвіз. Початок XIX ст.

більше, ніж церков і будинків цивільної архітектури, створених в українському архітектурному стилі.

Як відбувалося зросійщення лаврського мистецтва, можна простежити на прикладі знищення українського монументального живопису. Говорячи про знищення, легше назвати, що збереглося з тих часів, ніж перелічувати численні втрати. Через випадковий, щасливий збіг обставин зберігся живопис Троїцької надбрамної церкви. Вона слугувала релігійним потребам лише вузького кола лаврських старців і не призначалася для прочан, бо була дуже маленькою. Саме тому збереглися унікальні фрески середини XVIII ст., мальовані видатними українськими монастирськими малярами, якими керував Аліпій Галик.

Живопис Рождественської, Аннозачатіївської, Хрестовоздвиженської, церкви Всіх Святих, на жаль, втрачений назавжди. Тільки втручання петербурзького археологічного комітету врятувало на певний час живопис українського художника Квятковського початку XIX ст. (на жаль, він остаточно загинув у часи радянського лихоліття). Решта церков були розмальовані в академічному російському дусі.

Знищення в 90-х роках XIX ст. українських фресок Успенського собору викликало запальну дискусію, доцільність цього акту заперечувалася українською громадськістю. Українські вчені-історики І. М. Каманін та М. П. Істомін доводили неприпустимість знищення старого живопису собору, що мав не тільки мистецьку, а й історичну цінність. Але під приводом візантизації, невідповідності старої іконографії православним канонам російські церковники попри протести науковців і громадськості ліквідували старі фрески. В результаті Україна втратила, очевидно, найцінніші зразки монументального образотворчого мистецтва пізньобарокових часів. Серед постатей, зображених на стінах собору, були портрети майже всіх українських гетьманів, які щедро жертвували на розбудову лаври. Там були зображення І. Самойловича, І. Скоропадського і навіть І. Мазепи, котрого упродовж 200 років за наказом царів проклинали з амвонів усіх церков.

Портрет І. Мазепи (зображення його було подане в «Ілюстрованій історії» М. Грушевського) було намальовано вже після поразки гетьмана і жакливого пожежі 1718 р., в часи лютого витравлення його імені. Не останнім мотивом нових власників українських святинь в їх рішенні ліквідувати соборні фрески, очевидно, було бажання стерти саму пам'ять про українських донаторів лаври.

Фальсифікуючи так звані витоки православ'я, духовна ієрархія лаври вдавалася до знищення прекрасних, неповторених іконостасів. Іконостас Успенського собору, що будувався в 20-х роках XVIII ст. на гроші І. Скоропадського, був перлиною українського сницарства (різьбярства). Чотири верхні яруси його було знято, другий ярус виставлено в нартексі собору, а решту — звалено як непотріб до лаврської дзвіниці. Така ж доля спіткала іконостаси Софійського й Михайлівського соборів, Кирилівської церкви та інших церковних пам'яток, тобто це була спланована ідеологічна урядова акція.

Протягом століть у Києво-Печерській лаврі були зосереджені кращі зразки українського мистецтва, тут працювали найвидатніші його представники. Більшість імен майстрів, які творили в перші віки існування монастиря, залишилися для нас невідомою. Тому зупинимось на пізніших часах, а саме на XVIII ст., мистецькі пам'ятки якого мають відомих нам конкретних авторів.

На величезних монастирських будівлях другої третини XVIII ст. працювали видатні майстри, зокрема українські архітектори: киянин І. Григорович-Барський і С. Ковнір з Васильківщини, чужоземні майстри Й. Г. Шедель, Де-Боскет, росіяни Д. Аксамитов, І. Каландин, Й. Старцев. Такий різний склад архітекторів у цілому не відбивався на характері архітектури лаври, яка залишилася українською. Бо, по-перше, загальний вигляд споруд визначався їх замовниками (в ті часи ними

виступала козацька старшина й українське духовенство), а, по-друге, могутній потенціал української культури ще не був придушений одержавленою культурою Росії.

У цей же час виникла визначна малярська школа лаври. В 50-ті роки її очолював ченець Роман, в 60-ті — італієць Веніамін Фредериче, що представляв католицьке мистецтво і працював у монастирі босих кармелітів у Бердичеві, в 70-ті роки іконописною майстернею керував Захар Голубовський. Саме він був автором знищеного останнього українського розпису Успенського собору.

В лаврі працював один з найвидатніших малярів-станковистів Степан Лубенський, який малював образи для Успенського іконостасу. З початку XVIII ст. тут творило сузір'я українських штихарів (граверів): І. Мігура, І. Щирський, брати Тарасевичи, Д. Гальяхівський, Г. Левицький. На Печерську обитель працювали такі київські золотарі, як М. Юревич (робив царські ворота собору), Коробка, М. Стрільбицький, І. Равин, Г. Проценко та ін. Видатні сницарі різьбили лаврські іконостаси: тут відзначилися Г. Петров і М. Глинський — найкращі майстри з Чернігівщини.

Українське образотворче мистецтво лаври в цей час орієнтується на кращі західноєвропейські зразки. Не випадково тут працюють митці з Італії, Польщі, Німеччини. Прекрасне високохудожнє алебастрове ліплення Успенського собору виконував виходець з Польщі Й. Білінський, лаврську дзвіницю споруджував голландець (за іншими відомостями німець) Й. Г. Шедель. За чверть століття київського періоду творчості він створив багато шедеврів української барочної архітектури, хоча на його батьківщині такі будівлі, як дзвіниця, практично відсутні (цю функцію в західному християнстві виконують, як правило, костельні вежі). Відомо, що первісний проект дзвіниці — абрис — належав російському архітекторові Ф. Васильєву і мав типові риси російського столічного барокко. Проте Й. Шедель зводить дзвіницю характерну для місцевої традиції, яка зовсім не відповідала первісному проекту.

Як приклад певної «українізації» вже відомих архітекторів можемо згадати росіянина Й. Д. Старцева — виконавця величних замовлень гетьмана І. Мазепи. Його Богоявленський собор Братського монастиря і Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря були найвищими зразками так званого «мазепинського» архітектурного стилю. Саме вони першими були зруйновані більшовиками в 30-ті роки XX ст.

Кінець XVIII — початок XIX ст. стали для лаврського мистецтва кроком назад. Архітектура і живопис набувають нехарактерних їм рис. Малярство стає звичайнісіньким ремісництвом, у розписах починає панувати бездуховний академізм. Характерно, що серед митців-професіоналів переважають російські монументалісти.

Спархіальними архітекторами, що, як правило, були і головними лаврськими будівничими, з середини XIX ст. працювали виключно росіяни. Спочатку це був П. І. Спарро, який приїхав до Києва разом з В. І. Беретті і займався надбудовою корпусів у районі Економічної вулиці лаври. Треба, однак, зазначити, що він досить толерантно поставився до вже витвореного українського архітектурного ансамблю, його надбудови не дисонували з уже існуючим лаврським комплексом.

Та потім були В. М. Ніколаєв і В. Єрмаков, які збудували більшість вищезгаданих нових корпусів у цілком «обрусительському» дусі. В цьому ж руслі працював академік архітектури Сичугов, йому належить будинок лаврської іконописної майстерні.

Для розписів нових споруд з 80-х років до початку XX ст. так само запрошувалися російські митці, та ще й такі, які працювали головним чином у Росії. Нові фрески Успенського собору і трапезної виконували В. П. Верещагін, Г. І. Попов, О. В. Шусєв.

На зламі XIX—XX ст. на тлі загальноукраїнського культурно-національного піднесення нове українське лаврське мистецтво почало поволі

відроджуватися, хоча і в дещо нетипових для себе формах. У цей час лаврську іконописну майстерню очолив видатний український художник І. С. Іжакевич. Зі своїми учнями він бере участь у розписах трапезної церкви та надбрамної церкви Всіх Святих. В цих розписах вже досить відчутні риси українського модерну.

...Чудові, неповторні співи Києво-Печерської лаври вражали сучасників своєю досконалістю, поліфонією. Відомий російський письменник-мандрівник Іван Долгоруков, який слухав їх у 1810 р., вже наступної подорожі 1817 р. був розчарований як співами, так і рівнем лаврської проповіді. Останнє взагалі характеризує загальний стан національного занепаду, бо саме українське проповідництво, наближеність його до життя, риторична майстерність, вигідно відрізняли українське духовенство від російського, яке в XVII — на початку XVIII ст. майже не знало в церкві позакнижного слова. І. Долгоруков згадував видатного київського проповідника, протоієрея Софійського собору Івана Леванду — очевидно, останнього з когорти визначних українських «вітіїв».

Наприкінці XIX ст. великий письменник Лев Толстой, відвідавши лавру, констатував інтелектуальне убозтво її монастирської еліти, відсутність у них живої думки. Символічно, що він знайшов собі співбесідника лише в особі ченця-воротаря і провів з ним довгий час у вежі Івана Кушника.

У XIX — на початку XX ст. в своєму духовному житті лавра керувалася цезаропапізмом, урядовою відданістю, релігійним формалізмом. Поглиблювалася відірваність монастиря від життя українського народу. Печерські святині лаврська адміністрація почала відверто експлуатувати для свого матеріального збагачення.

Ідеологічні основи Києво-Печерської лаври нового часу рік у рік фальшувалися відповідними путівниками — книжками для богомольців, церковними місяцесловами, науковими, богословськими та історичними працями. Зокрема, відомий київський історик Федір Титов підготував велику, чудово ілюстровану книжку «Русский царствующий дом Романовых в отношении его с Киево-Печерской лаврой 1613—1913 гг.». Третину книжки складали тексти жалуваних грамот, які мусили документально засвідчити велику благодійницьку місію російських царів щодо монастиря. Подані у відповідному контексті, без зазначення конкретних історичних моментів вони справляли відповідне враження на сучасників. Бо ж і дійсно, кожний цар щось дарував лаврі з коштовних речей, замовляв золоті шати для ікон, митри для її вищих ієрархів тощо. Хіба це не мусило переконувати у найкращих почуттях російських імператорів до найбільшої православної обителі імперії?

...Настав 1917 рік. Страшне більшовицьке лихоліття певною мірою може сприйматися як небесна кара того духовенства й інституцій лаври, які перестали виконувати свою головну функцію — бути незалежним від жодних державних чинників.

Револуція відразу зруйнувала монолітність офіційної церкви. Вона розкололася на кілька конфесій. Почався рух за відродження національної української церкви, відновлення її автокефалії. Києво-Печерська лавра зайняла ворожу до національної церкви позицію. Вона підтримує «єдинонеділимські» імперські гасла.

Більшовизм взагалі ліквідував усі релігійні течії, для нього були однаково ворожими і тихонівська, і українська автокефальна церкви. Оскільки найбільшою духовною цитаделлю міста була лавра, саме сюди червоні війська спрямували свій перший удар. Під час січневих боїв 1918 р. між українськими військами Центральної Ради і більшовицькими загонами під проводом колишнього царського підполковника Муравйова лавра протягом двох тижнів була піддана нищівному артилерійському обстрілу.

Жодної військової необхідності у цій варварській акції не було — української військової залоги монастир не мав. Пояснення може бути

тільки одне — параноїдальна жага тотальної руйнації «старого світу». Вже ця прелюдія подальших руйнацій, які лавиною звалилися на Печерський монастир в 20—40-ві роки ХХ ст., мала страшні наслідки. Гармати з лівого берега Дніпра, з Робітничої слобідки, систематично обстрілювали всю територію лаври. Особливо постраждав східний відтинок мазепиного муру з так званою Келарською палатою — вежею-церквою св. Онуфрія — кілька набоїв вирвали з муру цегляний шмат площею в кілька квадратних метрів. Була пошкоджена й будівля просфорні. Осколками було попсовано тинкування й ліплення Успенського собору. Найнебезпечнішим виявився набой, що поцілив у верхню частину центральної апсиди. Він пробив стіну в цьому місці, пошкодив край даху й влетів у середину собору, у вівтар, де, на диво, не вибухнув. Були пошкоджені й бані головного храму.

Більшовицька артилерія також завдала шкоди церкві Всіх Святих, будинку митрополита, чотири набої влучили в головну дзвіницю. Тут було знищено кілька колон і капітелів.

Захопивши Київ, більшовики лавру пограбували, влаштували в ній кілька п'яних бешкетів і на останок «пожартували» — залишили гранату в митрополичому будинку. Але й цього виявилось замало. Вони вчинили страшне злочинство — розстріляли останнього київського митрополита Володимира. Цей злочин згодом безпідставно приписувався автокефалістам.

У 20-х роках почався ретельно спланований державою наступ на церкву. Монастир одразу зачинили, а його майно передали міському комунгоспу. Кілька років ще продовжувала існувати чернеча громада, діяло кілька церков. Та з кожним роком під приводом господарської необхідності одна за одною зачинялися церкви. Відбирали їх також для влаштування музеїв з відвертим антирелігійним спрямуванням.

У цей же період робилися спроби повернути лавру в лоно українства. Відроджена українська автокефальна православна церква зверталася до влади з проханням передати їй для відправи храмів закритого монастиря. Це викликало обурення російських ченців. Києво-Печерська лавра має «загальноросійське значення» — втовкмачували вони урядовцям. Ні одна, ні друга сторона дозвіл не отримали. 1923 р. остаточно закриваються останні лаврські храми, а в 1926 р. на території монастиря засновується музейне містечко.

Нова назва, на жаль, не відповідала фактичному змісту перетворень. У звільнені приміщення почав активно вселятися численний київський люмпен. В розрахунок не бралася спроможність житлового фонду лаври умістити всіх бажаючих. Загальна господарська розруха в Україні, наступ на селянство і його розорення спричинили неконтрольоване переселення людей до Києва. Велике число їх осіло у колишніх прочанських келіях, господарських помешканнях. Наслідки такого перенаселення дали про себе знати дуже швидко. Нищився житловий фонд, багаті сади і виноградники вирубувалися й захаращувалися, безкарно розкрадалося накопичуване століттями.

Музейна політика на терені лаври в 20-ті роки проводилася в умовах так званої українізації. Тому сам по собі негативний факт закриття монастиря певною мірою пом'якшувався роботою українських музейників, які в умовах тотальної ідеологізації проводили фахову музейну роботу, зберігали як експонати колишні лаврські цінності, охороняли від пограбування монументальні пам'ятки. До старих кадрів українських музейних працівників М. Біляшівського і Д. Щербаківського прилучилася плеяда досвідчених і молодих науковців: М. Макаренко, П. Курінний, Ф. Ернст, П. Рулін, П. Потоцький та ін.

Користаючись прихильністю ще не репресованих націонал-комуністів в уряді, в церквах та корпусах переважно горішньої лаври була заснована низка музеїв. 1923 р. був відкритий музей культів та побуту. Основу його склали зібрання церковно-археологічного музею Київської ду-

ховної академії, частково міського музею, музеїв університету св. Володимира, коштовності з монастирських скарбів Києва, і передусім лаври. Музей вів також велику наукову роботу, що була зосереджена у секціях порівняльної історії, культів, шиття і тканини, металу й каменю, письма й друку; історії лаври, станкового малярства, нумізматики. Планувалося всі ці секції на початку 30-х років розгорнути в окремі музеї. Багатству їх колекцій могли позаздрити нинішні лаврські музеї, але, на жаль, велика частина безцінних експонатів загинула в часи війни, була продана за кордон на численних аукціонах у кінці 20-х — 30-ті роки.

Серед заснованих у 20-ті роки музеїв були й такі, аналогів яких ми не маємо й зараз. Це Музей архітектури, що трактував архітектуру значно ширше, ніж нинішній Музей народної архітектури та побуту в Пирогові; Музей діячів науки та мистецтва України при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН), що мав на меті стати музеєм-пам'ятником українським діячам у цих галузях; Музей ливарництва. У 1927 р. до лаври з Ленінграда було перевезено виключно цінну збірку П. П. Потоцького. Вона отримала назву «Музей України» і складалася з 17 тис. книжок, 15 тис. літографій, 300 малярських полотен і мала військово-історичний характер. На жаль, про більшість експонатів з цих музеїв доводиться говорити в минулому часі, бо вони були знищені разом з репресованими музейниками. Крім цього, в лаврі зберігалися чотири різнопрофільні архіви, дві бібліотеки, в яких налічувалося близько 2 тис. стародруків.

У 20-ті роки Києво-Печерська лавра була, крім того, одним з центрів, де зосереджувалися наукові інституції ВУАН. Це, по-перше, два вищезгадані музеї, а по-друге, відразу після громадянської війни ВУАН друкувала в лаврі свої перші наукові видання. Символічно, що одна з перших українських друкарень в буремні роки була перепрофільована на потреби молодшої української науки і тут друкувалися книжки гуманітарного профілю історично-філологічного відділу ВУАН.

У ці ж часи в лаврі функціонував відомий центр дослідження друкарської продукції, історії книги і друкарського мистецтва — Український науково-дослідний інститут книгознавства під керівництвом видатного книгознавця і бібліографа Юра Меженка. Таким чином, Києво-Печерська лавра, не спромігшись стати українським релігійним центром, в 20-ті роки ХХ ст. стала своєрідним вогнищем української музейної справи та гуманітарної науки.

Однак випробування і втрати лаври на цьому не скінчилися. Під час голоду 1921—1923 рр. з лаврської ризниці та церков було вилучено сотні кілограмів виробів з дорогоцінних металів і каменю, які мали величезну історичну цінність. Акція по вилученню лаврських скарбів відбувалася вночі. Весь монастир було оточено озброєними армійцями. Вранці народ намагався зупинити навантажені скарбами автомашини на виїзді з лаври, лягаючи їм під колеса, але все було марним. За одну лише ніч було конфісковано 3 пуди 9 фунтів виробів із золота та 683 пуди виробів із срібла, 2417 штук діамантів, 1106 смарагдів, 1345 рубінів; 40 сапфірів і ще більш як півтисячі інших дорогоцінних предметів.

В цей час Ф. Л. Ернст і Д. М. Щербаківський намагаються по можливості припинити пограбування пам'яток українського золотарства і прикладного мистецтва. Тільки під погрозами фізичної розправи з боку урядової комісії вони погодилися на вилучення коштовностей з Музею культів та побуту лаври і склали з цього приводу документ, в якому цю акцію кваліфікували як злочин проти українського народу.

Перетворення лаври на музейне містечко ніяк не сприяло її збереженню. У Ковнірському корпусі було розміщено хлібозавод, наслідком чого стала пожежа 1928 р. Один із численних орендарів монастирських приміщень (технікум для інвалідів) влаштував дошові відводи під фундаменти розташованих поряд споруд. Постраждали фундаменти й стіни мазепинської вежі, дзвіниці тощо. У 1933—1936 рр. знищено майже

всі лаврські дзвони, в 1933 р. з Успенського собору зникла особлива святиня — череп св. рівноапостольного князя Володимира, 1936 р. було зачинено практично всі лаврські музеї й репресовано майже всіх їх працівників. У 1938 р. без попередніх досліджень було зруйновано гробовець Антонія Печерського. З музею культів, секції шиття і тканини тисяча експонатів була продана як антикваріат на «індустріалізацію» країни, частина килимів опинилася в оперному театрі як реквізит, ще три тисячі загинули під час вибуху Успенського собору. Вироби із срібла було здано на переплавку, частину розпродано за кордон. Серед речей, які опинилися на Заході, назвемо золотий з діамантами потир гетьмана І. Самойловича.

Власне, з початком війни 1941 р. німцям у лаврі вже не було чого грабувати — це зробили за них більшовики. Війна 1941—1945 рр. стала найстрашнішим часом для лаври, здавалося, що неповторний архітектурний ансамбль буде назавжди знищено. Довершували руйнацію київські підпільники. Очевидці згадують про три вибухи — спочатку біля лаврських мурів, потім — біля воріт і третій, яким було зруйновано Успенський собор. Цей останній вибух складався, власне, з двох: перший з них храм витримав, але наступний був настільки потужним, що шматки цегли летіли по всьому Печерську, а вся територія лаври вкрилася уламками фресок, іконостасів, палаючими рукописами. Собору не стало. Німців заздалегідь попереджали про підготовку цієї акції, однак вони не поспішали з розмінуванням. Адже ця акція, власне, цілком збігалася з їх намірами по нищенню української культури, національним символом якої був Успенський собор, і дискредитації більшовицької влади в очах населення. У вибухах і вогні згоріли практично всі монастирські споруди, лишилися лише покопчені пожежею стіни.

Післявоєнна відбудова, нетривале відновлення життя монастиря, нові втрати лаврських коштовностей, обводнення печер, сповзання ґрунтів, спричинені тим, що засипали Антонієву криницю, — все це сталося в 40—70-ті роки нашого століття. Чи буде це останньою краплиною в гіркій чаші втрат українського народу, після якої варто вже врешті-решт відчувати свою відповідальність перед майбутніми поколіннями за збереження залишків національної культури?

Сьогодні, здається, ми багато що зрозуміли і почали спокутувати свої гріхи. Знову розгортаються лаврські музеї, діє монастир, з'явилася надія, що труднощі будуть подолані заради загальної мети — відродження святині в її колишньому блиску. Віриться, що повстане з руїн наша національна гордість — величний Успенський собор, будуть відновлені поховання визначних діячів навколо нього, що дійдуть руки і до відтворення спотворених споруд, що, нарешті, ми зможемо повністю оглядати святині лаврських печер.

І здійснення цих мрій стане нашими кроками на шляху відродження української духовності, який пролягає через повне єднання Києво-Печерської лаври з народом, творінням і духовним творцем якого вона є.

АВСТРІЯ У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. СЛІДИ КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Наскільки давні політичні зв'язки між галицькими князями і Бабенбуєргами, настільки ж давнє їх відлуння в літературі. Про це неодноразово повідомляється у галицько-волинських літописах XIII ст., написаних церковнослов'янською мовою, з уже досить відчутними ознаками пізнішої української мови. Борючись за бабенбуєрзьку спадщину після смерті останнього Бабенбуєрга, герцога Фрідріха II, угорський король звернувся із проханням надати військову допомогу до князя Данила, про якого здебільшого і йдеться у згаданих літописах. У 6760 р. після створення світу, отже 1252 р., вперше стали один проти одного зі своїми військами німецький король, який «объдержает в едень землю Ракушську и Штирську...» (мається на увазі борецький король Оттокар II Пшемисл), та український князь, котрому дещо пізніше папа подарує королівську корону. Але до битви не дійшло, справу миром залагодили посланці, один з яких був із Зальцбурга. «Німці» були вкрай здивовані, повідомляється у хроніці, озброєнням ворожої дружини, особливо величним виглядом князя Данила: «Бо конь под ним дивленію подобенъ, и сѣдло от злата жещена, и стрѣлы, и сабля златом украшена иными хитростями... кожихъ же оловира грѣцького и круживы златыми плосками ошитъ, и сапоги зеленого хѣза шиты золотомъ. Немцем же зрящимъ, много дивящится». Пурпур і золото мають тут, безперечно, лише символічне значення — вони виказують королівську гідність князя, якому не соромно рівнятися до знатних осіб Римської імперії.

Упродовж наступних століть безпосередні політичні контакти між Австрією і Україною не розвивались, оскільки Україна перебувала у складі інших державних утворень. І це вже було в рамках політичних і культурних відносин між Австрією та польською шляхетською республікою. Становище міняється в 1772 р., коли після першого поділу Польщі велика частина території Західної України — Королівство Галичини і Лодомерії — відійшла до Австрійської імперії. В межах цієї коронної землі Габсбурзької монархії перебували давні західно-руські князівства Галич і Володимир — центри української державності.

Ця різка зміна політичного становища України знайшла відображення в літературних творах Західної України: починаючи з 1772 р. в них все виразніше відчувається австрійський вплив. Згодом імператорсько-королівська державна друкарня Піллера у Львові щороку публікує розпорядження нових монархів, табель про ранги Королівства Галичини і Лодомерії, альманахи та офіційні календарі німецькою, а іноді — й латинською та польською мовами. Загальновідомий бюрократизм австрійської адміністрації (безперечно, нове явище для новоздобутих держав) неважко виявити за тією чи іншою назвою видання. «Читанка для учнів німецьких учительських семінарій та старшого ступеня народної школи» (№ 3717), випущена у світ 1793 р., могла символізувати онімечування, що повсюдно поширювалося поряд із діяльністю нової адміністрації. Дещо позитивніший австрійський вплив простежується в інших виданнях, що складають нову для

України, але чужу їй за мовою літературну продукцію, зокрема праці Ернста Трауготта Корту про масонів (№ 3308 і 3356 відповідно за 1785 та 1788 роки), Емануїла Шіканедерса «Чарівна флейта» (№ 3670, 1792 р.), Йозефа Гайдна «Творіння» (№ 4109, 1800 р.). Дві останні праці відразу ж після їх появи були перекладені польською мовою і видані у Львові. Перша газета, яка видавалася в Україні французькою мовою,—тижневик «Gazette de Leopold» (№ 2828, 1776 р.) також свідчить про модернізацію і європеїзацію духовного життя Західної України, коли вона була під владою Австрії. Хвалебні промови на честь австрійських цісарів та надгробні тексти (цілком у дусі барокового панегірика) складалися вірнопідданими і на нових землях, де їх писали переважно латинською, німецькою та польською мовами і тільки зрідка — українською. Коли взяти до уваги кількість цих публікацій, то, безсумнівно, що найщиріше оплакувалася Марія Терезія (№ 3085, 3094, 3105), а її наступники майже не згадувалися. Виходить, що саме та, котра підписала договір про поділ Польщі і тим самим — про включення Західної України до Габсбурзької імперії, залишила по собі найглибше враження на анексованих нею землях?

Із середини XIV ст. суперечки щодо австрійського панування у Східній Галичині стали постійною темою літератури Західної України, причому мова йшла насамперед про його негативні сторони, як, скажімо, в ліриці романтика Юрія Федьковича (1834—1888), котрий за кількістю творів, в яких критикувалася австрійська військова служба, стоїть першим у великому списку звинувачів. Федькович знав цей інститут старої Австрії із власного досвіду, бо служив у війську більше десяти років, а до того ж ще брав участь в італійському поході 1859 р. Його перші вірші написані під враженням цього походу; в них дуже вирізняється доля русинського рекрута: після призову на військову службу він назавжди розлучається зі своєю дорогою вітчизною і люблячою матір'ю, щоб на чужині зовсім молодим покласти голову. Але ця форма романтичного «відчуження» і нарікання на нього завдяки реаліям військового походу набуває додаткової ваги: передчуття смерті уланом напередодні битви під Маджентою («Товариші», 1861) і «покійниця» («Трупарня», 1862), від якої кривавий слід веде в Україну до вдови і двох сиріт, змушують згадати, що саме участь у битві під Сольферіно під час цього походу навела Анрі Дюнан на думку заснувати товариство Червоного Хреста.

Призов до війська молодих русинських хлопців, як початок невеличкої військової служби, і дезертирство, як відчайдушна, хоча здебільшого безуспішна, спроба звільнитися від неї,—ось два мотиви, які раз у раз повторюються в поезії Федьковича. У двох його поемах на ці мотиви вказує вже сама назва. Молодий рекрут («Новобранчик», 1862) тужить не так за десятьма роками своєї молодості, змарнованими на австрійській військовій службі, як за втраченою волею, яка стає символом поневолення усього його народу. Він натякає на національні та соціальні протиріччя [...] у Східній Галичині, котрі змушують іти на військову службу українських селян, а не польських поміщиків: «продали мя ляхи в німецькі некрути». Навіть коли йому доведеться загинути, то «не під лозовином», тобто під виноградною лозою — натяк швидше на італійський похід,—не за «Цісаря, Бога і батьківщину», а «за руський край загинемо, за руськую волю». Про зв'язок між долею українських хлопців та їхньою батьківщиною йдеться також у poemі «Дезертир» (1868), герой якої Іван, позичаючи зі свого імені, виступає цілковитим прототипом бідного, визискуваного українця. Як сирота, він уже в ранній молодості змушений заробляти на прожиття наймитованням, а платню у нього забирають. Його призивають на військову службу і вже першого дня жорстоко карають бичами. Він дезертирує в Італію, одержавши з дому листа, з якого дізнається, що його дружина лежить при смерті, а двоє синів невдовзі

змушені будуть жебрати, якщо найближчим часом батько не повернеться додому. Дорогу від Мантуа до рідної Буковини він долає, як у казці, а далі зображення знову набуває реалістичних рис: його зраджують, ув'язнюють і засуджують до покарання шпідрутенами. Докладно описується засідання військового суду, заступництво нижчих чинів, які пропонують зменшити кару, і наполягання вищих офіцерів на нелюдській формі покарання тільки заради принципу. В той час, як Іван після нелюдської кари помирає в лазареті, інший український Іван застрелюється на посту перед цісарським замком у Відні, бо також отримав подібного листа і не бачив ніякої можливості допомогти рідним. Власною кров'ю він окроплює браму замку: «А ти спочиваєш, наш вінчаний панел!» (Як серце вбиваєсь — до тебе не чуть). Тебе зачинили за золоту браму, А нас твої німці катують та б'ють».

Слід зауважити, що такий автор, як Федькович, чия критика австрійської армії досягла найвищої точки серед українських авторів, добре розрізняв австрійську державу і німецьку культуру, яка прокладала дорогу від цієї держави до Східної Галичини. Так, Федькович писав вірші і німецькою мовою, прагнучи познайомити німецькомовного читача з топікою української лірики. Він перекладав твори Гете, Шіллера та Уланда рідною мовою і підтримував найкращі стосунки з одним із німецькомовних літераторів Буковини — австрійцем Ернстом Рудольфом Нейбауером, який опублікував перші твори Федьковича і допоміг йому у виданні томика німецьких віршів «Біла Черемошу» (1882).

Критика нелюдських умов у цісарсько-королівській армії домінує також в образі Австрії, створюваному західноукраїнськими прозаїками на зламі XIX та XX століть. Василь Стефаник (1871—1936) змальовує в невеличкому образку біду і злигодні, які приносить призов на військову службу молодим хлопцям та їхнім батькам. Ольга Кобилянська (1863—1947), Гнат Хоткевич (1877—1938), Михайло Яцків (1873—1963) та інші українські письменники у своїх оповіданнях і новелах показують, що життя простого українського рекрута в цісарсько-королівській армії (аж до початку другої світової війни) майже нічого не варте.

Ще типовіше зображається в українській літературі в цей період австрійське чиновництво. Щодо нижчих чинів, то вони продажні (оповідання Хоткевича «Поліціян»), честолюбні, тільки й думають про своє підняття в ієрархії та про титули. Так, дружина одного лісового радника мріє про службову кар'єру сина, яку має увінчати чин «надворного радника»: «Ні, надворним радником буде, мусить бути. Се якраз мудріше, ніж лікарським радником або лісовим радником!». Проте скромні можливості дрібного чиновника піднятися вгору відразу зникають, коли такий чиновник, як герой оповідання Богдана Лепкого (1872—1941) «Аванс» дозволить собі, захопившись, хоча б тільки на словах заступитися за інтереси власного, українського народу.

Як не допускається проукраїнська настроєність австрійського чиновника незалежно від його походження, так само не бажана вона і в учнів цісарсько-королівських гімназій. Діяльність у просвітницько-національних та утопічно-соціалістичних гуртках для багатьох таких українців, як герой автобіографічного оповідання Осипа Маковоя (1867—1925) «Весняні бурі» (1895), може означати кінець освітньої кар'єри; після виключення із гімназії цей обдарований, сумлінний і безкомпромісний юнак втрачає роботу вчителя-репетитора, а з нею — і засоби до існування. Така доля знаходить своє підтвердження і в біографіях видатних українських письменників, — наприклад, поета Маркіяна Шашкевича (1811—1843), який понад п'ятдесят років до того з подібних причин був виключений зі Львівської семінарії і змушений як «неблагонадійний», а іншими словами, — близький до народу

священик, боротися з переслідуваннями з боку влади та матеріальними труднощами.

Особливе значення для зображення Австрії в українській літературі в цей період має, як і слід було чекати, творчість Івана Франка (1856—1916) — найвизначнішого письменника Західної України, який, хоча й був упродовж життя австрійським громадянином, але, як ніхто інший, критикував і розвінчував австрійську державу, коли йшлося про утвердження та захист прав його власного народу. Не маючи можливості докладно зупинитися на всіх австрійських «слідах» у творах Франка (на цю тему є спеціальні дослідження), наведемо лише типові приклади з величезного доробку письменника. В його тюремних сонетах (1889) знаходимо дошкульні натяки на австрійську дійсність, коли, скажімо, тюремний порядок визначається «конституцією»: як права і обов'язки в'язнів вивішені, у в'язниці в недоступному для них місці, а тому можуть тлумачитися органами нагляду свавільно, так само є недосяжною і справжня конституція для багатьох і багатьох громадян монархії (№ XVIII, «Hausordnung»). Паралелі між в'язницею і старою Австрією досягають вершини в останньому сонеті циклу (№ XIV), де монархія називається «ходячим» висловом «тюрма народів» («Тюрма народів»), а її окремі народності порівнюються з кіньми на пасовищі, яким сплутують лише одну ногу, а три ноги вільні. Так і деякі народи тільки на перший погляд вільні, бо самостійно рухатися й розвиватися не мають змоги. Невдоволення отак спутаних один з одним, яке виявляється в агресивному ставленні до ближнього, з іншого боку, йде на користь централізованій державній владі.

Так само і у прозових творах І. Франко таврує недоладності в усіх галузях Австрійської держави (в їх специфічно галицькому вираженні): в романі «Перехресні стежки» (1900) — недоладне судочинство, в оповіданні «Між добрими людьми» (1890) — суворість військової служби, яку відчуває на собі навіть офіцер — виходець із незаможної родини, в опублікованій німецькою мовою «Історії одної конфіскації» (1900) — запобігливу покірність нижчої влади та багато іншого. На завершення оцінки цього образу Австрії нам хочеться навести зауваження великого австрійського славіста Гюнтера Витшенса стосовно німецьких творів І. Франка: «Коли читаєш його образки про «галицькі неможливості», тебе охоплюють два протилежні почуття: перше — обурення тим, що у правовій державі Австрії були можливі жорстокість (залякування), а друге — подив від неймовірного ступеня свободи преси в цій імперії».

Цим самим поряд з ознаками, внутрішньо притаманними текстові, використовується і зовнішній момент, що також дозволяє краще зрозуміти образ Австрії. Як із аналізу книжок, виданих у Львові наприкінці XVIII ст., не можна було не помітити певний прогресивний культурний вплив Австрії, так наприкінці XIX ст. саме більша свобода преси в Австро-Угорщині, порівняно з іншими країнами, значною мірою сприяла розвитку української літератури. При цьому у Відні часто легше було порозумітися з цензурою, ніж у Львові. Поряд із багатьма окремими творами, опублікованими українською мовою, слід назвати й численні періодичні видання, які виходили у Відні на зламі століть і навіть під час першої світової війни: «Україніше рундшау», «Україніше кореспонденцблат», «Українішен Нахріхтен». Петербург, а також Київ у той час не мали такої строкатої картини преси.

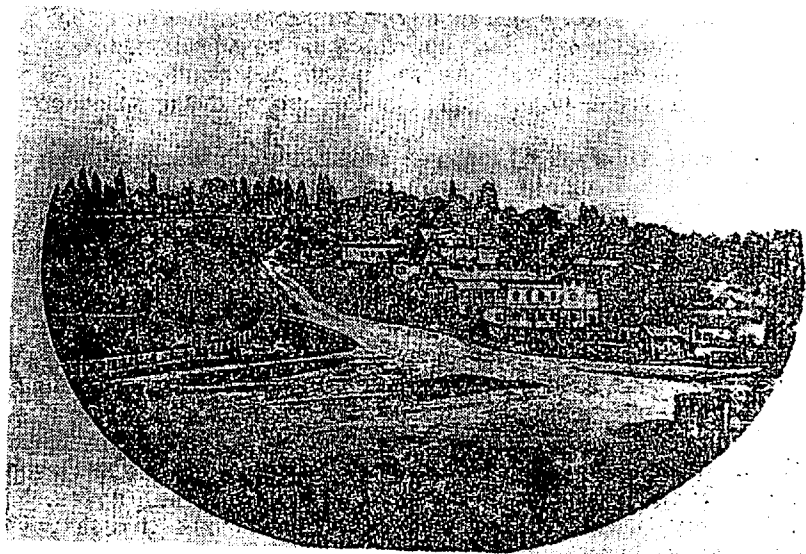
Нині твори, присвячені Австрії, в українській літературі можна виявити, мабуть, у ліриці Людмили Скирди, яка під час свого перебування у Відні (як дружина першого українського посла в Австрії) написала цілий томик віршів, створивши дуже позитивний образ цієї країни. Відень для Людмили Скирди — це місце, де зустрічаються минуле і сучасне, де минуле присутнє насамперед у будівлях старої

Австрії: дивлячись на бароккову розкіш палаців і статуй, авторка згадує і про її зворотний бік, ціну цієї розкоші («О, під'яремні народи! За все платили ви!») та про криваві війни минулих століть («Прогулянки після дощу»), але вона спроможна піднести страждання до позачасової краси, яка людині й сьогодні життєво необхідна. Краса, любов і життєрадісність — це ті цінності, які у Відні супроводжують авторку на кожному кроці, бо вони пов'язані з певними місцевими назвами, з Густавом Клімтом («Краса і любов») чи Францом Шубертом («Таємниця»), з Пратером («О, Пратер») чи «Старим Дунаєм». Естетичне в культурі та й у природі — не самоціль, а поштовх і дорога до індивідуального пошуку смислу життя, воно, зрештою, не заперечує трансцендентальності людського буття: погляд із фортеці Гогензальцбург допомагає (у барокковій традиції «кожного») усвідомити нетривалість людського життя («Моцартіанський мотив»), вечір пізньої осені на Старому Дунаї дає змогу відчутти «Божу ласку і Боже чудо».

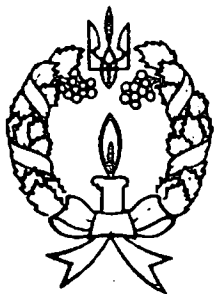
Відень для Людмили Скирди — це місце, яке перекидає міст не лише через століття, а й через географічні відстані, єднає Австрію з Україною.

Що може справді зблизити нас, австрійців і українців? Лірика Людмили Скирди дає відповідь: неупереджене зацікавлення культурними досягненнями іншої сторони, як це видно із захоплення австрійця Рільке київськими традиціями та лірикою Шевченка («Я перечитувала Рільке...»), вірність улюбленому предметові через десятиліття і відстані («Скарга») і, нарешті, любов до природи, завдяки якій у Відні цвіте розкішна троянда «Форсайт», а в українському степовому селі — не менш чудова скромна рослина («Роздум на весняній терасі»). Це в тому разі, якщо вони не корумпуються людиною.

З німецької переклав Олекса Синиченко

*Старий Київ.
Вул. Басейна, середина XIX ст.*

ОЛТАР СКОРБОТИ*

(Упорядкування і редакція Олекси Мусієнка)

Налепинська-Бойчук Софія Олександрівна народилася 31 липня 1885 р. в польському місті Лодзь у сім'ї інженера шляхів сполучення. Закінчивши екстерном гімназію, фахову освіту здобувала в художніх школах Петербурга, Мюнхена, в Академії Ронсона в Парижі.

У 1910 р. оселилася в Петербурзі. Згодом переїхала в Україну, де викладала в художніх навчальних закладах, зокрема з 1925 по 1929 рік — у Київському художньому інституті. Працювала в галузі станкової та книжкової графіки, здебільшого в техніці деревориту. З-поміж її творів заслужену популярність здобули «Фабзаєць» (1925), «Мені тринадцятий минало», «Молотьба», «На вакаціях» (1926), «Перед наступом білих», «Голодні діти» (1927), «Пацифікація Західної України» (1930), «Робітфаківки» (1931), «Виконали план» (1932), а також ілюстрації до книжок Т. Шевченка, С. Васильченка, Л. Толстого, Д. Маміна-Сибіряка. З 1925 р. — член Асоціації революційного мистецтва України.

Заарештували Софію Налепинську-Бойчук в 1937 р., за місяць до розстрілу її чоловіка Михайла Бойчука. Прокурор Київського військового округу Шахтен погодився з постановою оперуповноваженої IV відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман і 12 червня теж постановив узяти художницю під варту як таку, що «була активною учасницею націонал-фашистської організації».

Софія Налепинська-Бойчук безстрашно й мужньо трималася на допитах. Костоломи з НКВС тричі порушували клопотання про продовження строку слідства, але вона так і не визнала жодної обмови. І тоді у справу поклали довідку про чоловіка, в якій засвідчувалося, що розстріляний М. Бойчук був активним учасником української націоналістичної організації, керував однією з її терористичних груп й особисто підтримував зв'язок з українськими емігрантами через митрополита Андрея Шептицького.

В обвинувальному висновку С. Налепинська-Бойчук фігурувала як дружина керівника націоналістичної терористичної організації серед художників, котра боролася з радянською владою і мала зв'язки з іноземними розвідками. Саме такі шпигунські зв'язки нібито безпосередньо здійснювала Налепинська-Бойчук.

Судово-слідча справа художниці мала бути передана на розгляд трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР. Проте у справі ніякого вироку немає. Є лише виписка із протоколу № 473 на-

* Закінчення. Початок — у №№ 3 та 6 «Київської старовини» за 1995 рік.

родного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР від 6 грудня 1937 р., за яким Софія Налепинська-Бойчук була приречена до розстрілу.

Вирок виконано 11 грудня 1937 р.

М. СОРОКА

Носко Петро Васильович народився 20 грудня 1885 р. в с. Бубнівщині (нині Прилуцького району) на Чернігівщині в бідній селянській сім'ї. З десяти до сімнадцяти років батракував. У 1909 р. закінчив Київське художнє училище, в 1916 — Академію мистецтв у Петрограді.

До початку другої світової війни викладав у Київському художньому училищі, після звільнення Києва від німецько-фашистських окупантів — на архітектурному факультеті художнього інституту.

Основні картини: «Розгром поміщицького маєтку в 1905 році» (1926), «Тарас Шевченко серед кріпаків» (1927), «Взяття Овруча партизанами» (1945), «Мені тринадцятий минуло» (1948), «Окопна правда» (1957), «Продаж кріпаків» (1964), «До Червоної Армії» (1965), «В партизани збираються» (1971).

Заарештували Петра Носка 12 березня 1946 р. Підставою для цього стали факти, які заступник начальника II відділу УДГБ по Київській області Портала виклав у своїй постанові: «в період окупації Києва німцями працював художником у відділі пропаганди Генерал-комісаріату. Водночас, починаючи з осені 1941 до липня 1943 року, підтримував зв'язок і перебував у дружніх стосунках із керівником київського вербувального пункту німецької військової розвідки Майером-Мільчевським. Майер-Мільчевський, окрім своєї розвідувальної діяльності, написав книгу явно наклепницького змісту щодо радянської дійсності. Книга мала велику кількість антирадянських ілюстрацій і карикатур на керівників партії і радянського уряду, які по тексту були використані художником Носко...».

Варта уваги окрема постанова слідчого про «Історію України-Руси» М. Грушевського, яку було знайдено і вилучено на квартирі художника під час трусу. В ній, зокрема, говориться: «...книга націоналістичного змісту викриває Носка в його антирадянській зрадницькій діяльності, а через те має бути долучена до слідчої справи як речовий доказ».

Київський обласний суд у своєму вирокі зафіксував лише три малюнки Носка, якими мовбито ілюструвалася антирадянська книга Майера-Мільчевського, але цього вистачило, аби 3 серпня 1946 р. засудили художника до позбавлення волі «в далеких місцевостях з обмеженням у правах ... строком на 3 роки, з конфіскацією всього майна, що належало особисто засудженому...».

Того ж, 1946 року, Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР задовольнила касаційну скаргу адвоката художника і звільнила потерпілого від покарання.

Помер Петро Носко 22 травня 1976 р. в Києві.

М. СОРОКА

Онацький Никанор Харитонович народився 9 січня 1875 р. в с. Хоменкове (тепер Липоводолинського району) на Сумщині в сім'ї козака-хлібороба. Закінчивши сільську, а потім Гадяцьку повітову школи, навчався в Московському Строгановському училищі технічного малювання й Одеському художньому училищі. 1905 р. поступив до Вищого художнього училища при Петербурзькій Академії мистецтв в майстерню Іллі Рєпіна. Але навчання було нетривале. Після царського маніфесту 17 жовтня студентів відпустили на рік по домівках, і Никанор Онацький повернувся на батьківщину.

Працюючи вчителем малювання в гімназіях Лебедин, молодий митець пише запальні поезії, які друкувалися в часописі «Рідний край», редактором-видавцем якого була Олена Пчілка, а також у літературних альманахах «Терновий вінок» і «З неволі».

У вільний від викладацької роботи час Онацький малює ліричні пейзажі, які принесли йому славу художника. Вперше його картини «Місячна ніч», «Вулиця», «Останній сніг» широка громадськість побачила на українській артистичній виставці 1911 р. у Києві поряд із творами С. Васильківського, І. Іжакевича, Ф. Красицького, В. Кричевського, О. Кульчицької, П. Мартиновича.

Поступово міцнів талант живописця, визначалося демократичне спрямування його творчості. Палко захопаний у красу хліборобського краю, художник створив полотна: «Біля клуні», «Скирти взимку», «Вітряки», «Хата за тином», «Криниця».

У 1913 р. Онацький переїхав до Сум, де викладав у реальній школі. За 20 років роботи в цьому місті він дав початкову підготовку багатьом відомим художникам. Після революції 1917 р. працював викладачем у школі червоних старшин, у педтехнікумі, залізничній і загальноосвітній трудових школах.

Багато уваги приділяв Н. Онацький і науковій роботі. Він написав кілька досліджень про Шевченка-художника, зокрема про його малюнки, зроблені на Лебединщині. Окремими виданнями вийшли у світ його праці про художні вироби зі скла: «Українське гутницьке скло», «Межигірський фаянс», «Українська порцеляна».

Та найважливішою справою його життя в Сумах було створення художньо-історичного музею, одного з найкращих в Україні. Восени 1920 р. музей було відкрито, і Онацький став його першим директором.

За недовгий час він виявив і врятував велику кількість розпорошених по приватних зібраннях цінних творів мистецтва, колекцій фарфору, художнього скла, килимів, вишивок, художніх меблів, стародавньої зброї, археологічних знахідок, ікон, рукописів, рідкісних книг. Організація і становлення музею припали на неймовірно тяжкі роки розрухи, голоду, холоду, відсутності заробітної платні. В нагороду за створення музею голова виконкому Андрій Хвиля видав його засновникам-ентузіастам по одному пуду пшениці та жита і по 20 фунтів гречки.

У 1933 р. Никанор Онацький переїхав до Полтави, де обійняв посаду заступника директора краєзнавчого музею.

У 1937 р. він став жертвою сталінського терору. Репресований художник загинув 2 липня 1940 р.

М. ЗАБОЧЕНЬ

Падалка Іван Іванович народився 15 листопада 1894 р. в с. Жорнольови (нині Драбівського району) на Черкащині в багатодітній селянській сім'ї. Вчився у Миргородській художньо-промисловій школі та Київському художньому училищі, закінчив Українську академію мистецтв (майстерня М. Бойчука).

У двадцятих і першій половині тридцятих років викладав у Миргородському та Межигірському керамічних технікумах, Харківському та Київському художніх інститутах. З 1934 р.—професор живопису.

Працював також у галузі графіки. Основні твори: розписи Луцьких казарм у Києві (у співавторстві, 1919), картини «Атака Червоної кінноти», «Фотограф на селі», «Молочниці» (1927), графічна серія «Дніпрельстан» (1928), фреска «Відпочинок» у Червонозаводському театрі в Харкові (1933—1935), картони тематичного килиму «Яблуня» (1936); ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім», творів І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка.

Заарештували Івана Падалку 29 вересня 1936 р. Підставою для

цього стала постанова оперуповноваженого секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Шелюбського, в якій художник звинувачувався як активний учасник націонал-фашистської організації, що готувала терористичні акти проти керівників партії і уряду УРСР. Аби довести це звинувачення, шість разів продовжувався строк ведення слідства. 12 липня 1937 р. Падалку ознайомили з обвинувальним висновком, в якому стверджувалося, що він, Падалка, при Петлюрі й гетьмані Скоропадському оформляв для їхніх урядів прапори і герби, розробляв зразки військових мундирів, нібито через М. Бойчука був зв'язаний із ЦК партії боротьбистів, політичним бандитом Ангелом та братом отамана Зеленого — Терпилом. Власне, звинувачувався художник у тому, що входив до складу неіснуючої групи контрреволюційної націонал-фашистської організації, якою буцімто керував Михайло Бойчук. 13 липня 1937 р. виїзна Військова колегія Верховного суду СРСР засудила Івана Падалку до розстрілу з конфіскацією всього особистого його майна.

Вирок виконано того ж дня у Києві.

М. СОРОКА

Польовий Геннадій Петрович народився 3 червня 1927 р. в Одесі в сім'ї співака державного хору. 1948 р. закінчив Київську художню десятирічку зі срібною медаллю й поступив на декоративно-промисловий факультет Київського художнього інституту.

...Заарештували його вночі 29 червня 1950 р. разом із рідним братом — композитором Валерієм Польовим. Начальник слідчої частини МДБ УРСР арешт мотивував тим, що студент Геннадій Польовий «1948 р. брав участь у зборищі антирадянської молоді, де обговорювалося питання про створення організації, яка ставила собі за мету підготувати збройне повстання для повалення політичного ладу в СРСР». У постанові про арешт зазначалося, що Геннадій Польовий «систематично зустрічався з керівником цієї організації, котрий у його присутності висловлювався в наклепницькій формі про заходи партії і радянського уряду, давав читати йому нотатки ворожого характеру».

Після чотирьох допитів і трьох очних ставок, які провели слідчі держбезпеки, було встановлено, що брати Польові 15 липня 1948 р. разом із друзями і знайомими побували на Жуковому острові на Дніпрі під Києвом. А відтак «доведено» й те, що саме того дня під виглядом пікніка зібралися для обговорення плану про перетворення антирадянської молодіжної організації, яку очолював студент історичного факультету Київського університету Леонід Любецький, в Народно-визвольну партію, котра ставила своїм завданням організацію збройного повстання проти радянської влади. Власне, постанова про арешт слово в слово лягла в обвинувальний висновок.

Вирок Особливої наради при міністрі держбезпеки СРСР — обох братів-близнюків Польових засудити на 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Аби добитися справедливості для своїх синів, до кого тільки не зверталася убита горем мати актриса Марія Казакова: писала міністрові внутрішніх справ СРСР Берію, молила голову Ради Міністрів СРСР Маленкова. Та відповідь завжди була стандартна: підстав для перегляду рішення Особливої наради у справі братів Польових немає...

На волю Геннадій Польовий вийшов після того, як Центральна Комісія з перегляду справ політ'язнів 27 грудня 1954 р. відмінила вирок Особливої наради стосовно нього за відсутністю складу злочину.

Після ув'язнення Геннадій Польовий закінчив Київський художній інститут. Із 1957 р. — постійний учасник вітчизняних та зарубіжних виставок. Основні його твори: серії кольорових ліногравюр, акварелей,

темпер на картоні — «Україно моя» (1960), «Київ» (1969—1980), «Пам'яті героїчної оборони Києва» (1983), «Донбас» (1970), «Самочвітні Карпати» (1984—1990), «Седнівська осінь» (1973), «Бережіть землю» (1990), «Кара-Даг» (1966—1992).

М. СОРОКА

Пустовійт Гаврило Михайлович народився 26 липня 1900 р. в с. Межиріч (тепер Канівського району) на Черкащині в бідній багатодітній селянській сім'ї. Навчався у Київському художньому училищі, в 1923—1930 рр. — Київському художньому інституті в І. Плещинського та С. Налепинської-Бойчук.

Працював у галузі станкової і книжкової графіки, здебільшого в техніці малюнка і літографії. Серед найвизначніших робіт — ілюстрації до творів І. Гончарова «Обломов» (1935), Т. Шевченка «Наймичка» (1938), М. Бажана «Данило Галицький» (1942), І. Франка «Захар Беркут» (1946), серії станкових літографій «Молдавія» та «Дніпро» (1937—1938), цикли малюнків «Львів» і «Гуцульщина» (1939—1941), портрети О. Копиленка, Ю. Яновського, О. Довженка, В. Сосюри, А. Малишка, К. Трохименка. Ці та інші твори становлять значний етап у розвитку українського образотворчого мистецтва.

Заарештовано Гаврила Пустовійта 10 вересня 1942 р. в Саратові. Його і художника Олександра Рубана беріївці звинуватили в тому, що буцімто митці в колі ідеологічно близьких їм людей «систематично з антирадянських позицій розглядали і обговорювали політику ВКП(б) і радянського уряду з національного питання в Україні». Водночас в обвинувальному висновку зазначалося, що Пустовійт, як і Рубан не вірили в перемогу Червоної Армії в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, вихваляли фашизм, а також мали намір перебратися на тимчасово окуповану противником територію.

5 травня 1943 р. Особлива нарада при НКВС СРСР визначила для обох по 10 років неволі в концтаборах.

Карався Гаврило Пустовійт в астраханських гулагах. Невдовзі тяжко захворів і був госпіталізований, а восени 1943 р. й зовсім звільнений від ув'язнення.

У 1944—1945 рр. Пустовійт перебував у армії, де створив чимало картин, присвячених Сталінградській битві. Проте сухоти, на які він захворів в ув'язненні, весь час давали про себе знати. Демобілізувавшись, Г. М. Пустовійт прожив недовго: 20 березня 1947 р. він помер у Києві.

М. СОРОКА

Рапай-Маркіш Ольга Перецівна народилася 1 серпня 1929 р. в Харкові. Батько її — видатний єврейський поет, твори якого зажили широкої популярності в усьому світі, в липні 1952 р. разом із активістами Єврейського Антифашистського комітету — поетами І. Фефером, Л. Квітком, Д. Гофштейном, актором В. Зускіним та ін. був звинувачений в організації об'єднання єврейських націоналістів для боротьби проти національної політики партії і радянської держави, в осмілюванні у своїх поезіях біблійних образів і розстріляний. Ольга на той час жила в батькових родичів у Москві, оскільки її мати — літератор і перекладач Зінаїда Іоффе 1937 р. була вислана до Красноярського краю на десять років як «член родини зрадника Батьківщини», а вітчим — Борис Коваленко, відомий український критик і літературознавець та поет, був розстріляний.

У 1949 р. О. Маркіш була прийнята до Київського художнього інституту, де виявила себе, за словами офіційної характеристики, «старан-

ною, працелюбною студенткою і дисциплінованою комсомолкою, впродовж п'яти років обиралася старостою курсу».

24 грудня 1952 р. Ольгу було викликано до Молотовського (тепер — Шевченківського) райвідділу МДБ УРСР, де з неї взяли зобов'язання про невиїзд із Києва, а 26 грудня її було заарештовано прямо в інституті. В той же день Ользі вчинив допит майор Стороженко. На підставі цього єдиного допиту майор держбезпеки Степанова визнала Ольгу Маркіш дочкою зрадника Батьківщини і передала матеріали облікової довідки на розгляд Особливої наради при Міністрі держбезпеки СРСР із висновком: клопотати про виселення члена сім'ї зрадника Батьківщини до віддалених місцевостей Радянського Союзу.

24 січня 1953 р. був ухвалений вирок: «Маркіш О. П. — як члена родини зрадника Батьківщини — вислати до Красноярського краю на десять років, враховуючи строк від дня оголошення даної постанови». 19 липня 1953 р. студентку п'ятого курсу скульптурного факультету інституту Ольгу Маркіш етаповано в с. Довгий Міст Красноярського краю. Невдовзі, виклопотавши академічну відпустку, виїхав туди ж її студентський товариш Микола Рапай. Там же 13 серпня вони і побралися.

Кілька разів Ольга Рапай-Маркіш зверталася із заслання до «директивних органів» із клопотанням про відміну несправедливого вироку і надання їй можливості закінчити навчання, але відповіді так і не дочекалася. Лише на чергове звернення їй було дано дозвіл на переїзд «за власний рахунок» до міста Кзил-Орда, куди були заслані її брати, вся родина батька і куди вона прибула вже не одна, а з чоловіком Миколою Рапаєм, який добровільно поділив із нею долю вигнання.

10 квітня 1954 р. тут у них народилася дочка Катерина, а 28 квітня того ж року Військова колегія Верховного Суду СРСР визнала за необхідне попередню постанову Особливої наради при МДБ СРСР від 24 січня 1953 р. відмінити і потерпілу звільнити із заслання. 7 червня Рапай-Маркіш вийшла на волю.

Після успішного захисту дипломної роботи вона працювала художником-скульптором Київського фарфорового заводу.

Нині Ольга Рапай-Маркіш — один із самобутніх сучасних майстрів української скульптури.

І. ВЕРБА, В. ЮТКІН

Рибников Михайло Степанович народився 2 листопада 1905 р. у Сімферополі в сім'ї коваля. Ще малюком він втратив матір, а фактично й батька, якого заарештували і подальша доля якого невідома.

...Тієї ночі 6 вересня 1949 р. Рибников звичайно ж думав, що до нього приїхав хтось із друзів-відпускників, котрі поспішали на відпочинок до моря. Відчинив двері й очам не повірив — перед ним стояли двоє енкавєсівців і сусіди-поняті. Обшук тривав до світанку. Що все те означало, він здогадався одразу: після звільнення Сімферополя від гітлерівців його й ще кількох колег викликали в місцеві органи НКВС й дуже прискільки допитувалися — чи, бува, не співробітничали вони з окупантами?..

Уже через два місяці після арешту в Одесі відбувся суд військового трибуналу. Вирок для Михайла Рибникова був приголомшливо несправедливий: 25 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Улітку 1951 р. в Крим прийшла звістка, що художник помер у в'язниці башкирського Кумертау.

Пам'ять про нерозквітлий талант цього митця, який працював у техніці акварелі, туші, сепії, олівця, увічнена в таких його творах: «Втеча врангелівців із Сімферополя» (1939), «Штурм Сиваша», «Гвардійці

вмирають, але не здаються» (1945), «Розгром партизанами карального загону СС біля Старого Криму» (1946), «Кавалерійська атака», «На Перекопі», «Штурм Сапун-гори» (1947).

С. СЛЮСАР

Розвадовський Вячеслав Костянтинович народився в Одесі 24 вересня 1875 р. в сім'ї службовця залізниці. Художню освіту здобув у місцевій художній школі і Петербурзькій Академії мистецтв. 2 листопада 1900 р. одержав звання художника за картини «На Україні» та «Жнива».

В його творчості центральною стала українська тематика, де виразно відчувається вплив поезії Тараса Шевченка та прози Миколи Гоголя (картини «Тарас Шевченко», «Катерина», «Тарасова могила», «Солоха», «Отак вона вишивала», «Чорноброва, уродлива, хоч би й за гетьмана» та ін.).

Ще навчаючись в Академії мистецтв, Вячеслав Розвадовський неодноразово ставив питання про організацію пересувних художніх виставок в Україні. Та в умовах розгнущаного національного гніту це була нездійсненна мрія. Пожвавлення суспільно-визвольного руху напередодні революції 1905 р. примусило самодержавство послабити утиски щодо національних культур. Тричі відмовивши раніше, рада Академії мистецтв 19 січня 1904 р. все ж дозволила наполегливому українцю влаштувати виставку. Картини для експонування погодилися дати товариші Розвадовського по академії, а також майстри старшого покоління — І. Рєпін, В. Маковський, М. Рєріх, В. Кустодієв. Всього було відібрано 123 роботи тридцяти авторів.

15 травня 1904 р. виставка відкрилась у дворі Академії мистецтв. А через декілька днів її відправили до Києва, де з 3 червня виставка почала діяти в наметі, установленому біля пам'ятника князю Володимиру. Впродовж трьох тижнів її відвідали чотири з половиною тисячі киян. Потім виставка пересувалася за маршрутом: Київ — Васильків — Біла Церква — Сквиря — Липовець — Умань — Немирів — Вінниця — Могилів — Бар — Кам'янець-Подільський.

Виставку переглянули понад 64 тисячі жителів двохсот сіл, дванадцяти містечок і десяти міст. Переважно відвідували селяни. Знайомство з полотнами І. Рєпіна, К. Маковського, М. Рєріха, І. Богданова-Бельського, І. Макушенка, С. Чуприненка, самого Розвадовського стала для них святом душі.

Вулканічна діяльність художника не обмежувалася численними виставками.

Розвадовський організував масові видання поштових листівок із репродукціями кращих картин.

У 1905 р. Вячеслав Розвадовський заснував у Кам'янці-Подільському художню школу прикладного мистецтва з інтернатом для сільських дітей. Він планував залучити до школи по два учні від кожного повіту губернії, щоб у майбутньому створити на місцях бази для розвитку народного мистецтва.

Але демократичне спрямування педагогічної діяльності В. К. Розвадовського, організація виставок для простих трудівників, вживання української мови при спілкуванні з місцевим населенням були не до вподоби представникам царської влади, які вбачали в цьому небезпеку для самодержавного режиму. Почалося брутальне цькування художника, різні провокації, внаслідок чого він був змушений у 1908 р. залишити посаду директора школи.

У 1912 р. Розвадовський одержав при сприянні Академії мистецтв посаду викладача малювання Олексієвського комерційного училища в Ташкенті. Все своє життя в Середній Азії він присвятив вивченню

мистецтва узбецького народу, організації народних промислів, вихованню національних кадрів, заснував музей прикладного мистецтва, а також школи для підготовки килимарниць, ткачів і гончарів.

4 квітня 1942 р. художника було заарештовано. Він обвинувачувався в тому, що вів активну антирадянську діяльність, систематично здійснював провокаційну, пораженьську агітацію, зводив наклепи на керівників СРСР, пропонував об'єднати інтелігенцію для контрреволюційної діяльності і розповсюдження антирадянських листівок.

У листі КДБ Узбекистану від 30 грудня 1992 р. повідомляється: «В період проведення слідства 20 січня 1943 р. Розвадовський помер від серцевого нападу в місті ув'язнення НКВД Узбецької РСР».

Місце поховання славного сина України невідоме.

М. ЗАБОЧЕНЬ

Рубан Олександр Якович народився 16 травня 1900 р. в Києві у багатодітній міщанській сім'ї. У 1920 р. поступив у майстерню монументального живопису професора М. Бойчука. В 1927 р. закінчив Київський художній інститут. Працював у галузі книжкової графіки. Основні твори: «Мисливець» (1929), «Селяни» (1924), «Зима» (1926).

Заарештували Олександра Рубана 10 вересня 1942 р. в Саратові разом із художником Гаврилом Пустовійтом. У постанові про арешт старший оперуповноважений III управління НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Секарев писав, що в роки громадянської війни Рубан служив у петлюрівській армії, його брат був полковником в армії Української Народної Республіки і командував бронепоездом «Запорожець», що в 1930 р. Рубан арештовувався органами ДПУ за належність до контрреволюційної організації Спілки визволення України (СВУ). В постанові також зазначалося, що Рубан і його духовний побратим, профашистськи настроєний український націоналіст Пустовійт, мали намір здійснити нелегальний перехід на бік німецько-фашистських загарбників.

В обвинувальному висновку стверджувалося, що «працюючи в рамках Бойчуківської «школи», О. Рубан виробив у собі зневажливе ставлення до радянської тематики й ігнорував усе радянське». Будучи українським націоналістом, обвинувачений з антирадянських позицій розглядав і обговорював політику ВКП(б) і радянського уряду. Окремим пунктом підкреслювалося, що Рубан свідомо залишив свого сина в окупованому Києві, спаливши його комсомольський квиток.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 5 травня 1943 р. О. Я. Рубан був ув'язнений до виправно-трудових таборів на 10 років.

Помер Олександр Рубан 1 червня 1943 р. в саратовській тюрмі.

М. СОРОКА

Свенцицька Віра Іларіоновна народилася 28 серпня 1913 р. у Львові в сім'ї ученого-філолога і мистецтвознавця. Середню освіту здобула в жіночій гімназії сестер-василіанок при Львівському греко-католицькому монастирі. Мистецтво студіювала у Львівському університеті. І все ж основним джерелом її зростання як мистецтвознавця був Національний музей, де під рукою рідного батька, засновника цієї славнозвісної установи, виконувала обов'язки лаборанта. Уже в 1939 р. побачила світ магістерська праця молодшої дослідниці.

Уперше Віра Свенцицька зазнала репресій у грудні 1934 р.: її заарештували польські каральні органи як співучасницю вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Пірацького. Але через рік вона була

звільнена з-під варти, оскільки суд не довів її причетності до терористичного акту.

Під час німецько-фашистської окупації Львова Свенцицька якийсь час працювала в легально існуючій референтурі пропаганди ОУН, потім — у редакції журналу «Юнак», у якому публікувала статті під псевдонімами «Полтава» і «Ланевич».

Після війни Свенцицька завідувала фондами тоді вже Львівського державного музею українського мистецтва і продовжувала підтримувати стосунки із провідниками ОУН, зокрема, з головнокомандуючим Українською повстанською армією генерал-хорунжим Романом Шухевичем.

Удруге Віру Свенцицьку було заарештовано 5 листопада 1948 р. За матеріалами судово-слідчої справи, вона звинувачувалася в тому, що перебувала в Організації українських націоналістів — брала участь у діяльності львівської міської групи ОУН як розвідниці.

За постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 28 травня 1949 р. Свенцицька була ув'язнена на 25 років у виправно-трудових таборах.

На волю Свенцицька вийшла 14 травня 1956 р. Із далекого Ангарага повернулася до Львова, де продовжила працювати у Львівському державному музеї українського мистецтва.

Нова мистецтвознавча праця Свенцицької «Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.» (1966 р.) стала підставою для здобуття вченого ступеня кандидата наук.

Свенцицька брала участь у написанні шеститомної «Історії українського мистецтва», зокрема тексту до альбому «Український середньовічний живопис» (1976), книги «Спадщина віків» (1990). Її ґрунтовні статті про давнє українське малярство публікувалися в журналах «Народна творчість та етнографія», «Образотворче мистецтво», «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство», «Україна», «Дзвін».

Померла Віра Свенцицька 21 травня 1991 р.

С. ПАНАСЕНКО

Седляр Василь Феоданович народився 12 квітня 1899 р. в с. Любеч (тепер смт Чернігівської області) в сім'ї рілльника. Закінчив Київське художнє училище і Українську академію мистецтв (майстерня М. Бойчука). Викладав у межигірських художньо-керамічному технікумі та технологічному інституті кераміки і скла. В 1930—1936 рр. — у Київському художньому інституті.

Працював у галузях монументального і станкового живопису, книжкової графіки, декоративно-ужиткового мистецтва. Разом із іншими майстрами пензля школи М. Бойчука розписував Луцькі казарми в Києві (1919) та Київський інститут пластичних мистецтв (нині — Київський художній інститут), Межигірський художньо-керамічний технікум (1924), Червонозаводський театр у Харкові (1935—1936). Широко відомі картини живописця «У школі лікнепу» (1924—1925), «Розстріл», «Портрет Оксани Павленко» (1927), «Селянка», «Свято на Дніпрельстані» (1933—1934), а також ілюстрації до «Кобзаря», художня кераміка, картони тематичних килимів.

Заарештовано Седляра в Харкові 26 листопада 1936 р. Оперуповноважена секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман у своїй постанові «знайшла, що він був активним учасником націонал-фашистської терористичної організації», а тому мав утримуватися в спецкорпусі тюрми при НКВС. Відтоді художник уже не бачив неба.

12 липня 1937 р. йому було вручено обвинувальний висновок. У ньому все зводилося до одного: входив до якоїсь міфічної націонал-

фашистської організації, що планувала терористичні акти проти керівників ВКП(б) і радянського уряду, у своїй практичній роботі був тісно зв'язаний із контрреволюціонерами М. Бойчуком, І. Падалкою, І. Липківським, І. Орел-Орленком...

13 липня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила Седляра до вищої міри покарання з конфіскацією всього особисто йому належного майна.

Розстріляли Василя Седляра того ж дня разом із М. Бойчуком, І. Падалкою, І. Липківським, І. Орел-Орленком.

М. СОРОКА

Стешенко Ярослав Іванович народився 6 квітня 1904 р. в Києві в сім'ї українських письменників Стешенків. Батько — Іван Матвійович — автор праць про І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Стороженка, а також збірок поезій «Хуторні сонети» і «Степові мотиви». Мати — Оксана Михайлівна, дочка Михайла Старицького — написала хрестоматію і ряд художніх творів для дітей, переклала українською мовою чимало творів чужоземних авторів.

1928 р. Ярослав Стешенко закінчив Київський інститут народного господарства. Працював в Українському науковому інституті книгознавства й Українській книжковій палаті. Автор праць із проблем бібліографії, книгознавства, монографій про художника Георгія Нарбута та літературознавця Сергія Маслова, численних бібліографічних покажчиків.

Як зазначено в судово-слідчій справі, Стешенко тричі притягувався до кримінальної відповідальності за контрреволюційну діяльність у 1921 і 1923 роках, а також у справі СВУ. Проте тоді обходилося без ув'язнення і без заслання. Четвертий раз Ярослава Стешенка заарештували 14 жовтня 1933 р. за постановою уповноваженого секретно-політичного відділу ДПУ УРСР Резникова.

23 лютого 1934 р. йому як синові колишнього міністра освіти Директорії і членові УСДРП було пред'явлено обвинувачення в тому, що він належав до міфічних контрреволюційних українських кіл, був близьким до керівника СВУ Сергія Єфремова, а головне — був членом російсько-українського фашистського блоку, який ставив за мету повалення радянської влади в Україні з допомогою німецьких фашистів шляхом збройного повстання.

Як на допитах, так і на суді Стешенко в жодному криміналі винним себе не визнав. Проте судова трійка при Колегії ДПУ УРСР 24 лютого 1934 р. постановила зіслати Стешенка в Казахстан строком на 3 роки.

М. СОРОКА

Струхманчук Яків Михайлович народився 10 серпня 1884 р. в селі Росоховатець (тепер Козівський район Тернопільської області) в селянській сім'ї. Навчався у Бережанській, а потім Львівській гімназіях. Ще учнем став постійним художником львівського ілюстрованого сатирично-гумористичного журналу «Комар».

У 1904 р., коли відзначалося 250-річчя приєднання України до Росії, в журналі «Комар» була вміщена карикатура Я. Струхманчука, що викривала порушення царською Росією Переяславської угоди. Вона викликала велике невдоволення прибічників об'єднання Галичини «під скіпетром білого царя». Водночас малюнки молодого митця з'явилися на сторінках іншого львівського сатирично-гумористичного журналу — «Зеркало». Співпраця художника в цих журналах свідчить про його високе обдарування в жанрі карикатури, сміливий творчий підхід до

відображення явищ тогочасної дійсності, уміння автора вихопити з життя і влучно передати типове, комічно перебільшуючи негативні моменти.

Закінчивши гімназію, Яків Струхманчук поступив до Краківської академії красних мистецтв у клас професора Теодора Аксентовича. Після навчання в Академії (1906—1910) Струхманчук здійснив тримісячну подорож по знаменитих картинних галереях Європи — Берліна, Мюнхена, Дрездена, Парижа. Через деякий час художник повертається до Парижа з метою вдосконалення майстерності. Він навчається в Паризькій Академії мистецтв у художників Коттета і Дезіре. В цей період твори Я. Струхманчука друкуються у львівському літературно-науковому журналі «Ілюстрована Україна» (1913—1914).

Складний життєвий шлях привів Якова Струхманчука 1920 р. в Радянську Україну. У своїх спогадах Микола Бажан засвідчує, що художник добровільно вступив до лав Червоної Армії, працював у політуправлінні 45 стрілецької дивізії. Його дописи часто з'являлися на сторінках газети «Вісті ревкому Уманщини». В 1923 р. Струхманчук вступає до творчого об'єднання Асоціація художників Червоної України (АХЧУ) і в тому ж році бере участь у пересувній виставці її картин під назвою «По селах, містечках і містах України».

У квітні 1925 р. художник стає членом літературної організації «Західна Україна», членами якої були М. Ірчан, Д. Загул, В. Атаманюк, М. Кічура, В. Гжицький, А. Турчинська, Ф. Малицький. З 1927 р. працює в журналі «Західна Україна» і у видавництві, що мало таку ж назву. Він ілюструє твори Осипа Маковея, Петра Козланюка, Федора Малицького та інших українських письменників. Малює портрети письменників організації «Західна Україна», зокрема В. Атаманюка, Д. Загула, М. Кічури, А. Турчинської та художника І. Северина. Для журналу «Західна Україна» Струхманчук пише літературні твори і створює сатиричні малюнки.

У 1933 р. літературна організація «Західна Україна» була ліквідована як контрреволюційна буржуазно-націоналістична, а багато її членів були репресовані. Мирослав Ірчан, Василь Атаманюк, Василь Бобинський, Михайло Козоріс, Мирослава Сопілка були розстріляні, а інші засуджені на різні строки ув'язнення.

Кривава хвиля репресій не обминула і Струхманчука. Особлива трійка НКВС Карельської АРСР 20 листопада 1937 р. винесла ухвалу: розстріляти художника. Вирок виконав особисто начальник III частини Водороздільного відділення Біломорсько-Балтійського каналу НКВС Смирнов 2 грудня 1937 р.

М. ЗАБОЧЕНЬ

Судомора Охрім Іванович народився 19 березня 1889 р. в Борисполі Полтавської губернії (нині Київська область). У 1904—1907 рр. навчався в живописній майстерні Києво-Печерської лаври в Івана Іжакевича та сім років — у Київському художньому училищі.

В «Українському клубі», який у 1908 р. заснував і очолив Микола Лисенко, Судомора був членом мистецької етнографічної комісії. Ще навчаючись у художньому училищі, він взяв участь у Першій українській артистичній виставці, яка експонувалася в Києві. Головною прикметою цієї виставки було те, що її учасники як корифеї, так і представники молодшого покоління, свідомо взяли до праці над відродженням українського національного мистецтва.

Починаючи з 6 грудня 1911 р. до 2 червня 1912 р. в газеті «Рада» про неї було вміщено десять публікацій. Стаття Івана Труша публікувалася в шести номерах львівської газети «Діло». Відгуки були оприлюднені також у журналах «Рідний край», «Українська хата», «Літе-

ратурно-науковий вісник», «Неділя». Офіційна ж преса вбачала у виставці не прагнення до об'єднання мистецьких сил України, а прояв злісного сепаратизму.

На черговій виставці 1913 р. Судомора експонував картини «І Дніпро, і кручі», «За старих часів», «На прощу», орнаменти для журналу «Сяйво».

Якщо в часи самодержавства за «сепаратизм» тільки покритикували, то при тоталітарному режимі ряд художників, які брали участь у цих двох виставках, було репресовано і фізично знищено. Це — Георгій Крушевський, Юхим Михайлів, Никанор Онацький, Кость Тимошук (Тимошук), Ілля Шульга.

Лютнева революція 1917 р., яка втягнула в активне політичне життя широкі народні кола, викликала піднесення національно-визвольного руху, пожвавлення видавничої справи. В Києві, як і в інших містах України, почали виходити українські газети, журнали, книги. Виникли нові видавництва. Судомора працював для українських видавництв «Час», «Дзвін», «Дніпросоюз», «Книгоспілка», «Рух», «Вернигора». Його тогочасні роботи були виконані в манері мистецьких традицій модерну. Ретельний рисунок мав виразний нахил до декоративності. Як приклади можна назвати оформлення таких книжок: М. Вороного «В сяйві мрій» (1913 р.), українського декламатора «Скалки життя» (1918 р.), С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла» і «Казки старого млина» (1918 р.), ілюстрації до збірничка творів Т. Шевченка «Іван Підкова. Гамалія. Тарасова ніч» (1918 р.), «Учітеся, брати мої» та ін.

Це був період творчого піднесення митця. Судомора брав участь у виставці Товариства діячів українського пластичного мистецтва, яка була відкрита 15 травня 1918 р. в Києві. Коли 1926 р. була організована Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), Судомора став її активним членом. Як один із провідних графіків України, він експонував свої твори на Виставці української книжкової графіки (Харків, 1929) і на Виставці сучасної української графіки (Львів, 1932).

5 липня 1949 р. О. І. Судомора був заарештований у Києві органами МДБ і звинувачений в антирадянській діяльності. Постановою особливої наради МДБ СРСР від 14 грудня 1949 р. його засуджено на 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Після звільнення в 1955 р. по амністії проживав у Києві.

Помер Охрім Судомора 13 жовтня 1968 р.

М. ЗАБОЧЕНЬ

Таранушенко Стефан Андрійович народився 21 грудня 1889 р. в місті Лебедині (нині Сумської області) в сім'ї дрібного крамаря. Закінчив місцеве народне училище й екстерном — Охтирську гімназію. В 1910 р. поступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Під впливом лекцій М. Сумцова і Д. Багалія захопився народним мистецтвом. По закінченні університету був залишений при кафедрі теорії й історії мистецтв для підготовки до професорського звання.

Із 1920 р. до дня арешту очолював у Харкові Музей українського мистецтва. Досліджував народну архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчий доробок українських художників. Основні праці: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі» (1932), «П. Д. Мартинович» (1958), «Шевченко-художник» (1961), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976); розвідки про творчість В. Кричевського, О. Куль-

чицької, В. Касіяна, Г. Нарбута, про українські писанки, народні мебелі та килими.

Заарештовано Стефана Таранушенка 14 жовтня 1933 р. Звинувачували його, як і багатьох інших музейних працівників та науковців, в належності до так званого «російсько-українського фашистського блоку». Цей блок, за версією депеушників, нібито мав зв'язок із Ленінградською організацією українських націоналістів й готував збройне повстання з метою повалення радянської влади в Україні, відновлення приватної власності та встановлення демократичної республіки пронімецької орієнтації.

Особлива трійка при колегії ДПУ УРСР 24 лютого 1934 р. засудила Таранушенка на 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Карався він у районі Чити на будівництві другої лінії БАМу. Після звільнення працював науковим співробітником Курської і завідуючим фондами Астраханської картинних галерей. Дозвіл повернутися на Україну одержав лише 1953 р.

Переїхавши до Києва, Таранушенко працював в Академії архітектури УРСР.

Помер Стефан Андрійович 13 жовтня 1976 р.

М. СОРОКА

Титов Геннадій Кирилович народився 14 серпня 1914 р. в Оренбурзі в сім'ї тесляра. Закінчивши Одеське художнє училище, поступив на факультет живопису Київського художнього інституту. Навчався у Ф. Кричевського. Освіту завершити йому не випало.

У ніч із 20 на 21 грудня 1937 р. п'ятикурсника Геннадія Титова було заарештовано. Його, як і Костянтина Крилова, якого теж арештували тієї ночі, оперуповноважений ІV відділу КОУ НКВС УРСР Дінабург зарахував до контрреволюційної фашистської групи студентів, яка нібито діяла в Київському художньому інституті.

Звичайно, студенти знали про недавні арешти у вузі. Федорів, Хрусталенко, Затримайло... Але їм і в голову не могло прийти, як і за що потрапили за тюремні ґрати їхні побратими. Тим часом у судово-слідчій справі Михайла Федоріва є такий документ:

«Протокол затримання

Року 1937 листопада 24 дня. Станція Київ.

Я, оперуповноважений... сержант держбезпеки Тростянецький сього числа на підставі заяви секретаря парткому Українського художнього інституту Вейцмана затримав Федоріва Михайла Дементійовича, якого розшукують органи НКВС...»

Обвинуваченого у проведенні серед студентства «відкритої пропаганди ідей фашизму, дискредитації заходів радянської влади, в наклепах на вождів партії і уряду», спеціальна колегія Київського облсуду 7 липня 1938 р. засудила Геннадія Титова на один рік ув'язнення тільки за те, що він знав про контрреволюційні висловлювання деяких студентів, але не доніс органам.

Карався художник у Лук'янівській тюрмі. Потім закінчував інститут, воював, потрапив у німецький полон, де звідав ще й фашистські концтабори.

Працював у галузі книжкової графіки, станкового і монументального живопису. Серед його творів — полотна «Ложа» (1956), «Бакараші» (1968), ілюстрації до творів Ж. Верна та П. Панча (1948), плакати «Доля паризьких комунарів», «Не проходите мимо» (1960), розписи Київського залізничного вокзалу (у співавторстві, 1959), портре-

ти видатних учених, діячів літератури і мистецтва, шахтарів і металургів.

Помер Геннадій Титов 16 вересня 1973 р. в Києві.

М. СОРОКА

Ткаченко Анатолій Степанович народився 7 січня 1928 р. в с. Рівчак-Степанівці (тепер Носівського району) на Чернігівщині, в селянській сім'ї. Закінчивши дев'ять класів середньої школи, поступив до Одеського художнього училища, де на останньому курсі був заарештований органами МДБ. У ніч із 28 на 29 квітня 1950 р. його забрали з гуртожитку й «вагонзаком» етапували до Києва. Вже тут вчорашній учень дізнався, що «перебував в антирадянській організації, так званій Народно-визвольній партії, яка ставила собі за мету підготовку збройного повстання для повалення існуючого в СРСР політичного ладу». Слідчий держбезпеки Рапота і слухати не хотів, що в липні 1948 р. Анатолій Ткаченко разом із Володимиром Куткіним, Валерієм і Геннадієм Польовим та іншими своїми друзями лише відпочивали на Жуковому острові, що поблизу Києва на Дніпрі. На думку слідчого, виходило все навпаки — на острові відбулося нелегальне зборище, де Ткаченко одержав від керівництва новоствореної партії завдання розгорнути антирадянську діяльність в Одесі.

Хоча Особлива нарада при міністрі Держбезпеки СРСР знала, що такої партії не існувало, вона, однак, 27 вересня 1950 р. засудила Ткаченка до 10 років воркутинських концтаборів.

У зв'язку з амністією Анатолію Ткаченку в 1955 р. було даровано волю. Повернувшись в Україну, він закінчив художнє училище, а 1962 р. — факультет живопису Київського художнього інституту. Анатолій Ткаченко — учасник численних обласних і республіканських виставок. Його основні картини: «Минаємо убогі села» (1964), «Визволитель» (1967), «За волю» (1968), «До свята» (1970), «Калинова сопілка» (1979), «Народна творчість» (1985), «Похорони друга» (1992).

М. СОРОКА

Хрусталенко Микола Олександрович народився 22 вересня 1906 р. в с. Григорівка (нині Братського району) на Миколаївщині в селянській сім'ї. 1935 р. поступив на факультет живопису Київського художнього інституту. Вчився у Ф. Кричевського та П. Волокидіна.

Але недовго вчився... 11 грудня 1937 р. М. Хрусталенко, через два тижні після арешту першокурсника Михайла Федоріва, потрапив до слідчого ізолятора. У постанові про арешт, яку склав оперуповноважений Київського обласного управління держбезпеки Дінабург, він викривався як активний учасник студентської фашистської організації, яка нібито діяла в Київському художньому інституті.

Звичайно, Хрусталенко міг і не знати, що Федорів ще до захоплення влади в Німеччині фашистами виявляв підвищений інтерес до біографії Гітлера, постійно читав занепадницькі вірші Сергія Єсеніна та книги ідеолога фашизму Ніцше. Але ж він, Хрусталенко, сам ходив по бібліотеках міста в пошуках матеріалів про фашистську Німеччину. Хіба не заглядав у журнал «Дер Кунст», який одержувала інститутська бібліотека?

7 липня 1938 р. спеціальна колегія Київського обласного суду винесла вирок: ув'язнити М. О. Хрусталенка на 5 років у віддалених виправно-трудових таборах і позбавити на 3 роки громадських прав. Восени 1939 р. дії Хрусталенка були перекваліфіковані і міра покарання зменшена до 1 року.

Вийшовши на волю, Микола Хрусталенко продовжив навчання в Київському художньому інституті. Основні його твори: «Колгоспний ринок» (1947), «Перший покіс» (1957), «Вечір над затокою» (1958), «І буде син і буде мати» (1964), «Летять журавлі» (1968).

Помер Микола Хрусталенко 12 листопада 1984 р. в Києві.

М. СОРОКА

Черкаський Абрам Маркович народився 20 червня (існують інші дати його народження: 28 червня, 9 липня) 1886 р. в м. Біла Церква на Київщині в сім'ї дрібного торговця. Змалку виявив мистецькі здібності. 1901 р. був прийнятий у Київське художнє училище, де вчився під керівництвом О. Мурашка і М. Пимоненка. Юнаком зазнав тяжкої втрати — злодій убив батька, і родина існувала на жебрацькі статки. Відмінне закінчення училища дало підстави для рекомендації на навчання в Імператорській академії мистецтв, куди він був прийнятий спочатку до пейзажної майстерні, а потім перейшов до майстерні батального живопису, яку очолював М. Самокиш. За дипломну композицію «На околиці єврейського містечка» йому було присуджено звання художника I ступеня, а саму картину придбав посол Данії в Санкт-Петербурзі.

Події сімнадцятого року докорінно змінили спосіб життя молодого художника. Замість творчості, підготовки до виставок — буденне вчителювання в містечкових школах Жмеринки і Вінниці. Лише з 1923 р. Абрам Черкаський починає викладати в Київському художньому інституті і творчо працювати, не пропускаючи жодної з виставок, що тоді влаштовувалися. Його картини й портрети, пейзажі і натюрморти («Настя», «Ліля», «Ганна», «Килимарниці» та ін.) завжди високо оцінювалися громадськістю.

13 грудня 1937 р. відділ зовнішнього спостереження служби НКВС подав по інстанціях довідку: «Черкаський є активним відвідувачем польського консульства в Києві. Під час відвідання 8 вересня 1936 року залишався там 1 годину 25 хвилин. Черкаського як підозрілого в шпionажі вважаємо за необхідне заарештувати».

Наступного дня з санкції воєнного прокурора диввоєнюрриста Калошина починає стрімко «розкручуватися» маховик слідства: оформлюються постанова про порушення кримінальної справи, інші «необхідні» документи, на квартирі професора влаштовується обшук, після якого Абрама Черкаського заарештовують.

17 грудня уповноважений НКВС Пестеха провів перший і останній допит, у процесі якого виявилось, що причиною відвідин Черкаським польського консульства була необхідність одержати офіційний дозвіл на поштову посылку з носильними речами і одягом для брата, який, опинившись після 1920 р. на території Польщі, терпів там злидні. Черкаський доводив слідчому, що його похід до консула був санкціонований представником Наркомату закордонних справ у Києві. Але Пестеха домагався іншого. Під час опитування «свідків» настирний слідчий з'ясував-таки, що звинувачений негативно ставився до громадської роботи, соціалістичного змагання, під час розмов із студентами і художниками критикував матеріальний стан митців.

Особлива нарада при НКВС 21 лютого 1938 р. на підставі таких «переконалих» доказів ухвалила: «Черкаського А. М. за контрреволюційну діяльність ув'язнити у виправно-трудових таборах строком на десять років».

Проте Черкаський не зламався. Прибувши по етапу до концтабору поблизу с. Долинка Карагандинської області, він послав на ім'я прокурора СРСР розгорнутого листа, в якому повністю спростовував висновки слідства, категорично заперечуючи будь-які звинувачення.

І сталося чудо! Лист дійшов до адресата, і 28 грудня 1938 р. прокурор СРСР доручив усім підлеглим установам перевірити «справу Черкаського».

23 липня 1940 р. Особлива нарада при НКВС СРСР ухвалила: «На відміну рішення Особливої наради від 21 лютого 1938 р.— обмежити строк відбуття покарання. Черкаського А. М. з-під варті звільнити».

У серпні 1940 р. Черкаський повернувся в Україну. Природно, що в Києві жити йому було заборонено. Але працювати художником, виставляти свої твори... На це не було вказівок. І тому буквально напередодні війни в Музеї російського мистецтва, де в квітні-травні 1941 р. була організована виставка творів художників Києва, серед 63 її учасників, зустрічається ім'я Черкаського.

А потім була війна й евакуація в Середню Азію. Там художник знову повернувся до улюбленої роботи — викладання. Він веде курс живопису в Алма-Атинському театрално-художньому училищі. Серед його учнів — українці С. Кошовий, М. Кривенко, М. Хан, В. Югай, скульптор О. Плесневська. Авторитет митця серед місцевих художників стрімко зростає, його твори — завжди в центрі уваги громадськості («Портрет С. Муканова», «За даллю-даль», «Алея Карагачів» та багато ін.).

17 серпня 1967 р. народний художник Казахської РСР А. М. Черкаський помер в Алма-Аті.

І. ВЕРБА, В. ЮТКІН

Чукін Дмитро Григорович народився (точна дата невідома) 1909 р. в Харкові. З 1927 по 1931 р. навчався на літературному відділенні Харківського інституту народної освіти, а також в інституті матеріальної культури. Водночас працював у Музеї українського мистецтва. Службову роботу вміло поєднував із науково-дослідницькою... За короткий час він підготував і видав оригінальні мистецтвознавчі дослідження: «Виставка нової української графіки в Харкові», монографії «Боровиковський» і «Василь Касіян».

У ніч із 13 на 14 жовтня 1933 р. на квартирі Чукіна проводився пильний обшук, після чого молодого мистецтвознавця було відвезено до тюрми. Єдиною підставою для «санкцій» з боку ДПУ була підозра, що він — учасник контрреволюційної організації. Можна уявити, через які тортури йому судилося пройти, якщо допит від 22 жовтня містив «зізнання»: «Був активним учасником вельми розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою блок українських і великодержавних націоналістів...». Уповноважений ДПУ Проскураков від себе додав: «Основна мета — повалення Радянської влади в Україні за допомогою інтервенції з боку капіталістичних країн, обираючи головним орієнтиром німецький фашизм як прояв вищого націоналізму...»

24 лютого 1934 р. Судова трійка при колегії ДПУ УРСР на закритому засіданні прийняла ухвалу: піддати ув'язненню Чукіна Д. Г. у справі контрреволюційної організації, що йменувала себе «російсько-український фашистський блок» строком на три роки у виправно-трудових таборах.

Подальша доля Дмитра Чукіна невідома.

І. ВЕРБА, В. ЮТКІН

Шульга Ілля Максимович народився 20 серпня 1878 р. в сім'ї бідного селянина в с. Кропивна Золотоноського повіту Полтавської губернії.

Тут із покоління в покоління передавались оповіді про військові походи запорожців, про хороброго односельця, учасника Визвольної війни 1648—1654 рр. полковника Джалалія. Усні розповіді про запорожців живили уяву майбутнього художника.

Здібний хлопчик любив копіювати малюнки з ілюстрованих журналів, які трапляли до рук. Пізніше, вже учнем народної школи, став малювати з натури.

Інтерес до життя рідного народу, до його славного минулого ще більше посилювався, коли Ілько познайомився з поезією Тараса Шевченка. Як й інші талановиті діти, Шульга прийшов у мистецтво через роботу в малярній майстерні. Влітку він фарбував дахи в Золотоноші, а взимку малював вивіски. Пізніше батько відвіз його до Києва і віддав у науку до іконописця. Основи художньої майстерності Шульга одержав у малярській школі О. Мурашка, а потім вступив до Московського училища живопису, скульптури та архітектури, де викладачами були В. Серов, К. Коровін, А. Архипов, М. Касаткін, Д. Пастернак.

У 1903 р. Шульга вступив у Вище художнє училище при Петербурзькій Академії мистецтв в майстерню І. Рєпіна. Ще навчаючись в академії, Шульга спробував свої сили у книжковій графіці.

В його оформленні вийшов друком декламатор «Досвітні вогні», який видавався тричі. В малюнку на обкладинці Шульга добре передав просвітницький дух декламатора: «на узвишші, на тлі наддніпрянського села стоїть дівчина-українка, в піднятій правій руці вона тримає палаючий смолоскип, а в лівій — сувій паперу. Обкладинка Шульги може бути зразком перенесення стилю модерн на український ґрунт.

Після закінчення академії (1909) і одержання звання художника Шульга поселився у Вінниці, де жив до переїзду в Київ. На першій артистичній виставці, розгорнутій 10 грудня 1911 р., художник експонував картини «Моя мати», «Дід Іскра», «У церкві» і «Церква зимою».

Шульга успішно працював у всіх жанрах живопису. З особливим натхненням він трудився над полотнами історичного жанру «Полковник Джалалій проїздить через Кропивну» і «Козацька розвідка».

Майстерність Іллі Максимовича як портретиста проявилася в портретах Тараса Шевченка та Опанаса Саксаганського. Крім того, художник намалював полотна «Тарас Шевченко на етюдах», «Катерина», «Могила Т. Г. Шевченка в Каневі».

Сталінські репресії, спрямовані на масове знищення української творчої інтелігенції, не обминули й Іллю Шульгу. Він був заарештований і замордований у сталінських катівнях 19 грудня 1938 р.

М. ЗАБОЧЕНЬ

КРИТИКА БІБЛІОГРАФІЯ ЗВІДОМЛЕННЯ

Іван Забіяка

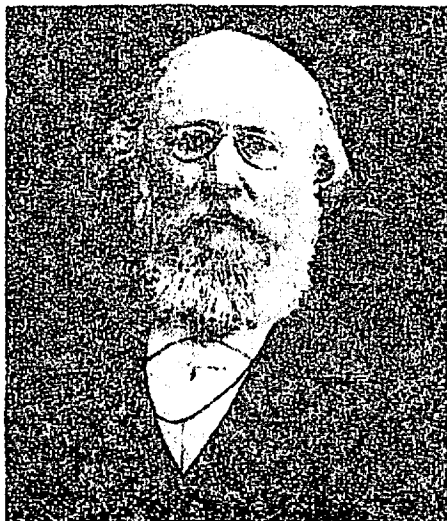

ДОРОГА В СІМ ДЕСЯТКІВ ЛІТ

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874—1885). У двох томах

Том 1 (1874—1879).— К., 1994.— 648 с.

Том 2 (1880—1885).— К., 1995.— 584 с.

Протягом 1994—1995 рр. у видавництві «Наукова думка» вийшов друком досить фундаментальний за обсягом (понад 110 арк.), надзвичайно цікавий за змістом «Щоденник» відомого вченого-правника, громадського діяча на українській ниві другої половини ХІХ ст. Олександра Федоровича Кістяківського.

Перший том відкривається вступним словом президента Української Правничої Фундації (УПФ) Сергія Головатого, в якому він висловлює зацікавлення в тому, «щоб Україна поповнювалась новими книжками з права», завдяки чому здійснюватиметься «утвердження в українському суспільстві принципів права, заснованих на ідеалах справедливості». Зауважимо, що «Щоденник» О. Ф. Кістяківського було видано коштом УПФ, який має намір і надалі співпрацювати з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

До квітня 1924 р. вважали, що «Щоденник» втрачений. На щастя, він знайшовся, щоправда, за межами України. Чимало довелося докласти зусиль визначному історикові України Д. І. Багалію, щоб повернути цінну джерельну пам'ятку на Батьківщину.

Після ознайомлення зі змістом «Щоденника» було розпочато підготовку до видання, він мав вийти у трьох томах протягом 1931—1934 рр. у видавництві «Пролетар». Проте ні в ці роки, ні в 1945—1946 рр. у науково-видавничому відділі Архівного управління «Щоденник» так і не був «випущений» у світ. На початку 60-х років було зроблено ще одну спробу підготувати його до друку, але тільки з відновленням Археографічної комісії, яка з часом переросла в Інститут, стало можливим остаточно завершити роботу над підготовкою текстів і коментарями. З цією метою було створено редакційну колегію у складі: І. М. Бутич (відповідальний редактор), Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник (відповідальний редактор), П. С. Сохань, В. С. Шандра. Над упорядкуванням «Щоденника» працювали В. С. Шандра (старший упорядник), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. Грунтовну передмову написав відомий археограф і джерелознавець І. Л. Бутич.

Після такої преамбули може цілком закономірно виникнути запитання: хто ж такий О. Ф. Кістяківський і в чому цінність його «Щоденника», що стільки разів змушував археографів відновлювати роботу по підготовці тексту до друку?

Народився О. Ф. Кістяківський 1833 р. в сім'ї священика в містечку Стольному Сосницького повіту (нині село Менського району Чернігівської області). Спочатку закінчив початкову школу, потім — Чернігівське духовне повітове училище, де він із захопленням вивчав історію, логіку, психологію і фізику. 1853 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Навчання не проходило рівно, а чергувалося з виключенням його з університету, спричиненим відстоюванням власної гідності перед начальством, роботою в парафіяльному, а потім — дворянському училищі. Закінчення університету (1857) також не принесло особливого задоволення: О. Кістяківському хотілося займатися науковою роботою та й матеріальне забезпечення було досить мізерним. Тому він спочатку влаштовується домашнім учителем у М. Маркевича (Прилуцький повіт), потім переїжджає з його небожем до Петербурга, працює на різних посадах у Правительствуючому сенаті, Міністерстві народної освіти. Хоча матеріальне становище майже не змінилося, О. Кістяківський систематично починає відвідувати публічну бібліотеку і, як наслідок, — друкуватися в «Журнале Министерства юстиции» та інших періодичних виданнях. Тоді ж починається його робота в українських гуртках, він працює помічником головного редактора в журналі «Основа», друкує свою відому статтю «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право щодо Малоросії» (Основа. — 1862. — № 1. — С. 1—27). З вересня 1864 р. О. Кістяківський читає лекції в Київському університеті із кримінального права та судочинства спочатку як приват-доцент, а через шість років — як ординарний професор, що, зрозуміло, характеризує його як здібну людину. Природний талант, висока працездатність і самодисципліна виливалися у багатогранну діяльність як викладача, вченого, громадського діяча. Кілька разів він одержує закордонні наукові відрядження, переймаючи досвід професорів Віденського, Гейдельберзького, Берлінського, Неапольського і Римського університетів. Будучи присяжним повіреним у маєткових справах В. Симиренка, виконував роль посередника у великій фінансовій допомозі останнього Старій громаді і т. д.

В адвокатській діяльності керувався, насамперед, гуманними принципами, а потім уже — юридичними. В кожному правопорушникові, якщо це не стосувалося шахрая, намагався бачити не злочинця, а людину, яка спіткнулася в житті, особливо, коли це стосувалося малолітніх правопорушників.

Одна з найбільших заслуг О. Кістяківського перед минулими та наступними поколіннями — це підготовка до друку однієї з найцінніших пам'яток Історії українського права — «Права, по которым судился малороссийский народ... 1743 г.», яке відкривалося ґрунтовним дослідженням вченого майже на півтораста сторінок. Як передмова, так і сам текст «Прав...» і сьогодні мають велике історичне значення, а О. Ф. Кістяківський і донині посідає почесне місце в українській історіографії.

На превеликий жаль, тяжка (жовчнокам'яна) хвороба передчасно, в 1885 р., обірвала життя Олександра Федоровича, не дала змоги зреалізувати багато творчих планів, а головне — припинила його чи не найціннішу працю — щоденникові записи.

Дмитро Іванович Багалій, очевидно, один із перших, якщо не найперший представник України, хто ознайомився зі змістом «Щоденника», хай навіть побіжно, але так, щоб скласти цілком переконливу думку, кому повинен належати рукопис — Росії чи Україні. «В Щоденнику, — пише він, — є між іншим (виділення наше. — І. З.) дані про Київський університет, про київських учених і громадських діячів, зокрема про Костомарова, Житецького, Антоновича, Драгоманова, Іконникова та інших осіб, які відігравали помітну роль у громадському та державному житті тодішньої Росії в зазначені роки» (Історичний музей Харківського державного університету. Відділ рукопису. — Ф. 4. — Оп. 17. — Од. зб. 7. — С. 1). Так коротко охарактеризував Д. І. Багалій «Щоденник» у своїх доповідних записках до Наркомфіну РРФСР.

Познайомившись зі «Щоденником», розумієш, яким великим майстром слова і яким глибоким мислителем був О. Ф. Кістяківський, яку чудову симфонію створив він про життя київської культурної (і не лише) інтелігенції. Радієш, що «Щоденник» знайшовся, що він вийшов друком і шкодуєш багато про що, зокрема, чому, скажімо, не робив він записи в Петербурзі, коли спілкувався з кирило-мефодіївцями з допомогою журналу «Основа»? Адже його можна вважати духовним продовжувачем ідей цього товариства, оскільки він мав досить дружні стосунки з П. Кулішем, М. Драгомановим, В. Білозерським та іншими визначними українцями, деякий час був членом Старої громади, виходив із неї, потім знову повертався... Складні й суперечливі стосунки спонукали його до компенсативного спілкування, про яке б ніхто не знав. Це можна здійснити тільки на папері. Так, напевно, й з'явилися перші записи, які спочатку давали змогу висловлювати думки про найважливіше, найбільочіше, стали начебто вимушеним другим «Я», а потім — потребою у усвідомленні її суспільної значимості.

У суспільстві, де переслідується індивідуальність, особистість у буквальному розумінні цього слова, відкритим життям жити таким людям неможливо: «У розпущеному суспільстві важко не спіткнутися, — пише О. Кістяківський у Щоденнику. — А ще важче, щоб суспільство ладне було віддати пошану чесній діяльності людини» (Щоденник. — Т. 1. — С. 43; далі вказуються номери тому і сторінки).

У «Щоденнику» хіба що прискіпливий чи упереджений читач зможе вишукати окремі фрази, які б засвідчували, що автор вихваляє себе. Але О. Кістяківський тому й вів щоденник, щоб спокійно (більшість записів зроблено наступного дня) описати, охарактеризувати день, подію, розмову, факт, епізод; сказати про все із власної точки зору, виходячи із власного розуміння, досвіду. Багато що Кістяківського дратує, обурює: «...я людина дуже експансивна і мені необхідно уникати появ у товаристві, в якому розвинуто лицемірність та умовні відносини» (Т. 1, с. 74). «Я не наділений ні хитрощами, ні підступністю, ні спритністю. Я зітканий увесь із суперечок» (Т. 1, с. 51). Такий людині дуже важко жити в будь-якому суспільстві, бо вона не може належати йому. Вона належить або минулому, або (що найшвидше) майбутньому.

Майже все, що торкається самого автора, описане не фіксаційним

стилем (за винятком хіба що температури на вулиці, підготовки до лекцій, прогулянки і т. п.). Автор усе пропускає через себе, даючи всім подіям оцінку, переживаючи, висловлюючи співчуття чи, навпаки,— огиду, негативне ставлення. Показовим тут є один епізод, описаний у «Щоденнику». О. Кістяківський знайшов у Києво-Печерській лаврі один із примірників рукопису «Прав...», який не повторює попередні, і дав його переписати порекомендованому йому знайомим копіїсту Ковальському. Останній запив, а рукопис украв букініст. Кістяківський був у розпачі, адже він брав рукопис, ладен заплатити великі гроші, аби тільки знайти книжку. Поліція знайшла рукопис і висловила готовність далі розібратися в цій справі. Але Кістяківський був вражений не фактом краді, а його причиною. Він розмірковує (про це можна писати тільки в щоденнику): «Ми ситі і з міцними нервами, зобов'язані тільки природі-матері, тому що не йдемо по шляху злочинів, ми з надмірністю і презирством ставимось до ковальських. А хто знає, чи кращий Бунге (в той час ректор Київського університету.— І. З.) і Ренненкамф (київський міський голова.— І. З.) у моральному плані по відношенню до нещасних. І кращі, і гірші. Кращі тому, що вони наділені значно міцнішою волею, яка дає їм можливість боротися за існування. Гірші тому, що мерзотності й аморальності їхні визнаються за добродієчності і служать іржавиною для громадського організму, який продукує тут же нещасних ковальських» (Т. 1, с. 63).

О. Ф. Кістяківський розуміє, що таких людей теж можна врятувати, «коли б оточити їх турботами», але в нього на це немає ні відповідних засобів, ні коштів. А суспільству, в особі його вищих ешелонів влади, до таких, як ковальські, немає ніякої справи.

О. Ф. Кістяківський не оминає нікого, хто потрапляє в його поле зору: ректор, міський голова, визначна постать (Костомаров, Драгоманов та багато-багато інших), мізерна особистість, про яку ми знаємо тільки завдяки «Щоденнику»,— все це розглядається під соціальним кутом зору і багато в чому просто неможливо не погодитися з автором.

Писав свій «Щоденник» О. Кістяківський більше десяти років. Адвоката і викладацька роботи давали йому можливість бути обізнаним із проблемами різних верств суспільства— від найнижчих до найвищих. Можливо, саме тому він не був щасливим (найшвидше так воно й було, інакше б «Щоденник» не вівся. У кращому разі були б записані спогади). Проте ми, більше ніж через 110 років, мусимо схилити голови в шанобі перед цією людиною, яка описала всю доступну для неї складну гаму київського життя в минулому столітті, та висловити подяку їй за ті спонування, котрими наповнений «Щоденник», які й сьогодні звучать так само актуально, як і 118 років тому: «Прийшла нагальна необхідність розпочати роботу: поліпшення нашого внутрішнього життя. Настав час розпочати епоху завоювань культури і цивілізації. Настав час піднімати славу вітчизни, яка досягає успіхів у цивілізації, вище слави вітчизни, яка досягає успіхів на полі битв» (Т. 1, с. 414). Ці слова О. Кістяківський сказав про тодішню Росію, яка була батьківщиною для нього. Для нас вони звучать як лозунг і дороговказ у розбудові нашої України— нової держави, незалежної внутрішньо від Росії, культурної і цивілізованої.

СВІДЧАТЬ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Ю. І. Шаповал. Людина і система
(Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)
Київ, 1994.— 172 с.

Вихід у світ книжки Ю. І. Шаповала «Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)» — помітне явище в українській історіографії. Вона зацікавить кожного, хто небайдужий до історії нашого народу.

Крізь призму часу, долей і вчинків сучасників різних подій, на основі їх свідчень у книзі аналізуються невідомі й маловідомі події та політичні процеси, що відбувалися в Україні у ХХ ст. З допомогою документів і спогадів учасників подій автор прагне довести неспроможність чи облудливість певних усталених оцінок, висвітлити свідомо або несвідомо замовчувані сторінки історії, без знання яких неможливо усвідомити, що ж відбувалося в Україні протягом 20—60-х років.

Праця складається із трьох розділів. У першому з них «Промовляють документи» опубліковані архівні матеріали, що стосуються української комуністичної партії (боротьбистів), з'ясовують ситуацію, яка склалася в суспільстві під час терору 1937 р., та діяльність спецгруп МДБ на території західних областей України у другій половині 40-х років, спробу підготувати нові репресії у країні в 1947 р. Вперше на підставі архівних джерел документально підтверджуються відомості щодо провокаційної діяльності спецгруп МДБ під виглядом ОУН — УПА, котрі переконливо свідчать про те, як організовувалася громадянська війна на території західного регіону України.

Другий розділ «Трагічні силуети» присвячений долі відомих у 20—30-х роках в Україні політичних діячів і вчених. Автор зумів показати не тільки трагічність їх долі, але й невблаганність дії репресивного молота тоталітарної системи, який за завданнями керівництва ВКП(б) і особисто Сталіна безжалісно знищував інтелектуальний потенціал нашого народу.

Третій розділ — «Вожді» — містить політичні біографії М. Хрущова, Л. Кагановича, О. Кириченка — людей, котрі в різні часи очолювали політичне керівництво в Україні, що обумовлювало неоднозначність їх діяльності, своєрідність характеру та поведінки, спричинило складність авторських оцінок їх ролі та місця в історії.

Зауважимо, що не всі питання, які розглядають у книзі, висвітлено рівноцінно. Але сам підзаголовок книги «Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні» вказує на те, що вчений не претендує на всеосяжність дослідження, а вбачає своїм головним завданням ввести до наукового обігу нові документальні матеріали, позначити контури подальших досліджень.

Рецензована праця спонукає до вивчення проблем історії більшовизму, насамперед причин краху КПРС, переконує в тому, що проблемою, яка постійно поставала перед КПРС, були міжнаціональні відносини, зокрема ставлення вищого партійного керівництва до колег, котрі репрезентували національні політичні кадри.

Документи свідчать, що попри всі проголошені заяви та декларації у дійсності існувала чітка ієрархія у стосунках центру і регіону, за якої другі беззастережно підкорялися першим. Тому, хоча партія боротьбистів і проголосила себе марксистською, вона не була допущена в Комінтерн на рівноправних із РКП(б) засадах. Більшовицьке керівництво добилося злиття цієї партії з КП(б)У, а пізніше, в 30-ті роки, майже всіх боротьбистів було знищено.

Нехтування національними особливостями, використання його складових, як-то мови, лише в тактичних цілях розпочалося ще в перші роки перебування більшовиків при владі. Пізніше, в роки правління Сталіна та його наступників, ідеєю інтернаціоналізму прикривали процес формування унітарної держави з тоталітарним режимом правління. Трагічну долю боротьбистів, які так і не змогли зрозуміти, як можна будувати «царство свободи» трудящих у єдиній жорстко централізованій державі, наприкінці 40-х — на початку 50-х років повторили багато діячів східноєвропейських комуністичних партій, котрі були репресовані сталінським керівництвом.

Висвітлюючи діяльність та нелегку долю українських інтелігентів, керівників України 20—50-х років, автор праці відображає деякі характерні риси тоталітарного режиму в Україні. Він доводить, що вагомим аргументом у політичній боротьбі із противником чи в суперечках з опонентами в часи тоталітаризму було негайне фізичне знищення їх або створення умов для здійснення цього поступово (так сталося з С. Петлюрою, С. Єфремовим, П. Христюком, А. Шумським). Тому дехто з політичних діячів віддавав перевагу самогубству (наприклад, М. Скрипник), аніж смерті від рук товаришів по партії, бо зі зміцненням тоталітарної системи набирав сили принцип «хто не з нами — той проти нас» і поширювався на тих, котрі не виявили беззастережної покірності рішенням партії, не виконували бездумно волю вождя.

Автор книги розповідає про боротьбу О. Шумського проти безпідставних звинувачень, яку він вів протягом 13 років — від дня арешту до дня смерті. Тому його — паралізованого, але нескореного — вбили. Декому з тих учених, хто визнав найбезглуздіші звинувачення, покався за «скоєння» неіснуючих злочинів (як, наприклад, академік М. Слабченко), було збережено життя, але не дозволено повернутися до наукової діяльності. На превеликий жаль, такі люди теж були втрачені для суспільства.

Як відзначає автор, тоталітаризм знищив і найбільш активних виконавців «лінії керівництва» — П. Постишева, В. Затонського, О. Косіора, М. Попова, А. Хвилю, П. Любченка, які готували судовий процес і здійснювали вирок над українськими вченими (зокрема, академіком С. Єфремовим).

У книзі відображено й методи «діяльності» репресивних органів. Так, академік М. Слабченко змушений був визнати всі «звинувачення», висунуті проти нього й інших осіб, щоб зберегти життя синові, арештованому раніше (в 1937 р. сина розстріляли).

Свідченням про застосування подібних методів, тільки в іншій формі та інших масштабах, слугують опубліковані документи про діяльність органів МДБ, МВС у західних областях України в 40—50-х роках, особливо так званих спецгруп, що діяли під виглядом підрозділів ОУН — УПА. Вбивства, згвалтування, мародерство, які вони чинили стосовно населення, змушували навіть радянських прокурорів і партійних чиновників вимагати притягнення працівників репресивних органів до карної відповідальності.

Атмосферу, в якій жила творча інтелігенція в добу тоталітаризму, яскраво змальовує один із вміщених у книзі документів — донос літературознавців Є. Адельгейма та І. Стебуна секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про «засилля українського буржуазного націоналізму» у Спілці письменників (звинувачення проти А. Малишка, П. Панча,

І. Сенченка, І. Неходи, С. Крижанівського, Ю. Кобилецького, Д. Косарика, В. Бичка, П. Дорошка). Проте такі люди, як автори цього доносу, водночас були і катами, і жертвами системи: в 1948 р. вони опинилися серед тих, кого викривали як «безрідних космополитів».

Створюючи політичні портрети керівників України 30—50-х років у третьому розділі книжки «Вожді» — М. Хрушова, Л. Кагановича, О. Кириченка — автор показує, як тоталітарна система впливала на особистість людини у сфері політики. Найяскравішим із них був М. Хрущов, який завдяки своїй природній непересічності і знанню реального життя людей, бажанню досягти прогресу в розвитку країни виступив проти крайнощів тоталітаризму, засудив окремі злочини системи.

Л. Каганович, на відміну від М. Хрушова, не зміг реально оцінити ситуацію, визнати злочинність хоча б деяких акцій системи і цим прирік себе на політичне небуття.

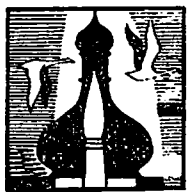
О. Кириченко вважав основним методом керівництва — насильство, а головними рисами керівника — грубість і пихатість. Тому досить рано обірвалася політична кар'єра цієї по-своєму обдарованої людини.

Особливий інтерес становлять висновки автора, наведені наприкінці книги. Сама їх назва — «Три смерті Йосипа Сталіна» — говорить про головну дійову особу епохи, магія якої й нині не лише заважає розумінню історії, але й не дає людям можливості повноцінно осмислювати реальність.

Напевно, нам поки що легше поклонятися вождям або скидати їх із п'єдесталів, ніж об'єктивно аналізувати їх діяння. Тому так потрібні сьогодні книжки, схожі на рецензовану, адже знати правду, що пробивається до нас із заплених архівів, якою б гіркою вона не була, — то велике благо.

Старий Київ. Міська дума. 30-ті роки XX ст.

ІСТОРІЯ ОЧИМА ХУДОЖНИКА

Богдан Певний
(США)

ІСТОРІОСОФІЧНИЙ ЖИВОПИС ПЕТРА АНДРУСІВА

Мої перші зустрічі з митцем Петром Андрусівим відбулися ще в дитячі роки у Варшаві, куди мій батько, посол до польського сейму від українців Волині, їздив у службових справах і часто брав мене з собою.

У нашому варшавському помешканні під час навчального року жив брат моєї матері — студент Варшавської академії красних мистецтв Юрій Миць, котрий пізніше, після війни, був головним декоратором Волинського обласного українського театру ім. Т. Шевченка в Луцьку, засновником і першим директором якого був батьків брат Микола Певний. Завдяки дядькові Юркові та широким знайомствам мого батька з українською варшавською інтелігенцією я змалечку опинився у центрі варшавського культурного середовища і знав особисто чи не всіх українських митців, що в той час перебували у Варшаві або студіювали у Варшавській академії красних мистецтв, особливо тих, які об'єднувалися довкола українського мистецького гуртка «Спокій», активним членом якого був дядько Юрко і яке діяло у Варшаві у період між двома світовими війнами: Петра Андрусіва, Петра Мегики, Петра Холодного-сина, прославленого графіка Ніла Хасевича, а також молодих адептів мистецтва, головно з Волині — Миколу Адамчука, Варвару Бесядовську, Бориса Борковського та багатьох інших.

Звичайно, в такому середовищі мистецтво було повсякчасною темою, а прізвища видатних польських митців, таких, як Вітольд Войткевич, Яцек Мальчевський, а особливо Ян Матейко, згадувалися щоденно.

Серед українських митців досить часто велися розмови про польських художників українського походження, зокрема про Коссака, який не тільки малював краєвиди Волині та Поділля, але й заохочував інших до української тематики. 1860 р. Коссак і Юзеф Брандт, один із найвидатніших польських баталістів, здійснили подорож на Поділля, завдяки якій створили низку картин із козацького побуту: «Приборкання коня», на якій запорозькі козаки уговкують диких тарпанів, «Військо йде», «Бій з татарами», «Ярмарок на Україні» (Брандт); «Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-Беем» (Коссак).

У розмовах часто згадували Рафаїла Гадзевича, польського маляра неокласичного напрямку, який також малював на українські теми і був автором іконостасу для церкви у селі Старяві, що неподалік Львова,

Яна Станіславського та Леона Вичуловського, відомих польських імпресіоністів, котрі посіли заслужене місце в історії українського мистецтва, творчість яких називали «українською школою в польському мистецтві», тому що їхні твори — це пейзажі України.

Учасники варшавських мистецьких дискусій говорили про Олександра Мурашка, який 1901 р. вчився у Мюнхенській академії мистецтв, а в 1902—1904 рр. працював у Парижі, звідкіля привіз імпресіонізм до Києва, про поляків, які вчилися в українських митців. Наприклад, Конрад Кжижановський учився у київській малювальній школі Миколи Мурашка, а пізніше — в Архипа Куїнджі в Петербурзі. У Куїнджі учився також видатний польський маляр Фердинанд Рушиц, який згодом став прославленим театральним декоратором.

Усе це були митці найвищого гатунку і їхня творчість свідчила про близькість культур польського та українського народів. Саме оця близькість, а завдяки їй можливість загубити свою національну ідентичність, найбільше турбувала молодих українських митців гуртка «Спокій» у Варшаві, які рішуче заявили: «Ні, ми наперед проголошуємо свій нерозлучний зв'язок з Україною!»

З-поміж усіх гуртківців вирізнявся Петро Андрусів, який прагнув малювати монументальні панорами з історії України, оспівувати її славу не минуле, і це не просто тому, що він — українець, але головню тому, що мистецтво — найміцніша зброя, і вона повинна служити народові.

Мене ж, oprіч імпозантної постави Андрусіва, приваблювали розповіді про його дитинство, про те, як під час першої світової війни, коли російські армії відступали з Галичини на схід, восьмилітній хлопчина Петрусь загубився від своїх батьків.

Хвилююче минуле загубленої сироти, що подібно до Шевченка досяг високих порогів академії, інтригувало багатьох і тому не дивно, що раз у раз виникали відмінні одна від одної легенди. На їх основі та на розповідях самого Андрусіва зроблю спробу найбільш правдоподібно реконструювати його епопею.

* * *

Петро Андрусів народився 2 липня 1907 р. в Каменоброді (Городецького повіту), неподалік Львова в сім'ї бідних, безземельних селян Марії (з Форлітів) і Степана Андрусівих. До восьми років він мешкав у курній хаті батьків. Перша світова війна захопила родину Андрусівих у сусідньому селі Затоці, де батько кілька місяців працював сільським пастухом. Під час відступу в 1915 р. царська російська армія спалила Затоку; родина Андрусівих разом з іншими була евакуйована до австрійсько-російського кордону. В безладді евакуації восьмилітній Петро загубився від батьків. Сталося це на Волині під Рівним, коло містечка Варковичі. Його, заплаканого, знайшли в рові російські військові 8-го Волинського полку, 14-ї дивізії. Під час перестрілки малого Петра легко поранили в ногу і його відвезли до військової лікарні в Рівному для лікування, потім влаштували в закладі для дітей «Всеросійського союзу городов», а за кілька тижнів відправили до Москви. Після двох місяців Петра з ровесниками вивезли в центральну Росію, до міста Рязані, що над Окою. У той час для росіян жодної України не могло бути — була Малоросія. Тому малий Петрусь із Галичини для них міг бути тільки австрійцем, а оскільки він не знав німецької мови, якою говорили австрійці, вирішили, що Петрусь — поляк. У Рязані він потрапив у чуже, інтернаціональне середовище, де його рідна материнська мова — українська перетворилася на суржик, який часто не всі розуміли. Він учився в ремісничій школі, але вже тоді понад усе цікавився рисунками. Там він був до 1918 р., пережив перші здвиги російської революції та її наслідки — голод. Закладом ніхто не

опікувався, а діти ходили по місцевих околицях, шукаючи їжу. В пошуках копійки він з однолітками продавав на вулицях міста газету «Рязанская жизнь».

«Там я пробув три роки,— розказував Андрусів,— де в школі говорив я тільки російською мовою, дарма, що на дні душі я відчував, що нахожусь у чужому світі. Одного разу, зовсім випадково, дістався у мої руки Гоголів «Тарас Бульба». З тієї пори я вже більше не почувався «австріяком», як мене там усі називали. По якомусь часі я ближче познайомився з кількома хлопцями з Галичини та Волині, які пригадали собі «Бог предвічний» і «Нова радість». Ці колядки і я собі пригадав».

Ще в Рязані Петро познайомився з польськими офіцерами, які були там у таборі для австрійських полонених. Вони зацікавились його рисунками, а коли довідалися, що він загублена сирота, їм стало його жаль і вони заопікувались ним, взявши до себе як хлопця до послуг. Після кривавої російської революції 1917 р. польська репатріаційна комісія разом із полоненими перевезла Петра до Польщі. По кількох місяцях подорожі, незважаючи на різноманітні пригоди, дістався він до Варшави і знову опинився в інакомовному середовищі; цього разу — польському. Згодом у Варшаві дванадцятирічного юнака влаштували в бурсу для столярських ремісників. Там він працював у майстернях, а у вільні хвилини малював. Його талант до мистецтва привертав увагу багатьох, зокрема майбутнього президента США Герберта Гувера, який побачив Петрові рисунки на виставці дітей бурси, котру часто влаштовували опікуни з Американського комітету допомоги дітям (з часом комітет став її керівником). Завдяки здібностям до мистецтва Петра послали вчитися до гімназії. Зрозуміло, що у столиці Польщі навчальною мовою в гімназії була тільки польська.

Після восьмирічної розлуки, 1922 р., Петрові пощастило розшукати своїх батьків. Ось як про цю важливу подію у своєму житті пригадував Андрусів: «Я попав до табору польських скавтів. І коли там казали писати до родини, я гірко заплакав, бо якраз у той момент забув, куди мені писати. По хвилині, пригадавши собі назву мого села, при допомозі скавтського виховника, написав я до Громадського уряду в Каменоброді. І яку велику радість я відчув, як по роках стрівся я з батьками, а з другого боку — невимовний жаль, що я не вмів до них промовити рідною мовою, бо знав тільки російську і польську мови, а свою забув. Був я учнем польської гімназії у Варшаві. Приїжджав щороку на літні канікули до батьків і завдяки братам Курдидикам, Анатолеві і Ярославові, та іншим українським студентам я став свідомим українцем».

У листі до митрополита Андрея Шептицького від 11 жовтня 1932 р. Андрусів так описував своє національне пробудження: «Свідомість мою розбудив у мені мій побратим і друг Анатоль Курдидик, відомий нині молодий поет та журналіст, який у 1926 році замандрував до мого села для просвітної праці. Перебуваючи тоді на феріях у родичів, я стрівся цілком випадково з моїм майбутнім другом. Спільна симпатія, яку ми почули до себе, була знаменитим підкладом до того, що в коротці любов до свого Народу і Краю сталась нашим спільним кличем. Я віднайшов сам себе, віднайшов своє національне «я». Історія України розбуджувала вже тоді мою уяву, і вже тоді я вирішив посвятитись історичному малярству».

Закінчивши шість класів гімназії, Андрусів 1927 р. здав конкурсний іспит до Варшавської академії красних мистецтв. Він був одним із 27 студентів, яких з-поміж 186 кандидатів прийняли до академії. Здавши відповідні іспити, на другому році навчання перейшов із «вільного слухача» у «дійсні студенти».

На початку кожного нового навчального року студенти-українці Варшавської академії красних мистецтв пильно стежили за вивішеними списками прийнятих студентів, відшукуючи серед них українців, щоб

залучити їх до свого гурту і зорганізованого життя українців Варшави. Одним із таких непосидючих шукачів був студент старшого курсу академії Петро Мегик. Це йому приписують відкриття Андрусіва.

Хоча Мегик був старший від Андрусіва на сім років і закінчив Варшавську академію красних мистецтв 1928 р., на вісім років раніше Петра, їх співпраця тривала ціле життя. Вони обидва були співтворцями багатьох починань в українському мистецькому житті, й на їхньому спільному рахунку багато здобутків українського мистецтва на чужині — наслідок їхньої невтомної спільної діяльності на цьому ґрунті. Недарма в академії їх називали «Кастор і Полукс», або «Петро до квадрату». Пізніше Петро Мегик розказував, що завдяки знайомству з багатьма цікавими людьми української колонії у Варшаві Андрусів розширив свій мистецький і культурний світогляд. Зокрема, завдяки спілкуванню з письменником і мислителем доктором Юрієм Липою він став знавцем і ентузіастом подальшого поглибленого вивчення чорноморської історії — минувшини і майбутності. Липа завзято відстоював теорію щодо існування особливих первнів, котрі в мистецтві проявляються самобутнім національним стилем, на противагу теорії, згідно з якою культурна ідентичність не є постійною, а повсякчасно формується під впливом внутрішніх і зовнішніх сил. Він писав: «Візьміть у руки китайський дереворит чи малюнок, все одно з якого століття, — і скажете — це китайське мистецтво. Це тип в мистецтві. А щоб його краще усвідомити, треба мати його в людях...»

З усіх повчань Липи найкраще запам'ятав Петро одне, яке стало сенсом його життя та творчості і яке він пізніше включив в одну зі своїх статей: «Ми, історики і письменники, можемо дати опис нашої історії, але візію подій можете дати ви — митці. Створіть велику візію нашої батьківщини, створіть!»

У 1927 р. Петро Андрусів разом з іншими студентами-українцями академії Вячеславом Васківським, Дмитром Дунаєвським, Ольгою Мариняк, Володимиром Побувалцем, Петром Мегиком, Нілом Хасевичем і Миколою Щербаком створили мистецький гурток «Спокій». Андрусів протягом багатьох років був його секретарем, брав участь у виставках. Згодом до гуртка вступили Наталія Тищенко, Артемій Кирилюк, Григорій Пазюк, Олекса Шатківський, Петро Холодний-син. Усього в гуртку було 33 дійсних члени, проіснував він до 1939 р.

В Академії красних мистецтв Петро Андрусів студіював у класах професорів Феліціана Коварського і Тадеуша Прушковського, слухав лекції або проходив практичні студії у відомих польських митців: історію мистецтва — у Станіслава Новаковського і Михала Валицького, графіку — у Владислава Скочиляса, рисунок — у Едварда Червінського і Яна Готарда, прикладне мистецтво — у Войцеха Ястшембовського, кераміку — в Кароля Тихого, скульптуру — в Тадеуша Бреєма, книжкову графіку — в Бонавентури Ленарта. Всі вони були представниками реалістичного або імпресіоністичного напрямку і мали визначальний вплив на формування його мистецького світогляду. З часом Андрусів почав все більше цікавитися портретом, багатофігуральним історичним і баталістичним живописом.

Спочатку Андрусів жив у бурсі, де виконував обов'язки наставника одної із груп. Але, коли бурса перейшла в руки «Centralnego Związku Osadników», його почали переслідувати за національність. Врешті-решт він втратив місце у бурсі. В тяжкі роки тодішньої економічної кризи важко було самотужки здобувати вищу освіту. Андрусіву часто доводилося переривати студії і їхати до своєї незаможної сестри у Львів, щоб там заробити на навчання і прожиток. Особливо тяжким був 1929 р. Він покладався на свій мистецький талант — ілюстрував окремі випуски «Дитячої Бібліотеки» популярного книжково-пресового видавництва Михайла Таранька «Світ дитини», оформляв обкладинки львівського літературно-наукового місячника «Дзвони», ілюстрував дитячі

*Петро Андрусів.
Друкар Іван Федоров вручає князеві
Василю Костянтиновичу Острозькому примірник
Острозької Біблії*

книжки та шкільні підручники і невдовзі став одним із чільних ілюстраторів. Одначе зароблених грошей ледве вистачало на прожиття, а про виїзд на студії він не міг навіть думати. 1932 р. йому допоміг скромною стипендією митрополит Андрей Шептицький. Збереглися цінні, але болісні листи Андрусіва до митрополита із проханням про дальшу допомогу і Андрея Шептицького — з відмовою в ній. Останні роки навчання в академії були трохи легшими: він влаштувався на роботу у Варшавську бурсу для незаможних студентів вищих шкіл, що була під протекторатом дружини польського прем'єр-міністра і міністра внутрішніх справ Феліціана Славой-Складковського Жанети, за походженням французенки. Саме завдяки її опіці талановитий студент міг не тільки продовжувати навчання, але і просуватися у вищі мистецькі кола Польщі.

Студії Петра Андрусіва в академії позначені численними нагородами і відзначеннями, найпомітнішою з яких була нагорода за відмінне навчання в 1935/36 рр. тривалою подорожжю до Парижа, яка відбулася 1937 р. Після його повернення з Парижа французька громада Варшави влаштувала йому персональну виставку, на якій майже всі картини були продані.

«Голгофа України» — перша картина Андрусіва, яка добре запам'яталася, бо, як ніяка інша раніше, вразила своєю драматичністю. На ній була зображена висока гора — могила, насипана з мертвих людських

тіл, на верху якої на хресті розп'ята жінка. Грізний вітер рвав її довге розпущене волосся на безвладно похиленій голові, хижі шуліки клювали її пошарпаний одяг, навіть небо було покрите грізними, чорними хмарами.

На відміну від багатьох інших митців, Петро Андрусів, як великий майстер свого ремесла, не мав потреби обмежуватися надуманими і вузькоперсональними манерами, створювати новаторський стиль. Він досконало володів таємницями олійного малярства, темпер, фрески, акварелі та графічних засобів: чудово знав анатомію, пропорції, перспективу, композицію. Йому нічого не заважало творити монументальні, складні композиції або книжкову графіку.

Слід згадати, що ще навчаючись в академії, Андрусів, крім малярства, графіки та інших мистецьких дисциплін, студіював педагогіку, що дало йому змогу працювати викладачем рисунків у Вищій будівельній школі у Варшаві.

За два місяці до початку польсько-німецької війни 1939 р. Петро Андрусів одружився зі студенткою Варшавської консерваторії, естрадною співачкою, чемпіонкою з тенісу Наталією Семіон, яка була родом із Коломиї. Проте війна перекреслила усі плани молодих: під час одного з перших бомбардувань німцями Варшави, у вересні цього ж року, вибухівка зруйнувала помешкання і майстерню Андрусівих, а в ній увесь творчий доробок Петра — понад сотню ранніх творів, його першу великомасштабну символічну картину «Голгофа України», чималу бібліотеку, особисті речі.

Немилосердна війна вразі розлучила Андрусіва з батьками, які опинилися по той бік німецького кордону. Тільки 1942 р., коли німці окупували Галичину, він із великими труднощами дістався до рідного села, відвідав батьків і поспішно намалював аквареллю їхні портрети, котрі тепер знаходяться у Львівському національному музеї.

Під час другої світової війни Андрусів був активним членом Спілки праці українських образотворчих митців, яка діяла у Львові в 1941—1944 рр.

Його ілюстрації до «Княжої слави» (1942) Антона Лотоцького є зразком оформлення українських книжок для юнацтва. Хоча «Княжа слава» витримала кілька видань (у Авсбурзі в 1947 р., а згодом у Нью-Йорку) вважається бібліографічною рідкістю. Для Андрусіва вона була своєрідною монографією проєкції його творчості в майбутнє. Це збірник коротких оповідань з історії України княжої доби, написаних для молоді, що охоплюють добу від благословення Київських гір святим апостолом Андрієм Первозваним до занепаду Галицько-Волинського князівства в 1340 р. До багатьох оповідань художник зробив півсторінкові рисунки, кожен із яких був дбайливо опрацьований до найменших деталей — історично, композиційно, технічно — і без особливих зусиль міг бути перенесений на полотно та стати повноцінною історичною картиною.

У 1944 р. поляки, очікуючи наступу радянських військ, підняли у Варшаві повстання. Однак фронт раптом зупинився неподалік правого берега Вісли, а Варшава була цілком зруйнована німцями. Тих, що лишилися живими, виселили, а понад мільйон чоловік вивезли до таборів примусової праці в Німеччину, серед них — Наталку і Петра Андрусівих.

Після війни, в 1947 р., подружжя Андрусівих емігрувало з Німеччини, з табору в Майц-Кастелі над Рейном, до США і осіло у Філадельфії. Почалася нова нелегка життєва дорога. Андрусівим, як й іншим поселенцям, спочатку довелося працювати на фабриках, заводах тощо. Фізично мав працювати художник, вихований на спадщині великих майстрів польського реалістичного та історичного малярства, живописець, котрий мав своє бачення, яким має бути мистецтво. Його настанову дуже добре ілюструє його ж оцінка здобутків українського

образотворчого мистецтва початку нашого століття у статті, опублікованій в «Чорноморському збірнику» (1946): «...На переломі XIX і в першій чвертині XX століття у змаганні за синтезу в українському мистецтві беруть участь найкращі мистці нашого народу. Василь Кричевський, який шукає опертя в народному мистецтві; Михайло Бойчук, що знову сягає по старі візантійські взірці, та Юрій Нарбут — цей дивний геній української графіки, який зумів із українського барокко та певних елементів народного мистецтва вичарувати наскрізь новочасні на свій час форми, а одночасно так прикметні для української психіки. Юрій Нарбут, обдарований нечуваною інтуїцією та безприкладним талантом, який досі зумів найближче стати до цієї української мистецької синтези, про яку була мова вище. Він дав передсмак цього стилю, який у частих дискусіях серед митців називається українським стилем. За цей стиль журився й журиться цілий український світ. Це ця синтеза, про яку ми говорили».

У травні 1952 р. було створено Об'єднання митців українців в Америці з центром у Нью-Йорку, а також його відділ в Філадельфії. Одним із засновників об'єднання був Петро Андрусів. Того ж року він разом зі своїм давнім знайомим із Варшави Петром Мегиком та іншими митцями заініціював Українську мистецьку студію у Філадельфії, в якій учителював у 1952—1972 рр. Він був одним із засновників журналу «Нотатки з Мистецтва» та членом його редакційної колегії. 1955 р. група українців-студентів американських мистецьких шкіл створила в Нью-Йорку, на взірець варшавського «Спокою», Товариство молодих образотворчих митців, яке згодом увійшло до складу ОМУА. У грудні 1963 р. Андрусіва обрали першим, а мене — другим заступником голови. Після смерті голови ОМУА — скульптора Сергія Литвиненка — Андрусів у 1964—1965 рр. став діючим головою об'єднання. Андрусів був великим пропагандистом зорганізованого українського мистецького життя. Він твердо вірив, що гуртом можна перебороти всякі труднощі. На жаль, не всі і не завжди його розуміли.

Крім того, Петро Андрусів співпрацював з українськими видавництвами як в Америці, так і в деяких країнах Європи: ілюстрував книжки і журнали для молоді та дітей, причому серед них було багато на тему з історії України. Особливо вирізнялися його ілюстрації до дитячого журналу «Веселка», що був додатком до щоденника «Свобода» у Джерзі Ситі в США. Вони начебто продовжували цикл, початий раніше у «Княжій славі». Незрівнянними залишаються рисунки «Бій Ігоря з половцями», «Про лицаря Добриню», «Як Олег здобував Царгород» та багато інших.

Коли художник говорив, що буде малювати монументальні панорами з історії України і оспівувати її славне минуле, це не просто були слова.

Проте навряд чи він здавав собі справу з того, що в українському образотворчому мистецтві ступав на нерозорану ниву, де сюжет картин традиційно був пов'язаний з побутом села і вражала відсутність мистецьких творів, які звеличували б державницьке минуле українського народу. Винятком із цього правила були офорт «Дари в Чигирині» Тараса Шевченка, «Вїзд Богдана Хмельницького в Київ» Миколи Івасюка, ілюстрації до Шевченкових «Гайдамаків» талановитого Опанаса Сластьона, баталістичні сцени Миколи Самокиша і ще дещо. Але навіть у картинах з історичною тематикою найчастіше наголос ставився на сцені з козацького побуту, а не на героїчні подвиги козацтва. Про це свідчать кращі мистецькі твори реалістичного напрямку: «Козак у степу» Сергія Васильківського, «Гість з Запорожжя» Фотія Красицького, «Біля водопою» Антона Манастирського, «На війну і з війни» Миколи Пимоненка та ін. Усвідомивши це, Андрусів написав докірливу статтю «Чому в нас нема історичного малярства?», але не скорився.

Митець не сприймав пануючий тоді в Америці абстрактний експре-

сіонізм. Тому йому важко було включитися у місцеве американське мистецьке життя — формально його малярство ніколи не перейшло меж імпресіонізму, хоча в деяких своїх творах він намагався використати найновіші здобутки і шукання. Наприклад, етюд «При піаніно» (1956) він спробував написати в постімпресіоністичній манері, як й історичну картину «На дворі гетьмана Розумовського» (1967). Проте вірність першому враженню, мінливі нюанси тонів і півтонів, поділ кольорів на теплі та холодні світлові ефекти, перспектива повітряного простору — усі атрибути аналітичного імпресіонізму не були допоміжними у відтворенні історично правдивої картини. Андрусів все частіше повертався до реалістичних засобів, з допомогою яких найкраще міг здійснити свої задуми.

Інколи живописець намагався використати в картинах поряд з реалістичними орнаментальні зображення, запозичені в українського народного мистецтва. Подібні тенденції характерні для творчості Миколи Бутовича і Едварда Козака, діаспорних митців, представників так званого «українського гротеску». В Андрусіва із творів цього жанру вирізняється композиція на тему передхристиянського вірування України «Велес — божок тварин» (1974) і з грецької міфології «Фаетон» (1971).

Велес, вдягнений у гуцульський народний одяг, в сердаку і брилі, їде верхи на сірому круторогому волі посеред стада худоби. Позаду нього — велике, золоте сонце у вигляді стилізованої оздобы. Довкруги такі ж казкові рослини і дерева, що перетворюють малюнок у декоративне панно.

Малюнок «Фаетон», двічі довший від «Велеса — божка тварин», зображає сина Геліоса, Бога сонця, як він правує батьковими кіньми, запряженими у сонячну колісницю. Знаємо з міфології, що Фаетон не міг справитися з кіньми, випустив з рук віжки і сонячна колісниця мало що не спалила Землю. Зевс, щоб урятувати Землю, уразив Фаетона блискавицею. У цьому малюнку Андрусів зосередився на стилізації повних розмаху коней, ажурності сонця і космічності другого плану картини.

Ще бравурно, хоча вже дещо притишено, порівняно з картиною «На дворі гетьмана Розумовського», намальовані полотна на козацькі теми — «Козацький полковник» (1971), «Лови з соколом» (1971), «Атака козаків» (1976), «Козацькі старшини» (1977), «Степова анекдота» (1977), «Два козаки» (1977), «Побратими» (1977) та ін. У нашому образотворчому мистецтві вони паралельні з кращими картинами Михайла Деревуса. Але від Андрусіва сподівалися чогось більшого — щонайменше творів, які могли б суперничати з полотнами Яна Матейка і Іллі Рєпіна.

І ось у 1968 р. в Америці Петро Андрусів більше ніж через півстоліття після появи картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» створив картину «Зустріч гетьмана Мазепи з Костем Гордієнком», яка поклала початок новому панорамному етапу в його творчості.

Панорама «Зустріч гетьмана Мазепи з Костем Гордієнком» відтворювала збуджуючу подію в історії змагань українського народу за суверенність. Як відомо, кошовий війська Запорозького Кость Гордієнко був ворогом Москви і тому неприхильно ставився до гетьмана Івана Мазепи, звинувачуючи його в москвофільській політиці. Але 1709 р., переконавшись у правильності намірів Мазепи, рішуче перейшов на його бік у боротьбі проти Москви. Андрусів зобразив зустріч сивоволосого гетьмана з кошовим війська Запорозького на білих конях, у товаристві численних кінних і піших козаків із хоругвами й бунчуками. Картина, створена в ясному і живому колориті, намальована ще бравурним мазком, виявила дві, вже раніше помітні, прикмети Андрусівої творчості — логічно розмішувати численні фігури і вміло орудувати великими фор-

матами. Картина мала й інше, хоч і не мистецьке значення,— була невимушеною відповіддю митця на спотворення минулого України пропагандистськими картинами Михайла Хмелька «Навіки з Москвою», «Навіки з російським народом» (1951—1952), Михайла Дерегуса «Переяславська рада» (1954) та ін.

Свою наступну панораму «Бій під Конотопом» (1977) митець присвятив перемозі української зброї. Ширина така ж, як і попередньої. Зображає бій під Конотопом 1659 р., в якому козацькі війська під проводом гетьмана Івана Виговського перемогли московські. Цікаво, що Андрусів будував свої композиції не навколо центральної фігури, як це часто буває на історичних картинах. Головним, найважливішим у нього була сама подія, а зображені постаті — частиною цілого задуму. Панорама «Бій під Конотопом» виповнена козацькою кіннотою, що атакує відступаючі російські війська під командуванням князя Трубецького. На горизонті — група вершників. На білому коні, очевидно, гетьман Виговський, котрий керує битвою, у якій загинуло 30 000 московських вояків і серед них два воєводи — Пожарський і Львов.

До всього вищевикладеного потрібно додати, що, вивчивши англійську мову, Андрусів склав фахові вступні іспити з тим, щоб отримати роботу, і 1955 р. влаштувався штатним ілюстратором в архітектурному бюро при управі міста Філадельфії. Практично, це значило 40-годинний тиждень праці — креслення, графіка, консультації.

Окрім цієї «бюрової» праці, Андрусів працював як художник, став автором розписів, іконостасів, мозаїк та вітражів українських церков у Америці. Він розмалював дві церкви у Філадельфії на Френкфорді та у Монтреалі-Роземонді. Стиль його церковних поліхромій, хоч і базується на українсько-візантійських традиціях, спрямований на реалістичне трактування сюжету. Андрусів на іконах і церковних розписах обов'язково зображав українських князів, гетьманів і державних діячів, що прийшли поклонитися новонародженому Христові або згуртувалися під покровом Богородиці.

Незважаючи на професійне завантаження, Петро Андрусів брав активну участь в українському громадському житті: був засновником, організатором і першим головою Союзу Українців у Америці «Самопоміч», котра своїми кредитівками заклала підвалини для добробуту українців за океаном, головою Літературно-мистецького клубу в Філадельфії і мистецьким дорадником Українського інституту в Нью-Йорку.

Хоч Андрусів брав участь у численних виставках, зокрема у виставках української графіки в Берліні та Празі ще в 1934—1935 рр. і репрезентивній виставці українського мистецтва у Вейн Стейн Університеті у Дітроїті в США 1960 р., але свою першу персональну ретроспективну виставку мав аж 1977 р. в Філадельфії, яка пройшла з великим успіхом.

Так він працював 17 років, аж до 1972 р., коли перейшов на емеритуру і переїхав з Філадельфії до містечка Рівергед, що на острові Лонг Айленд поблизу Нью-Йорка, де збудував собі майстерню і цілковито віддався мистецькій праці. Не треба нікого переконувати, що обставини його дотеперішнього життя не були надто придатними для розгортання повноцінної мистецької творчості, але вони також вказують на непоборну силу бажання творити.

Десять останніх років життя Петра Андрусіва виповнені гідною подиву невсипущою творчою працею. Можна сміливо сказати, що за відносно короткий час, наздоганяючи втрачене, він створив більше і якісно, і кількісно, ніж за всі попередні роки. Зі створеного Андрусівим у той час треба вирізнити картини «Княжа пристань у Києві. XII століття» (1975), «Французькі послы у князя Ярослава Мудрого» (1978), увінчані центральним твором «Хрещення Руси-України», над яким він працював три роки і закінчив восени 1981 р. Вони безприкладні в істо-

рії українського образотворчого мистецтва. З-під його пензля вийшли «Велес — божок тварин» (1974), «Двобій» (1975), «Танок гуцулів», «Різдво в Україні», «Атака козаків» (1976), «Бій під Конотопом», «Кожум'яка», «Лови», «Скоморохи», «Козацькі старшини», «Степовий анекдот», «Два козаки», «Побратими», «Бій під Корсунем» (1977) — це його лише найзначніші картини.

«Княжа пристань у Києві XII століття» — горизонтальна картина великого розміру змальовує багатолюдний ярмарок на Київському Подолі над Дніпром. На горизонті видніється імпазантна панорама княжого пристольного города із золотверхими храмами, обведеного оборонними стінами із Золотими воротами. На ярмарку закордонні та місцеві купці торгують усяким крамом — дорогими хутрами, шовковими тканинами, посудом грецького виробу, зброєю та іншою всячиною. Тут і вродливі жінки, і княжі дружинники, і скоморохи, і діти. Вони усі зображені групами, які вписуються у гармонійну, продуману цілість. Немає тут нічого зайвого, але нічого й не бракує: створюється враження, начебто митець справді побував на ярмарку у XII ст.

Андрусів намагався розповісти про давно минуле, відтворити його в численних картинах. Найбільше цікавили митця княжа і козацька доби. Довгі години просиджував він у бібліотеках, музеях, розпитував дослідників і знавців. Робив шкіци й етюди з архітектури, її нюансів, зброї, одягу, орнаментів. Його картини набирали автентичності. Його панорами, бо інакше не можна їх назвати, були близькими до полотен славнозвісного Жака Луї Давида. Це — «Сватання Анни Ярославни», «З'їзд князів» і «Французькі послы у князя Ярослава Мудрого». Вони мають у собі багато спільного. І не тільки тому, що дія відбувається у той самий час і її місцем є княжі тереми, — здається, що праця над однією картиною спричинювала бажання працювати над другою, показати більше, а може, виявити пропущене або недоказане.

Уява Андрусіва так створює «Сватання Анни Ярославни»: пишний бенкет у княжій гостинній — у великому залі, де за святково накритим столом сидить князь із княгинею і їх дочкою Анною, а біля них — високопоставлені гості. Зал заповнений старанно підібраними групами людей на тлі розкішної архітектури. Очевидно, взірцем Андрусіву послужили фрески собору святої Софії, зокрема з південно-західної вежі.

Наступна інтер'єрна картина Андрусіва — «З'їзд князів», у якій він скеровує увагу глядача на Любеч, одне з найдавніших міст України, розміщене над середньою частиною Дніпра, куди 1097 р. з'їхалися українські князі, щоб припинити міжусобиці та домовитися, як спільно захищатися від половців. Тут немає урочистості зображеної події, як у «Сватанні Анни Ярославни», а характери князів людяніші, конкретніші. Взагалі, картина виразніша, колоритніша, пластичніша.

Після написання цих двох картин художник створює ще комплекснішу композицію «Французькі послы у князя Ярослава Мудрого». Картина такого ж ясного колориту і горизонтального формату, як і «Сватання Анни Ярославни». Той же з розкішною архітектурою зал із аркадою, заповненою цікавими спостерігачами (як на фресці «Гіподром» на південно-західній вежі собору святої Софії). Крізь одну з відчинених арок видно новозбудований собор святої Софії. Постава князя на престолі майже тотожна тій, що на картині «З'їзд князів».

Завершенням серії панорам Петра Андрусіва була найбільша і найскладніша із них — «Хрещення Руси-України», що зображає одну з найвизначніших подій у нашій історії — прийняття Україною християнської віри. На цю тему намальовано так багато картин, ікон і поліхромій, що з'явилися усталені схеми, яких Андрусіву не вдалося оминати. Усі зосереджені довкруги особи святого князя Володимира Великого, хоча завдяки горизонтально видовженій композиції і посередині поставленому хресту, прикрашеному рушником, суцільній масі люду, особливо

тим, хто приймає таїнство хрещення, розміщених на передньому плані, панорама Андрусіва справляє враження епічності й монументальності. На задньому плані, на горбі, видно Київ. Це не той ще Київ, що на «Княжій пристані», а дерев'яний, але вже показний город Володимира. Над містом видно з'яву — святий Андрій Первозваний благословляє князя, народ і київські гори. Видно, що недавно пройшла грозовиця, і на небі показалася веселка. На дещо притемненій лівій частині картини валять ідола Перуна. Довкола Володимира — княжа родина, духовенство з єпископом, дружинники, населення. Це, безсумнівно, найкраща картина Андрусіва і одна із кращих в українському образотворчому мистецтві.

Востаннє я бачив Андрусіва на «українській» сьомій вулиці на Мангетані в Нью-Йорку весною 1981 р., під час церковного ярмарку. Він був у піднесеному настрої і, як ніколи раніше, багато говорив. Похвалився своєю ще свіжою монографією і вибачався, що не може її мені подарувати, бо отримав із Риму, де вона друкувалася, перший показовий примірник. Монографія вийшла у світ у 1980 р. за редакцією Святослава Гординського, видала її Українська Вільна Академія наук у США.

Петро Андрусів помер 29 грудня 1981 р. від серцевого нападу на 75-му році життя, через кілька місяців після завершення найбільшої своєї панорамної картини «Хрещення Руси-України».

Наталія Андрусів, бажаючи зберегти пам'ять про покійного чоловіка, 1989 р. створила окремий стипендійний «Фонд ім. Петра Андрусіва» при Нью-Йоркському осередку НТШ, мета якого — призначати стипендії студентам українського мистецтва, які виявили здібності і працьовитість, і котрі потребують допомоги для продовження мистецьких студій малярства й мистецтвознавства.

Петро Андрусів усе своє життя працював з однією ціллю — присвятити свій Богом даний талант, усю свою творчість українському народові, розбудженню його гордості за своє минуле, вихованню його в патріотичному дусі. Іронія долі хотіла, аби вся спадщина Андрусіва опинилась у приватних колекціях і окремих установах, далеко поза межами України, тому що Андрусів належав до жменьки упривілейованих митців, твори яких розходилися «з-під руки».

Найвизначніша панорама митця «Хрещення Руси-України» стала власністю Філадельфійської митрополії Української Католицької Церкви у США. На з'їзді владик цієї церкви у Вінніпегу в жовтні 1981 р. постановили, що вона буде офіційною картиною для відзначення знаменитого ювілею — 1000-ліття хрещення України. На жаль, сталося так, що митрополит Стефан Сулик повісив її на стіні в постійно зачиненому маленькому коридорчику при вході до своєї канцелярії у Філадельфії, де її ніхто, крім випадкових гостей, не бачить, замість того, щоб виставляти їх в музеях США чи показати на виставках церковного мистецтва з нагоди святкування 1000-ліття хрещення України. Так твір Петра Андрусіва лишився невикористаним, незважаючи на те, що музеї України неодноразово висловлювали бажання мати в себе картину — всенародний історичний шедевр сучасного українського мистецтва. На жаль, це залишається лише мрією й нездійсненим бажанням з огляду на позицію Філадельфійської митрополії.

Нині в Києві створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Зважаючи на вищевикладене, вона має зробити все можливе, щоб повернути в Україну мистецьку спадщину Петра Андрусіва.

Редакція часопису «Пам'ять століть» висловлює глибоку подяку пані Наталі Андрусів за сприяння у виданні цього числа журналу.

НАШІ АВТОРИ

ЮРІЙ МИЦИК — доктор історичних наук, завідуючий Дніпропетровським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ФРАНСІСКО МІРАНДА — військовий і політичний діяч Венесуели, мандрівник (1750—1816)

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА — українська письменниця, перекладачка, громадська діячка (1868—1941)

ВАСИЛЬ ТУРКЕВИЧ — письменник, мистецтвознавець

ІГОР ГИРИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

АЛОЇС ВОЛДЕН — професор Зальцбурзького університету (Австрія)

ОЛЕКСА МУСИЄНКО — письменник

ІВАН ЗАБІЯКА — науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

БОГДАН ПЕВНИЙ — художник, мистецтвознавець, автор численних теоретичних досліджень про художників, упорядник каталогів та книг (США)

ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ.

Засновник — трудовий колектив журналу.
Свідоцтво: серія КВ № 864.

Видавець: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві.

Головний редактор А. В. Денисенко.

Технічний редактор С. Г. Орлова.

Коректор Л. Ф. Самусова.

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

При передруку посилання на «Пам'ять століть» обов'язкове.

Рукописи не рецензуються і не повертаються авторам.

Здано до складання 20.04.96. Підписано до друку 04.07.96. Формат 70×108/16. Високий друк. Папір друк. № 1. Ум.-друк. арк. 10,0. Обліково-вид. арк. 16,7. Зам. 6—74. Наклад 2300 пр.

Адреса редакції: Київ-25, вул. Володимирська, 17.

Для листів: Київ-34, а/с 32. Тел. 228-55-13, 224-75-32. Факс 224-75-32.

Поліграфкомбінат «Україна». 254119. вул. Дегтярівська. 38—44.

**Петро Андрусів.
З'їзд Руських князів**

**Петро Андрусів.
Французькі послы у Ярослава Мудрого**

ЦЕРКВА СВЯТИТЕЛЯ МИКОЛАЯ.
XVII століття. с. Борочичі
Волинської обл.

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ «ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ»:

ЛІТОПИС ГУСТИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ
У ПЕРЕКАЗІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА,
НЕОПУБЛІКОВАНУ ЕПІСТОЛЯРІЮ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,
НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ,
НАУКОВІ РОЗВІДКИ ВІТЧИЗНЯНИХ
ТА ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ ПРО БЕРЕСТЕЙСКУ УНІЮ,
ПОВІСТЬ ЛЕСЯ КАЧКОВСЬКОГО ПРО АСКОЛЬДА І ДІРА,
ДОБІРКУ МАТЕРІАЛІВ НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ.